

Златко Енев

ОПТИТИ

ЕКЕТАЗ

Златко Енев

ОПИТИ

ЕКСТАЗ

Берлин, 2019

(Трето, допълнено издание)

Тази електронна книга ви се предоставя при условията на лиценза „Криейтив Комънс — Признание — Некомерсиално — Без производни“ версия 2.5 (CC-BY-NC-ND version 2.5).

Съдържание

Жегата като въплъщение на българското	7
Що е оптимизъм и има ли той почва у нас?	24
За Sagrada Familia	28
Сблъсъкът на цивилизациите – реалност или медиен мит?	31
Америка и Европа – едно ценностно сравнение	41
За Батак – вчера и днес	70
Мълчаливият бунт на жените	74
За идентичността – личната и колективната	79
Двадесет години по-късно или Мълчанието на агнетата по български	89
За произхода на човека	98
Интернет и границите на демокрацията	103
Йордан Радичков в светлината на националния ни характер	111
За сеячите на страх	115
За капаните на паметта	119
За абсурда, в неговия български вариант	128

Учебниците, класиците и родилните мъки на модерността	136
За „ромския проблем“ в България.	143
Законът за авторското право, нуждата от свобода на информацията и шансовете за Ново българско Възраждане	151
Защо трябва да се научим да уважаваме И османското си минало?	157
За бъдещето – далечно и не чак толкова	174
Моля, откраднете този текст!	185
За политическата коректност, стигмата и безмилостната борба за пред! последното място.	199
Липсващата фигура на бащата в българската история	210
Преработването на миналото – България, 2013	217
За поуките на площада.	247
Кошунствени мисли от по средата на лятото	253
За ползите и вредите от „историята“	264
Няколко думи за успеха и неговите измерения в днешна България	317
Нещо като (издателски) манифест.	324
Борбата против пробуждането	327
За мястото на интелектуалците в българския живот	330
И отново за ролята на „историята“	338
За „андрешковското“ отношение към историята	347

За Нелсън Мандела и неговите български интерпретации	353
За новата европейска мемориална култура – и задачите, които тя поставя пред нас	361
Опияняващият мирис на надеждата	370
За европейската гражданска война...	380
It don't mean a thing if it ain't got that swing	384
И отново за Нобеловата награда за литература	390
За моя любим Фатерланд	397
Възродителният процес и капаните на паметта.	405
Илия Минев, „Власт и съпротива“, и борбата на историческите интерпретации	417
Мастило, отговорност и публична стигматизация.	424
За какво говорим всъщност, когато говорим за антисемитизъм?	429
За основния въпрос на българското битие.	434
Предговор към „Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд“	440

Жегата като въплъщение на българското

„Има места“, казва Камю, „в които разумът умира, за да се роди истината на неговото отрицание“. Спирам за миг, уважаеми читателю, за да ти позволя да забележиш, че тая мисъл е писана не от българин. А после правя още една, допълнителна пауза, за да добавя, че казаното би могло, дори би трябвало, да ти прозвучи доста български. Както и повечето от останалите безобразно красиви, разжарени, не иронични, страстно туптящи мисли от сборника есета „Лято“, публикуван някъде по времето, когато, покрита от уеднаквяващото покривало на реалния социализъм, България все още можеше да се самозалъгва с мисълта, че е част от „хладната“ Европа. Едно доста отдавнашно време, без съмнение. Впрочем, зависи ... Зависи от гледната точка, разбира се, тъй като предубежденията, от които беше изтъкано това славно време – предубеждения, създадени от хора, искрено вярващи в несъизмеримото надмощие на социалното над географското и националното – комай бързо-бързо изгубиха убедителната си сила и днес ни изглеждат толкова млади и зелени, че дори ни изкушават да се почувстваме по-стари и по-опитни от всички брадати мислители, пророкували някога скорошното обединение и всесветско прегръщане на народите ... Но нейсе, нека навреме запушим устата на надменното чувство. Онова, в което вярваме сега (впрочем, кое е то?), утре сигурно ще се стори на следва-

щите ни също толкова младо и зелено, колкото ни се виждат на нас приказките за някогашен world government.

Но нека се върнем при лятото и Камю. Послушайте само! „... човек, уверен, че утрешният ден ще бъде като днешния, а след него и всички останали дни.“ За кого става дума, как мислите? И още: „Защото да съзнаваш, че съществуваш, значи да не очакваш нищо.“ Кажете ми, но честно: не е ли всичко, казано от този французин (а може би алжирец?), сякаш излязло някъде от най-скришните, най-старателно потулвани и същевременно най-истинни, угълчета на душата българска – изсушена, та пресушена от повеите на толкова много ветрове, всичките от жежки по-жежки, ако и да идат ту от изток, ту от запад? Съзнавам, че въпросът ми е доста реторичен, нещо повече – не бих започнал да пиша това есе ако не вярвах, че предварително съм му намерил отговор, но въпреки това го задавам, изпълнен с потайното злорадство на човек, готвещ се да разкрие пред широката публика пореден случай на Copyright infringement. Да, уважаеми читателю, оказва се, че дори и едно така неотделимо от българското самосъзнание нещо като тихичкото отчаяние вече е било открито и прекрасно описано от някой друг преди нас. Да, така е – били сме изпреварени отново. Нещо повече – били сме изпреварени не само в тази посока, тъй като едно удивително множество от феномени, смятани у нас за чисто български, започвайки с вечно угрижените погледи и непрекъснатото оплакване, та чак до неподправената липса на надежда или постепенното отпадане на бъдещето време от заслужаващите уважение форми на мислене, оказва се, вече са били познати и на други преди нас.

Искам да добавя начаса, че пиша всички тези малко иронични словоизлияния воден преди всичко от надеждата, че най-късно в този момент ти ще свиеш рамене и ще побутнеш настрана четивото, което ти предлагам, с думи от рода на: „Ха, намери се още един умник, който ни убеждава, че сме по-на-

зад, отколкото сме предполагали. Благодаря, да ти се връща!“ Това, уважаеми читателю, е единствената реакция, която бих приел с радост и уважение, тъй като тя ще подкрепи илюзията ми (да кажа ли „вярата“, та да се разголя пред теб в цялата си наивност?), че в България и българите все още е останало нещичко от оня кисело-насмешлив инат, позволил на не-сметни поколения да преминават през мъки и теглила, в сравнение с които настоящето ни изглежда като розова градина. И който, ако питаш мен, е първото нещо, което приемам при всяко докосване до темата „Какво е българинът?“, т. е. „Какво съм аз?“ (Не бързай да ме обвиняваш в повърхностност, драги читателю, достигането до тази привидна тавтология ми отне повече от десет години и безбройни усилия. Не беше лесно да се излекува язвата, от която са страдали и страдат немалко български интелектуалци открай време – да виждат народа и страната си като нещо, заслужаващо единствено презрение, с което по неизбежност са принудени или да се отрекат от тях, или да признаят, че самите те не заслужават нещо друго освен презрение).

Та така. Ще ми се тук да поговоря за онова, което наричам „предразсъдъците на времето“, или поне ония от тях, за които ми се струва, че съм успял донякъде да прозра, да прощавате високомерните думи. Не ще и съмнение, повечето от тях биват непрекъснато преоформяни, преработвани, заменяни от нови, по-приемливи предразсъдъци – но доколко тук става дума за някакви реални, нови ценности или по-скоро за един полуосъзнат опит за компенсация, компенсация, компенсация ... Това оставям на теб да решиш сам, читателю.

И тъй, ето тук първия от тия предразсъдъци:

България е една „стара“ страна и българският народ е един „стар“ народ.

Времето, в което с голям патос и много биене в гърдите отпразнувахме хиляда и триста годишнината от основаването на българската държава все още не е толкова далеч, та да ми се налага да обяснявам надълго какво имам пред вид. Не знам дали хвалипръцковщината на това толкова опявано събитие е резултат само от естествената склонност на едностранните системи да се представят като завършек на нещо особено велико или зад него се крият и по-сериозни причини като (отново естествената) склонност на всеки народ, изпаднал в историческа немилост, да търси всевъзможни поводи, за да набути под носа на света лелеяната идея за собственото старинно потекло ... Не знам, повтарям. Струва ми се факт обаче, че в това отношение ние сме най-малкото типично заслепени (и продължаващи да се заслепяват) хора. Гледайки към нашата история, аз откривам преди всичко, че по-голямата част от нея е преминала под нечие чуждо владичество, а що се отнася до свободната обмяна на идеи, продължителността ѝ е буквално не-историческа, дори и ако в нея се включат последните десет-дванайсет години, които, по логиката на всяко тукашно начало, се отличават по-скоро с балкански жар, хаотичност и безкомпромисност, отколкото с добър вкус, задълбоченост или даже инак не липсващото ни остроумие.

България – една стара страна? Или, с други думи: България – една зряла страна? Не знам какво мислите вие, но при слушането на такива думи аз съм склонен да се смея. Не е ли всъщност факт, че всички страни на Балканите са безобразно млади независимо от факта с колко старинен произход могат да се накичат (да ме прощават съседите гърци, но аз включвам и тях в това число). Всички ние имаме задачата да надживяваме не съвсем приятната реалност на едно историческо развитие, свързано с култура и традиции, силно различаващи се от онези, които определят настоящето на континента, към който принадлежим географски – и към който с

все сили се стремим да се причислим, упорито игнорирайки неговия презрително сбърчен нос.

Не знам доколко това твърдение ще ви се стори приемливо, но ако ми позволите да развия тезата си още малко аз ще стигна и до момента, в който младостта на България може би ще се окаже не само неизгодна. А неизгодност в тази ситуация безспорно има, но според мен тя идва не от факта, че сме такива, каквито сме, а само от опитите ни да се представим като нещо по-различно, особено в собствените си очи. Добре известно е, че всеки опит за изкривяване и нагаждане на реалността към някакви собствени представи води до психически проблеми – и в това отношение, струва ми се, народите представляват толкова малко изключение колкото са и индивидите. И България, търсеца да види в себе си една стара, по европейски зряла страна (нация, култура), е по дефиниция осъдена на непрекъснати терзания – също толкова, колкото и другата България, която отхвърля всеки опит за сравнение с Европа, предпочитайки да си слуша чалгата.

Не е ли вече време за една национална психотерапия?

Отново реторичен въпрос, отново предпоставян отговор. И все пак, нека предположим, че ми дарявате малко интелектуален кредит и сте склонни да проследите заедно с мен следствията от това не съвсем лицеприятно допускане: България и българите – един млад народ, една незряла култура?

Е, какво толкова, може би ще кажат събратята либерални интелектуалци. Та това го знаят и децата! Това ли е всичко, което виждаш там от Германия?

Добре, ето какво виждам: преди всичко едно място, до такава степен преситено от очакване на поредното чудо, че нетърпеливостта му, естествен спътник на всяка младост, вече е започнала да се обръща в някакво свое абсурдно отрицание, в пълно отхвърляне на понятия като „по-добро бъдеще“ или просто „по-късно“ и където, следователно, настоящето се е превърнало в единствено значимата форма на съществува-

не – ненаситен Хронос, оглозгващ децата си до кости още преди да са се родили, преди дори да са били заченати. Ако искате да изгубите доверието на някой българин, говорете му за „после“. Поучен от това, което (сигурно с право) той разглежда като единствено възможен опит, нашенецът ще ви изгледа накриво и, в зависимост от ситуацията, ще ви помоли или да платите в брой, или да си обирате крушите преди да ви се е случило нещо неприятно. (С едно малко изключение – ако идвате от някоя „европейска“ страна, той може и да се съгласи да приеме обещанията ви като капаро – но даже и в този случай търпението му ще се е изчерпило далеч преди да са изминали осемстотин дни, тъй че не се опитвайте да градите проекти, простиращи се в дори малко по-отдалечено бъдеще: кредитът със сигурност няма да ви стигне).

Естествената идея за развитие и прогрес вече напълно е изгубила в очите на българите всякаква съизмеримост с човешкия живот. Кажете някому, че нещата ще потръгнат накъм по-добро и, ако изобщо получите отговор, той сигурно ще бъде „може, но ние няма да сме живи да го видим“. И в това аз отново виждам едно указание за младенческата възраст на нашия народ: първо, поради лекотата, с която той се отказва от всички поуки на привидно тъй дългата си история и, второ, защото доброволният отказ от мисълта за някакво бъдеще (което с неизбежност влече със себе си и отказ от неща като духовно развитие, мъдрост и опит) на практика означава едно обричане на идеята за вечна младост – защото само младостта с нейното преливащо от енергия безгрижие може да оцелее в един свят, в който няма място за нещо друго освен преклонение пред силата на съдбата.

България, значи, е млада и незряла. Може би, пък и кой ли му пука? Именно, именно. Отказът от поуките на старостта, колкото и временен да е по самата си природа, все пак е нещо реално, нещо, с което може да се започне. Младостта, както знаем, е не само наивна. Ако ми позволите отново да цити-

рам Камю, „Един младеж се гледа със света очи в очи. Не му е дошло още времето да си изработи представа за смъртта или небитието, макар да предвкусва техния ужас. Може би това е младостта: непосилното „насаме“ със смъртта, атавистичният страх на животно, влюбено в слънцето“.

Звучи не само красиво но и, поне за мен, обнадеждаващо. Рано или късно България и българите ще трябва да си припомнят апостоловото „сам съм, други няма“ и да осъзнаят, че се намират в свят, прекомерно зает със собствените си грижи и проблеми, за да им окаже нещо повече от мимолетно внимание или, както модната в момента българо-американска афера ги кара да се надяват, дори предпочитание. С други думи, да отворят очи, колкото и заслепяващ да е блясъкът на балканското слънце. При което, тъй върви по-нататък моята наивна надежда, може би ще излязат по-напред и другите предимства на младостта – липсата на илюзии, или поне на ония от тях, свързани с непрестанното очакване на нечия силна, освобождаваща и направляваща ръка; вечната готовност за едно ново начало (подкрепена, да се надяваме, от малко повече търпение и издръжливост), както и енергията, жадното търсене на нови, все по-непосилни изпитания, в името на онова, което забравената и пренебрежително отхвърляна старост отдавна вече е постигнала: едно завършено Аз, спокойствието и увереността, които могат да дойдат само от добре свършена работа, зрелостта и независимостта на преценката и накрая – извоюваното, а не подарено, равенство.

Надявам се, вече виждате в какво се състои моето простичко кредо: преди да започнем да растем, необходимо е първо да осъзнаем, че сме още зелени – без да се срамуваме от това. Звучи елементарно, но все пак бих попитал дали наистина сме склонни да приемем това твърдение на сериозно, с всичките му последствия? Аз самият доста се съмнявам. Погледнете само с кого се опитваме да се сравняваме и мерим, към кого са насочени очите ни непрекъснато? Пак тая стара Европа, пак

тая култура и традиции, връзката с които сме загубили преди много и много столетия, ако изобщо някога сме я имали. Или Америка, която, ако и не чак толкова стара, е наследила същите тия (липсващи ни) европейски традиции, т. е. се различава от нас като оцет от олио. Наскоро, пътувайки в София с такси, аз слушах ядните думи на шофьора, който се оплакваше от мръсотията и безпорядъка („Има ли друга столица в Европа, която да прилича на нашата?“). И, след като предпазливо се опитах да намекна, че може би ще трябва да погледнем към близкия изток, ако наистина искаме да се сравняваме с някого, ме изгледа обидено и каза: „Е, дотам ли стигнахме, с тях да се сравняваме?“ Типично, а? Хем ни се ще да бъдем честни към себе си, хем извъръщаме лице колчем се докоснем до нещо, което ни се струва не-европейско, не-западно.

С което и стигаме до втория предразсъдък, който ми се ще да зачекна тук:

България е неразделимо свързана с европейската културна традиция, тя е част от Европа не само по географски, но и по исторически и културни признаци.

Хм, а дали всъщност това се разбира от само себе си? Всеки поглед към нащърбената от човешко безразличие снага на България, комай полека-лека изчезваща под планини от индустриални отпадъци, би трябвало да ни накара да се позамислим преди да започнем да говорим на висок глас за култура и традиции. Откровено казано, ако трябва да сравнявам прашната, неприветлива и опушена София с някоя друга от познатите ми европейски столици, то подобаващите примери ще идат само от най-близките ни съседи (чиито разбиралия за чистота и хигиена, кой знае защо, май са доста сходни с нашите). Спомням си как преди десетина години наблюдавах в Истанбул един млад и красив турчин, който флиртуваше с две рускини и при това разпалено, та дори малко

ядосано, се опитваше да обясни на момичетата, че мястото на сладоледените опаковки е... на земята. Кажете ми, не изпитвате ли вече подозрителното усещане за *déjà vu*? Ако не, просто погледнете наоколо.

Жена ми, страдаща от толкова типичната немска липса на гъвкавост, все не може да разбере какво кара хората тук да бъдат така безотговорни към света, който ги заобикаля и, тъй като с право не вижда нужда от особени аргументи в защита на чистотата, твърди, че обратното „просто не е хубаво“. Кажете ми, как да ѝ обясня, че, преди да стигнат до мисълта за „хубавото“, хората се нуждаят от сетива, освободени от напрежението на едно битие, в което оцеляването, а не спокойното съществуване, е задача номер едно? И не е ли това, през което България се влачи в момента, просто миналото на стара Европа? Фасулски истини, не ще и дума. Фасулски, но, непонятно защо, трудни за усвояване – както за сита Европа, така и за гладна България.

Но само това ли е, което ни дели от Европа? Ха! Отидете на плажа и се огледайте! Ще видите, разбира се, най-вече тела, освободени от защитното прикритие на дрехи. Голи – или почти голи, тела. Част от истината, с други думи. И, ако като мен идвате отдалеч и гледате с очи, поотвикнали от нашенското, то веднага ще ви направи впечатление, че красивите, поддържани и приятни за гледане тела принадлежат най-вече на жени. Мъжете, напротив, изглеждат доста разплутли и като правило ви карат да си спомняте за дядо Каравелов и неговите две любеници... Защо това е така ли? Ами, много просто: жените са принудени ежедневно да преминават през качествения контрол на мъжкото одобрение и (хитрушите!) някак са успели да извлекат за себе си най-доброто от това инак тъй непосилно бреме. Мъжете, напротив, са свободни от контрол – те живеят на Балканите.

Толкова за равенството на половете – основното достижение на Европа от последните петдесет-шестьдесет години. Но

само това ли е? Ами вечното надхитряне, основният балкански специалитет? Ами времето, което, за разлика от другаде, не струва пари? Ами пердашенето на децата (че и на майките им, нека пак си дойдем на приказката), ами постоянното мерене на сили и злоба, особено зад волана? Да изреждам ли още – аз, гостенинът в родината? Или тези азбучни истини вече започват да ви омръзват?

Е добре, но какво ще стане, ако само за момент се опитаме да бъдем безпощадни със себе си и произнесем думите, които иначе ни карат да подскачаме и насън: *Ние не сме европейци!* Имам пред вид да ги произнесем без предизвикателство, не за да обидим или подразним самите себе си, а просто в рамките на един мисловен експеримент, колкото да видим какво ще се случи ако се заровим по-надълбоко из дебрите на това толкова неприятно допускане.

Е, и какво, може би ще кажете. Ти май си мислиш, че с нещо ни помагаш, а? Всички знаем *какво не сме*. Но това не променя особено много нещата, във всеки случай не преди да сме осъзнали *какво сме*. Можеш ли да ни кажеш нещичко по този въпрос, нашенец?

Труден въпрос, признавам. Но ако трябва да говорим за онова, която аз самият намирам определящо, то веднага ще ни се наложи да се върнем към заглавието на този текст: *жегата*, уважаеми читателю. Изпепеляващата жега, майка на резките контрасти и мащеха на полутоновете. Същата онази жега, която изостря сетивата до болка и чиято безогледна щедрост много често граничи с разсипничество. Природата на България, както и нейните жители, предлагат красота в едно изобилие, което по-малко склонните към преувеличения жители на севера сигурно биха нарекли „прахосническо“, тук кантарите не мерят точно *по дефиниция* (защото, какъв е смисълът на точността там където обичайният спътник на нищетата е безразсъдното пилеене), а интензивността на живота понякога достига измерения, трудно съвместими с понятия

като „минало“ и „традиция“. България – една причудлива плетеница от великолепие и нищета, суперлативи и комплекси, чувствени наслади и прекършени надежди, безочлива себепоканост и провинциална свенливост, вечно начало и непрестанен отрезвителен край ... В Европа има толкова много начини човек да се скрие от истината за неизбежната си участ – като се започне с дебелите стени на манастирите и се свърши с кръглите суми на социалните осигуровки. У нас, напротив, всичко изисква младежка сила и издръжливост, постоянен приток на млада, свежа и дръзка кръв. Затова, лишени от омекотяващия буфер на илюзиите, ние сме направили най-висша добродетел от директността и способността да се гледа неизбежното право в очите. В Германия – една страна, поучена от болезнения опит, мястото на тази най-висша добродетел е заето от предпазливостта. Нищо подобно в България – там където няма полутонове, разликата между предпазливост и страхливост е твърде нищожна, за да си струва човек да си губи времето с нея.

Опитвам се да разбирам, че приемането на един такъв народ и мироглед не е лесно, дори и за самия него. Географското му положение, както и повече от честата смяна на културни влияния и доминации го е довела до състояние, в което нормалният му начин на живот се е превърнал в нещо като непрекъснато люшкане на махало, редовно докосващо, но никога не оставащо, при която и да било крайност, превръщайки по този начин съществуването му в една особена, нашенска форма на *contradictio in adjecto*. Разбира се, това прави определянето на българския характер доста трудно – оттук и нашата склонност да се прекланяме до степен, граничеща със сервилност, пред народи и култури, които всъщност не познаваме достатъчно. Бидейки безкрайно гостоприемни, ние същевременно притежаваме и солидна доза ксенофобия (как другояче, освен като „утепай го!“ може да се определи начина, по който чужденците-туристи биват третирани у нас при

всеки злощастен опит да се отлъчат от сигурните пътеки на туристическите ареали, независимо от това дали си имат работа с таксиметрови шофьори, келнери или полицаи?). Без да бъде чужд на разума, нашенецът с удоволствие му противопоставя специфичната тукашна форма на дървено желязо – българската срамежлива страст. Отдаден всецяло на настоящето, той не дава пет пари за формиращото и облагородяващо въздействие на митове и религия – но при това повече от често е отдавал живота си за вярата, просто защото отнемането ѝ е някак несъвместимо с неговата дълбоко вкоренена, провинциална упоритост. Прекланяйки се пред ученост и знание до степен, граничеща с фетишизъм, същевременно той е способен да наблюдава с пълно безразличие как националното му културно богатство се топи като мартенски сняг (погледнете само състоянието на традиционно най-важните ни културни ядра – училища и библиотеки!). Накратко: по някакъв странен, труден за описване начин, българинът е успял да отговори положително и на двете страни на хамлетовия въпрос – да бъде и да не бъде, едновременно.

При което, види ми се, достигам и до третия, последен предразсъдък – този път един, идещ отвън, откъм очите на ония, които ни наблюдават отдалеч:

Българите са народ с неопределен характер, люш-кащ се според повеите на моментния културен или политически вятър – съюзник *par excellence* за всеки, който би желал да изгуби една война, планирана или вече начената.

Когато в началото на тази година небезизвестната американска журналистка Морийн Дауд публикува в „Ню Йорк Таймс“ статия със съдържание, което общо взето би могло да бъде предадено чрез горните няколко реда, аз бях възмутен –

поне в първия момент – до дъното на душата си. Българите – мекерета? Какво си позволява тази дама? Нечувано, нечувано!

После, след като раздразнението ми поутихна, в главата ми неволно започна да чука една нашенска приказка, сигурно я знаете: „Абе, за едно куче като вземе да се приказва, че яде лайна ...“ . (Ща не ща, трябва да призная – мен ако питате, кученцето все с нещо ще си е заслужило името). Та така и с международната репутация на България. Фактите, макар и подбрани от госпожа Дауд безкрайно тенденциозно, си остават факти. България – вечният сателит: първо на немци, после на руснаци, сега пък на американци. България – отличният ученик, който винаги дава мило и драго, за да спечели одобрението на поредния учител. България – това, България – онова. Все подличко търсене на изгода, все първо място по въртене на опашка пред силните на деня ... Трудно е да дадеш някакъв свестен отговор на такива обвинения, не върви никак, звучи или празно или просто дебелооко. А, както е известно, обвиненията, които не могат да получат свестен отговор, обикновено се превръщат в самообвинения ... И дали ще се окаже, че аз съм единственият, който е готов да признае, че България и българите са дали не малко основания за да бъдат смятани за безхарактерни? Впрочем, смятаме ли се самите ние за хора с характер? Преди да отговорите на тоя въпрос, моля погледнете още веднъж по-дълбоко в очите на първия минувач, който срещнете на улицата. Уф, мъко, мъко моя!

Но не, не може да бъде! Та нали същият тоя народ, ако оставим всичко друго настрана, е успял да се запази след петстотин години чуждо управление? Та нали същият тоя народ е извършил в най-новата си история нещо, което никой друг не е успял да направи – спасяването на българските евреи през втората световна война, дръзкото и съвсем неочаквано опълчване на инак тъй послушния ученик срещу учителя; дебелоглавието, довело всемогъща Германия и нейния фюрер до изстъпление, до пияна на устата? Как се съчетават в едно

тия неща, как се отсява просото от плявата, как да се разбере кое е истинско и кое – лъжливо? Или отново се срещаме с по-реден пример за българската противоречивост, за която вече говорихме надълго и нашироко?

А, не! Тоя път не се съгласявам да приема удобната логика на диалектически противоречия, тоя път настоявам за „или – или!“ В края на краищата, тук става дума за българския характер, за моя собствен характер, по дяволите! Не мога да оставя нещата така наполовина, необходимо ми е нещо еднозначно, пък било то и единствено срам. Точка.

И тук, сред мини-светкавиците на безсилния ми гняв, пред очите ми изведнъж просветва нещо безкрайно просто и ясно. Ами да!

Българите проявяват своя истински характер единствено в отрицанието.

Отново жегата, мили мои. Отново логиката на краткия, еднозначен удар, на пълното безразличие към сигурността и бъдещето, на темперамента, с детинска лекота разрушаващ всички язове на разума.

Вярно е, че го правим не особено често. За да покажем рогата си ние първо трябва да бъдем докарани до безизходица, до изстъпление, до пълна невъзможност да спасим честта си със средства, по-малко драстични от мълчаливо положение на дръвника врат. Но ако се наложи, о, ако само се наложи! Тогава, мили мои, ние просто го правим. Тихо. Без инак тъй привичното ни хитруване, хвалипръцковщина и кръшкане. Тогава ние просто сме ние.

* * *

Баща ми – моят любим българин, почина преди няколко месеца, изправен. По този начин той даде на синовете си последния – и може би най-важен – пример в живота си, но не

това е, за което искам да говоря тук. Бай Митко Енев умря, докато се опитваше да изкачи стъпалата, на края на които го очакваше линейката, обещаваща спасение или поне надежда срещу примката на инфаркта, която, както сигурно разбирате, вече беше го оплела съдбоносно. Той не успя да се изкачи, но преди това отказа помощта на санитарите и съседите, които настояваха да положат нелекото му тяло в носилка. Надявам се да ми простите горделивите думи, но аз виждам в това един прекрасен акт на свободна воля, едно истинско българско дебелоглавие, предпочитащо сто пъти да покаже среден пръст на смъртта, отколкото да се унижи и да наведе глава пред неизбежното. И навярно тук някъде се крие зародишът на онова, което ми позволява да живея в Германия без да се чувствам притеснен всеки път, когато трябва да поясня, че съм българин. „Бъди какъвто щеш, но продължавай да го правиш до края“ – нещо такова се върти из главата ми когато мисля за смъртта на баща си. Това, както и надеждата, че децата ми, ако и да не говорят български, все пак носят в себе си нещичко от дебелоглавието на своя дядо. И от неговата широка душа, която непрестанно настояваше да гледа през пръсти на житейските проблеми. Цял живот.

От друга страна, в момента семейството ми е доста заето с една друга, предизвестена смърт. Дядото на жена ми – сух и корав като чироз немец от балтийските покрайнини на Германия – лежи на смъртен одър, заобиколен от грижите и вниманието на изпълнени с любов и уважение роднини. Лека му постеля, добрият Ервин е заслужил всичко, което получава. Преминал е през всички кръгове на военния ад – на източния фронт, между другото, после през командните времена на немския социализъм, отгледал е четири деца, а до преди няколко месеца даже все още гаврътваше и по половинка шнапс седмично, промивайки го с някоя и друга бира. Казвам това само за да поясня, че уважавам тоя човек не на шега – хора като него, издръжливи и неподатливи на времето като букови

талпи, са направили така, че Германия и нейните жители са се превърнали в мит за българите (е, най-вече за онези, които не ги познават достатъчно, но за това вече говорихме).

Повтарям – аз много уважавам дядо Ервин. Казвам го и бързам да добавя, че нещо вътре в мен се противи и не може да приеме без резерви начина, по който той умира. Питам се дали зад тези думи не се крие само присъщата на младостта надменност, ако и вече да не се смятам за чак толкова млад. Не знам, разбира се, но все пак намирам тази смърт някак прекалено разумна и безпристрастна, прекалено немска, нека си изплюя камъчето. Дългото занимаване с философски текстове ме е научило да разбирам, че приемането на смъртта може би е едно от основните достижения на цивилизацията ни – но атавистичните ми български инстинкти се противят на тази чужда мъдрост и ме карат да изтръпвам колчем се опитам да си представя реалността на това бавно прощаване. Да лежиш непрестанно върху специалния матрак, платен чрез скъпа застраховка, да усещаш как последните искрици живот изтичат от тялото ти заедно с топлата струйка между краката, как страхът бавно, но сигурно те превръща от човек в животно ... бр-р-р, опазил ме господ от мъдростта на едно такова приемане! „Ужасът, ужасът“, шепнат побелелите устни на полковник Куртц в „Апокалипсис сега“ – и това е единствената картина, която се мерзелее пред очите ми когато мисля за смъртта в нейния цивилизован вариант.

* * *

Започнах с Камю, иска ми се да привърша пак с него: „Най-сигурният белег на младостта може би е прекрасната склонност към простото щастие. И най-вече настървението да се живее по-бързо, стигащо до разхищение“. Може би с такива думи, скъпи мои, може да се изрази една друга страна на българския характер. Или българската съдба, кой знае? Във всеки случай, мислейки за родината, аз често затварям очи

и си мечтая така: „А какво ще стане, ако изведнъж всички ние – но наистина *всички, всички, всички* – изведнъж забравим воплите на телевизия, вестници, радио и само за момент си пожелаем невъзможното (което в нашето объркано време май просто означава да бъдем българи)?“ А после се сещам за онова „може, но ние няма да сме живи“ и отново се завръщам към реалността.

Впрочем, казва ли ти някой? Невъзможното, казват, било просто форма на възможното, разпростряна в отрязък от време, необозрим за нашите очи. Което – и в това е надеждата ми – тече понякога бавно, а друг път бързо, много по-бързо, отколкото ние можем да си представим. Тъй че, скъпи ми българи, нека бъдем реалисти и мислим по-често за невъзможното. Кой знае, може би точно в това – и единствено в това –, се състои нашия шанс най-сетне да направим от себе си онова, което всъщност сме.

Знае ли човек?

Созопол, август 2003

Що е оптимизъм и има ли той почва у нас?

Зададен по този провокативен начин въпросът изглежда като каламбур, но намеренията, с които започвам този текст, са съвсем не-иронични. Правото на оптимизъм, както и правото на живот, свобода, търсене на щастие и пр., е въпрос не само на конституирани добри намерения, но и на простичка налична възможност, т. е. на това дали човек може да си го позволи, без да изглежда детински наивен, глупав или самоубийствено повърхностен.

Оптимизмът, както и всички останали умонагласи, не е нещо, което може да съществува извън времето и пространството, той винаги е порождение на конкретни условия и в такъв смисъл да бъдеш оптимист, без заедно с това да бъдеш глупак или наивник вероятно е въпрос, който зависи директно от това къде и кога живееш. С други думи, той или е подарък на съдбата, или следствие от усилията, които си положил, за да попаднеш на място (и във време), които ти дават възможност да си позволиш този сравнително рядък лукс – правото да се смяташ за оптимист.

Всеки поглед към историята, дори един най-повърхностен, онагледява тия твърдения по доста очевиден начин. Да бъдеш оптимист през тридесетте години на миналия век най-вероятно е означавало, че или живееш някъде на самотен тихоокеански остров, или че мозъкът ти е промит до безцветност от поредната свръхчовешка идеология, обещаваща

скорошно величие и властване на твоята раса (класа) над всички останали, низши такива. Дори и най-реалистичният от всички познати ми оптимизми, американският, не е свободен от тази директна зависимост от време и пространство. След двеста години на почти неоспорим растеж и благодатно развитие той започва да показва явни признаци на остаряване, от време на време вече звучи някак неубедително, бих казал дори кухо. И причините за това са доста ясни – при всички претенции за универсална валидност, американската идея все пак си остава нещо, предвидено и напаснато към потребностите на само една нация, пък била тя и толкова велика, колкото е американската нация. Във времената, в които тази идея се е конкурирала с други национални идеи – без изключение в историята досега винаги по-малко универсални и общовалидни в сравнение с американската, тя винаги е излизала победител, един неизменен победител в благородната борба на идеите и – когато американците са го считали за нужно – в не чак толкова благородната борба на оръдията. В съответствие с това американският оптимизъм винаги се е опирал на една повече от солидна основа, както морална, така и материална. Но времето, в което живеем ние, започва все по-ясно да показва недостатъците на един такъв тип идея. Една глобална икономика – и все по-глобализираща се култура – очевидно изискват идеология и идейност, които да не бъдат ограничавани от доминиращите интереси на която и да било нация, независимо от нейната икономическа, политическа и военна мощ. И опитите на Америка да настоява на своето изключително, дадено ѝ лично от господин Бога право на неоспоримо водачество, водят най-често до това, на което всички сме свидетели – вместо да я следват, съседите ѝ (а и не само те) се извързват и казват нещо от рода на „ей, тоя пак се разсмърдя“ (което, във времето на глобално затопляне, за съжаление притежава не само преносен смисъл). Оттук и невъзможността за който и да било мислещ човек в тази страна

да бъде оптимист днес по традиционния, добре познат начин. Оптимистите в Америка изпращат децата си на екскурзия до Ирак, реалистите учат китайски език.

Една остаряла идеология води до остаряващ оптимизъм – връзката между тези две неща ми се струва толкова очевидна, колкото и пословичната връзка между кокошката и яйцето. Но къде е нашето собствено място в тази картина? До каква степен един българин от началото на двадесет и първия век може да си позволи лукса да се нарича оптимист? Отговорът, по логиката на досегашното изложение, трябва да се търси във възрастта на ценностите, които този българин поддържа и цени, в наличието или липсата на енергия, убедителност и привлекателност, когато става дума за идеологията на обединена Европа.

Европа, казват, преживявала криза. Фактите, подобрени тенденциозно или не, изглеждат повече от убедително – отхвърлена европейска конституция, непрекъснати дразги, дори раздори между членовете ѝ, липса на единно мнение по, кажи-речи, който и да било важен въпрос на настоящето, демографска и етническа криза, стагниращо икономическо развитие ... Човек, изглежда, наистина трябва да е повече от наивен, за да обяви себе си за оптимист сред този хаос от неосъществени (неосъществими?) идеали. И все пак, напук на всичко, аз си позволявам този лукс. Да, аз обявявам себе си най-нагло за непоправим, убеден ОПТИМИСТ. И причината за това се крие в един много простичък призив, който винаги отправям към себе си и (най-често въображаемите си) опоненти: господа, покажете ми алтернативата! Покажете ми поне едно друго място на света, където да се правят подобни опити за търсене на път към бъдещето. Америка? Forget it! Далечна Азия, с нейното неразровено минало, с непрекъснатите спорове (и разменени дипломатически плесници) по въпроса за това кой на кого трябва да се извини и кой кого трябва да води? Южна Америка, която знае единствено, че не иска да

танцува по музиката на могъщия северен съсед? Русия, която пие водка, смесена с петрол, смятайки, че е открила еликсира на дълголетие? Или Африка, която споменавам единствено от учтивост? Извинете, но за мен всички изброени алтернативи са само причина да си оставам европейски оптимист. На фона на хаоса, който ни заобикаля, Европа ми изглежда като оазис на благоденствието и спокойствието. Не само защото е направила богати и доволни всички свои членове, без изключения. Не само защото, за разлика от Америка, притежава реалната способност да цивилизова съседите си. И не само защото демонстрира един реалистичен проект за бъдещето. А просто – и най-вече – защото аз я възприемам като млада, една безкрайно млада, изпълнена с младежка енергия и сексапил идея и идеология, която човек може да последва без страх, че утре отново ще се окаже на идеологическото бунище, както ни се е случвало вече не веднъж. Това поне е надеждата – а заедно с нея и убеждението ми.

Искрено ваш,
Златко Енев

април 2007

За Sagrada Familia

Иска ми се да захвана тук една тема, която инак подхващам рядко, сигурно защото се чувствам не съвсем уверен в нея. Става дума за архитектурата и нейната магия ...

Ще започна с това, че никога през живота си не съм бил особено заплепен от това изкуство. Не че не съм виждал – вече доста съм обикалял из Европа, та и извън нея. Но което не иска, то не иска – и френските стъклени пирамиди, и немските претенциозни кули, та даже и италианските катедрали все хладен ме оставят, за американските или азиатски небостъргачи пък съвсем да не говорим – особено когато види човек какви дупки започват само на две-три улици по-настрана ...

Или така беше до скоро. Искам да кажа, до преди няколко години, когато с очите си видях Sagrada Familia (Светото семейство) в Барселона. Ей богу, ако някой друг ми го беше казал, никога не бих повярвал, че една сграда би могла да ти насълзи очите. Но тук го преживях сам – и което Е, то си е, ако ще човек и сто години да се чуди. Ха, но как тъй ... защо ... какво става тук ...

Ще започна с малко обща информация. Sagrada Familia е най-известното творение на неповторимия Антонио Гауди (с ударение на последната гласна) – един архитект, който няма последователи, вероятно по простата причина, че сградите му не се вписват в никакви познати или уподобими форми. Това е една огромна катедрала, която все още не е завършена, макар

и да се строи вече повече от сто години (самият Гауди е успял да завърши само една нищожна част от замисъла си, преди да умре – прегазен от трамвай, каква несправедливост! – на 75 годишна възраст през 1927). Катедралата е преживяла не едно или две сътресения (нямам пред вид земетресения), най-страшното от които е билагражданската война, през която е била на косъм от унищожаване (някакви прекалено разпалени атеисти настоявали да я взривят – и само находчивото хрумване на един друг войник, който предложил да поставят картечници горе на мостовете, на около сто метра височина, та да обстрелват по-добре проклетите фашисти, охладило ентусиазма на обновителите. Все пак те не се дали така лесно и, за да си начешат крастата, подпалили работилницата на майстора, която била в непосредствена близост, та от плановите на Гауди днес нищо не е останало). Сам Джордж Оруел, който по онова време, както е известно, е бил кореспондент в Испания, твърди, че това е най-грозната сграда, която някога е виждал (кой знае какви ветрове са го веели, горкият). След войната обаче сградата започнала да се издига полека-лека – и днес вече е на път да покаже нещо от първоначалния монументален замисъл, ако и от стила на Гауди да е останала само южната фасада, а всичко останало да се гради вече по напълно различни вкусове, макар и основната идея да си остава непокътната.

Но стига толкова история. Онова, което никаква история не може да опише, е невъобразимото изящество на тази сграда, която, ако и да е по-висока от сто и тридесет метра, изглежда така, сякаш е направена от дантела. Поглеждаш я отвън – и неволно си мислиш за нещо много сладко и леко (захарен памук например). Влизаш вътре – и изведнъж ти се струва, че си попаднал в гора. Качваш се горе на кулите – и ти се приискава да литнеш. Ето това, ще ти се да кажеш, е вярата, уловена в камък – нежна като издихание в премръзнало зимно утро и все пак по-неразрушима от всички хвалипръцовщини на модер-

ното време и технологии, били те алуминиеви кули или космически совалки ...

Стояхме и гледахме като заковани някъде към петнайсет минути преди да се осмелим да се наредим на опашката за билети (една от причините за бавния напредък на строежа е, че той се финансира само от дарения на вярващи и продажбата на тия същите входни билети). После ходихме и гледахме навсякъде, ако и да се пооцапахме тук-там с цимент и прах (строителите продължават да работят ден и нощ, без да обръщат внимание на щракащия с камери туристически поток). После дълго време седяхме на пейките пред оная южна фасада, опитвайки се да разпознаем хилядите фигури, които я украсяват ... Къде ти! По-скоро камила ще мине през иглено ухо, отколкото ... Не ни е дадена невъобразимата сила на она дух, ако и да не сме чак толкова атеисти колкото момчетата през войната. И така седяхме, цъкахме с езици и се опитвахме да попием поне малко от красотата, която, казват, щяла да спаси света ... А после си тръгнахме и продължихме туристическата си одисея, малко потиснати от собствената си дребност, но пък и безкрайно щастливи от това, че поне за миг сме се докоснали до нещо истинско, нещо неповторимо. Защото, отде да знае човек, може пък и да има малко истина в ония думи за красотата ...

Казва ли ти някой?

Април 2007

Сблъсъкът на цивилизациите – реалност или медиен мит?

Не бих се учудил, ако някой ден бъдещите историци счестат за най-удачно описание на нашата съвременност кратичката формула „времената на Големия страх“. Не че страхът като изключително ефективно средство за контрол и манипулация на масите е изобретение на нашето време. Онова, което изглежда ни различава от по-ранните, технологически не толкова изкушени епохи, е гласовитостта.

Тясно сплетената комбинация от голямоформатни, медийно всесилни политически и бизнес интереси, която без видими изключения управлява световните икономики и политики, вече се е превърнала в своеобразен политико-медийен комплекс, наследник на предишния, военнопromишлен такъв. И формулата, която, както изглежда най-ясно описва начина, по който този комплекс функционира, се съдържа в простичкото вестникарско правило: „Добрите новини не са новини!“ Студентите войни биват заменени от глобални затопляния, злите империи – от брадати фундаменталисти, препасани с колани от динамит. Онова, което не се променя, е посланието. Страхувайте се – и ще бъдете щастливи! Това е формулата, която ни се предлага от всички страни – и, дали под натиска на някаква еволюционна (и все пак доста перверзна) потребност за приспособяване, или от простичък ста-

ден инстинкт – ние с удоволствие се подчиняваме, превръщайки страха в *modus operandi*, един вид сив кардинал, който ежедневно управлява съществуването ни.

На фона на казаното метафората за „сблъсък на цивилизациите“, широко популяризирана от едноименната книга на американския политолог Самуел Хънтингтън, се оказва изключително плодотворна и доходоносна. Нейната обяснителна и сугестивна сила изглежда просто неизчерпаема. Накъдето и да се обърне човек, пред очите му се изправят все същите, медийно опростени цивилизации-гиганти, сплетени в мълчалива или не чак толкова мълчалива борба за оцеляване и надмощие – и преди всички останали трите най-големи, християнска, ислямска и конфуцианска. Събитията от 11 септември 2001 година рязко промениха фокуса на световното внимание, измествайки назад предполагаемата заплаха, идеща откъм Китай и далечна Азия (за късмет на този регион, ако питате мен). И ислямът, доскоро повече или по-малко пренебрегван, ако не и презиран като икономически и културно изостанал, изведнъж се превърна в онзи враг номер едно, без който изглежда Западът – или поне онзи Запад, чиито интереси обслужва споменатия по-горе политико-медийен комплекс, просто не може да съществува. В този смисъл описанието на радикалния ислям, предложено от консервативния американски интелектуалец Чарлз Краутхамър, изглежда повече от меродавно:

„Презрението към привлекателността на радикалния ислям е израз на една светска надменност. Радикалният ислям е не само също толкова фанатичен и неукротим в своя антиамериканизъм, антизападнизъм и антимодернизъм, колкото и всичко, което вече познаваме. Той притежава ясното предимство да произхожда от една почитана религия с повече от един милиард последователи, които не само го снабдяват с все нови и нови членове – тренирани и подготвени в джамии и мадраси, далеч по-ефективни, независими и разпространене-

ни от който и да било лагер на Хитлерюгенд или Комсомол, но е и в състояние да се опре на една дълга и дълбока традиция на религиозно усърдие, пророчески очаквания и култ към мъченичество. Хитлер и Сталин бяха принудени да изобретят тези качества отново. Версията на Мусолини беше пародия. Ислямският радикализъм лети под знаме с далеч по-голяма историческа дълбочина и притегателна сила, отколкото ерзац-религиите на пречупения кръст или сърпа и чука, които се оказаха толкова исторически слаби и илюзорни¹.

Но дали наистина е така?

В следващите части на това есе ще се опитам да покажа, че е възможна и една напълно различна интерпретация на някои от най-новите политико-културни развития и конфликти на нашето време, при това една далеч по-оптимистична и миролюбива, отколкото е идеята за „сблъсъка на цивилизациите“. Основните ми тези са:

1. Ислямът, дори и в по-радикалните си модерни форми, не е непременно заплаха за Запада и неговата цивилизация. Той обаче може да се превърне в такава заплаха – особено ако Западът продължава политиката на радикална конфронтация, избрана от някои негови лидери като най-подходяща в последно време.

2. Тероризмът, практикуван от Ал-Кайда и другите революционно-ислямски групировки, е свързан не толкова с ислямската религия, колкото с една нова революционна идеология, прикриваща се под религиозна маска.

3. Глобалният „сблъсък“, ако може да се говори за такъв, е сблъсък не между цивилизации, а между идеологии – точно какъвто беше и сблъсъкът през втората половина от миналия век. В такъв смисъл не може да се говори за едно ново, качествено по-дълбоко, развитие на световните конфликти. По

¹ Charles Krauthammer, „In Defense of Democratic Realism“, National Interest 77 (Fall 2004)

принцип конфликтът си остава все същия стар сблъсък между либерално-демократични и революционно-антидемократични идеи, който вече познаваме, само че с нови актьори и участници.

1.

Привържениците на идеята за „по-високо“ развитие на християнската религия в сравнение с мюсюлманската обикновено изтъкват в защита на мнението си аргумента, че християнската религия, за разлика от мюсюлманската, вече е преминала през един процес на вътрешно „пречистване“ (Реформация) – което, следователно, я прави по-рационалната, по-разумната и като цяло по-хуманната от двете. Дали това е така или не си остава спорен въпрос – при това въпрос, който вероятно може да бъде обсъждан по разумен начин единствено вътре в едната или другата от двете религии, но не и под формата на диалог помежду им. Прави впечатление обаче липсата на склонност от страна на Запада като цяло да вижда в последното развитие на исляма нещо по-различно освен засилването на неговата предполагаема експанзионистична, агресивна страна, т. е. една заплаха за самия себе си и собствените ценности. Нещо повече – налице е една ясно изразена тенденция, особено сред някои независими интелектуалци от типа на покойната Ориана Фалачи, да не правят особена разлика между класическия ислям и неговите модерни (чети „заразени с тероризъм“) „израстъци“. Дори и уважавани автори като Хънтингтън говорят за „кървавите граници на исляма“ и неговата исконна склонност към насилие и агресивност¹.

¹ Виж Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster UK 1996, pp. 254-259, в частност таблиците на стр. 257/258. (Един мюсюлманин навярно би припомнил на това място добре познатата сентенция на Марк Твен, според която съществуват лъжи, гнусни лъжи – и статистики).

От друга страна, някои експерти в областта на исляма, като например французинът Оливие Роа, представят добре аргументирани изследвания в полза на тезата, че в дългосрочен план това, което в наши дни изживява ислямът, не е нищо друго освен негов собствен еквивалент на християнската реформация. В частност, модерните ислямисти, също както и ранните реформатори на църквата, изкореняват исляма от традиционните му политическо-културни матрици, като същевременно му придават една по-чиста и универсално-религиозна форма. Докато например традиционният ислям е бил практикуван предимно в определени локални или национални условия, неразривно свързани с местните нрави, обичаи, светци и пр., то неговата модерна версия все повече се превръща във въпрос на личностна обвързаност и моралност, точно както това е при протестантизма – с което на практика се полагат основите на един модерен индивидуализъм, където религиозната идентичност вече е въпрос на собствен избор, а не на семейни или комунални обичаи, предписания и пр.¹

Погледнато в такава светлина, най-новото развитие на исляма не само не представлява заплаха за Запада, а напротив, то е израз на един вид вътрешно развитие, което потенциално сближава, а не раздалечава, двете големи религии. Разбира се, много трудно е да се предскаже накъде ще бъде поведена от това развитие ислямската общност и дали то няма да доведе до процеси на дестабилизация и хаос, както показва европейската история.

Тук навярно е мястото, където е време да се подчертае, че целта на това есе в никакъв случай не е да се прави апологетика на един вид „безобиден“ или „безвреден“ ислям. Всичко, което се опитвам да кажа е, че не е необходимо ние самите

¹ Виж Olivier Roy, *Globalized Islam: The Search for a New Ummah*, New York, Columbia Univ. Press 2004, Ch. 1

да подсилваме процесите на дестабилизация, с които един такъв мащабен процес по неизбежност е свързан. Нападайки го, ние само го правим още по-радикален. Забранявайки ислямските забрадки, ние само ги превръщаме от символ на подчинението на жените в символ на тяхната свобода.

2.

Автори като споменатия Оливие Роа или Франсис Фукуяма ни предоставят сериозни, добре обосновани анализи в подкрепа на тезата, че заплахата за Запада в момента идва не от религията Ислям или нейните последователи, а от една нова радикална идеология, която намира привърженици само сред определени, много тесни мюсюлмански кръгове (следвайки Фукуяма, оттук нататък аз ще наричам тази идеология джихадизъм, за да я разграничавам от по-общи и не толкова точни понятия като например радикален ислямизъм)¹. Според тези анализи, към които с удоволствие се присъединявам, източниците на джихадизма трябва да се търсят не в някакви изкривявания на традиционно практикувания ислям (който винаги е бил локално свързваща, комунална форма на религия), а в това, което те наричат „де-териториализация“, т. е. откъсване на отделни индивиди и групи от техните традиции и корени, при което много често те се оказват в ролята на отчуждени, откъснати от общността малцинства вътре в немюсюлмански страни. Това обяснява например факта защо толкова много джихадисти са родени в Близкия Изток, но са израсли в Западна Европа (като например Мохамед Ата, един от принципните изпълнители на акта от 11 септември).

Разглеждан по този начин, джихадизмът е не толкова опит да се възстанови една по-ранна, чиста форма на ислям, колкото опит за създаване на една нова, универсална по

¹ Виж Francis Fukuyama, *America at the Crossroads: Democracy, Power, and the Neoconservative Legacy*, Yale Univ. Press 2006, pp. 70-78.

обхват и политическа по същност, доктрина, чиято основна цел е да служи като източник на идентичност за откъснатите от общността (и не рядко живеещи в нелегалност) нейни привърженици, независимо от външните условия, в които те живеят, т. е. точно в контекста на мултикултурния, модерен и глобализиран свят.

Нещо повече, определени изследователи като например историците Ладан и Руая Буруманд посочват, че много от идеите на джихадизма имат не ислямски, а западен произход¹. „Ако се направи преглед на идеологическите предшественици на джихадизма, като например Хасан Ал-Банна и Саид Кутб от Мюсюлманското Братство, Маулана Мадуди от движението Джамаат-е-Ислами в Пакистан или Аятолах Хомейни, то се открива една синкретична доктрина, която смесва ислямски и западни идеи, последните заимствани най-често от радикалните левици и десници от европейския дваисети век. „Понятия като „революция“, „гражданско общество“, „държава“, както и естетизацията на насилието идват не от исляма, а от фашизма и Марксизма-Ленинизма... Следователно, грешка е да се идентифицира ислямизма като автентичен и донякъде неизбежен израз на мюсюлманска религиозност, макар че той със сигурност притежава способността да усилива религиозната идентичност и да разпалва религиозна омраза“².

3.

Ако се приеме логиката на тази аргументация, то става неизбежно заключението, че конфликтът, който в момента най-силно ангажира световната общественост, е не „сблъсък на цивилизации“ на ново, непознато досега равнище на

¹ Виж Ladan and Roya Bourumand, „Terror, Islam and Democracy“, Journal of Democracy 13, no.2 (2002): 520

² Fukuyama, *ibid.*, pp.73

разпространение и интензивност, както и разрушителен потенциал, а нещо, което изглежда значително по-добре познато, сравнено с опита от двадесетия век. Опасността за Запада идва не от дълбоко религиозните обикновени мюсюлмани, живеещи в тясно свързани, комунално-ориентирани общности в Близкия Изток или тук при нас, а от отчуждени млади хора без корен и традиция, живеещи най-често в Западна Европа, които, ако не биха намерили идентификация в някаква форма на радикален ислямизъм (джихадизъм), вероятно биха търсили отговори на въпросите си в учения като фашизъм или радикален комунизъм. Всички по-известни акции на джихадистки групи, като например атаката срещу Световния търговски център, бомбените атентати от Мадрид през март 2004, убийството на режисьора Тео ван Гог в Амстердам през ноември 2004, както и бомбените атентати в Лондон през юли 2005, бяха провеждани именно от такива млади хора.

С други думи – джихадизмът като явление е продукт не на ислямския традиционализъм, той е по-скоро един вид „остатъчен продукт“ от модернизацията и глобализацията на света, в който живеем.

От друга страна, логичен извод от този тип анализ е, че опитите за механично привнасяне на западни решения в мюсюлманския свят едва ли ще донесат никакви желани резултати. Многопартийни избори под егидата на международни умиротворителни сили не означават автоматично демокрация от западен тип. Също така, опитите да се наложат на мюсюлманите норми на поведение, които те разглеждат като чужди за тяхната религия и морал, дори и в западно-или източноевропейски общества, само ще забавят, ако ли не напълно осуетят, процеса на интеграция, в който вероятно се състои единствената дългосрочна перспектива за безконфликтно развитие на тези общества. В определени случаи, като например в България, те дори биха могли да разрушат вече съществуващи, доказали устойчивостта и жизнеността

си модели на мултикултурен съвместен живот, изградени бавно и трудно в продължение на столетия.

Макар и очевидно след всичко казано, все пак е необходимо да се каже, че опитите за демонизиране на мюсюлманите като ретроградни, инстинктивно-авторитарни същества, които „по дефиниция“ се противопоставят на западните ценности и идеи, са дълбоко деструктивни по самата си природа. Резултатите от множество социологически анкети показват, че широките мюсюлмански общности не мразят Запада или неговите ценности сами по себе си¹. Онова, което те мразят, са външните политики на определени западни правителства. Те считат, че едностранната подкрепа за Израел от страна на САЩ срещу палестинските интереси е обида и унижение за всички мюсюлмани. Освен това, множество млади и образовани мюсюлмани разглеждат американската подкрепа за авторитарни режими като този на управляващата династия в Саудитска Арабия или правителството на Хосни Мубарак в Египет, като единствено и главно основание за тяхното продължаващо съществуване – в противовес на собствените им стремежи към постигане на своя, самостоятелно извоювана демокрация. Погледнато от тяхна страна, именно американското присъствие в региона е това, което задържа процесите на нормализация и демократизация, като радикализира жителите на региона и ги прави по-податливи за идеите на една ислямска пропаганда от недемократичен, авторитарен тип.

Ще завърша тази статия с добре известната сентенция, че историята обича да се повтаря – особено когато от нея не са извлечени никакви, нито дори елементарни поуки. И България, опитваща се да отхвърли от гърба си наследството на

¹ Виж Fukuyama, *ibid.*, pp. 76, както и <http://www.zeit.de/2006/38/Kopftuch-Studie>, за резултатите от едно представително проучване сред 315 жени от турски произход в ГФР.

едно тежко авторитарно минало, не би трябвало да забравя, че само преди около двадесет години на нейна земя се разигра един от най-позорните и деструктивни епизоди от най-близкото българско минало, преименуването на етническите турци. Независимо от нашите желания, предпочитания (или заслепления) светът, в който живеем, трябва да бъде споделян с други човешки същества. Така също – и особено тогава – когато те не споделят съвсем същите културни, религиозни или политически убеждения като нас. В тази посока – също както и в геометрията – царски път няма.

Април 2007

Америка и Европа – едно ценностно сравнение

България тържествува! Така поне изглежда от разстоянието на няколко хиляди километра, които ме делят от нея. Кое-то в никакъв случай не означава, че радостта и гордостта ми от факта, че ние най-после ставаме част от Европа, е по-малко силна. Европа! Оная толкова лелеяна, желана, мечтана общност, клубът на богатите, културните, уважаваните, бъдещата или настояща суперсила, с чиято помощ, както всички сме сигурни, скоро ще излезем от задния двор на историята и ще заемем място, по-подобаващо на инак безспорната ни географска и – не чак толкова безспорната ни, но пък толкова по-силно желана – културна принадлежност към мястото, което обитаваме от хиляда и триста години насам.

Не ще и дума, това начало е изпълнено с много повече страхове и несигурност, отколкото може би сами сме склонни да признаем, поне извън защитната анонимност на социологическите анкети. Дълбоко вкорененото, макар и срамежливо прикривано усещане за различие между европейците (за които все още несъзнателно говорим предимно в трето лице, имайки пред „тях“, а не „нас“) и самите нас, продължава да ни измъчва. Усещането, че традиционната ни провинциалност може да ни изиграе някой лош номер, изглежда все още не

ни позволява да гледаме толкова напред, колкото назад, през рамо, по дълголетен навик.

И толкова по-важно за всички ни е да си създадем една по-ясна представа за умонагласата, която, да се надяваме, ще ни изведе възможно най-бързо и най-далеч извън безспорно отеснелите и остарели рамки на вече споменатата ни провинциалност. Европа, както всички знаем, е не просто съюз на богатите, нито пък само свободен пазар, из който повече или по-малко безпрепятствено се придвижват стоки, капитали и ноу-хау. В не по-малко важна степен Европа е и една идея, ако щете една мечта, която свързва гражданите ѝ по начин, много подобен на онзи, по който функционира една друга, по-стара и, поне засега, много по-добре позната по света мечта – американската. И именно разбирането на тая идея, на тази мечта, е онова, което според мен трябва да предхожда, или поне съпътства, направлява, първите ни стъпки в семейството, в което засега ни е отредена ролята на най-бедния роднина. За да бъдем приети наистина, ние първо трябва да заговорим езика, който, при всички възможни уговорки, все пак обединява това семейство. А едва след това, изминавайки нелекия път на себедоказването, може да помислим и за прибавяне на собствено съдържание към този език. Всяко нещо – с времето си, дори и когато изглежда, че рамката на това време далеч надхвърля обозримия, поне от настоящата ни позиция, мисловен хоризонт.

С настоящия текст ще се опитам, без особени претенции за оригиналност, да поставя в един общ сравнителен контекст два мирогледа, две различни политически и културни визии, чието сравнение и конкуренция вероятно в немалка степен ще определят бъдещето на света през обозримото време на новия век. Става дума за двете „мечти“, американската и европейската, чиито различия, винаги допускани, но станали очевидни сравнително отскоро, постепенно започват да придобиват аспекти, без чието разбиране вероятно ще бъде

трудно да се преодолее или поне смекчи безспорното, но не особено насърчаващо взаимното сближаване, различие между „стара“ и „нова“ Европа. Както е добре известно, това е един от основните страхове на „стара“ Европа когато става дума за по-нататъшното ѝ разширяване. И постигането на общо, или поне сходно мислене (което в никакъв случай не означава отказ от самостоятелност, както в мисловен, така и в практически аспект) безспорно е задача, чието решение си струва всякакви усилия.

Същевременно ще направя всичко възможно да избягвам схематични, лесни за смилане, но повърхностни обобщения, обслужващи идеологеми, свързани с настоящото сравнително изострено противопоставяне на двата мирогледа, засилено от войната в Ирак. Двете мечти, както, надявам се, ще стане ясно, според мен са не взаимно изключващи, а взаимно допълващи се. И единственият приемлив сценарий, свързан с тяхното съ-съществуване, е онзи на лишено от агресивност и предубеденост сравнение и съревнование, последвано от обмен на съдържание и, да се надяваме, някогашно преливане, до степента, която европейци и американци намерят за приемлива.

Заемайки терминологията, предложена от британския политолог Анатоли Лийвън в книгата Америка – с право или без¹ (*America Right or Wrong*), аз ще представя всеки от двата мирогледа като съвместно съществуване на две (условни) противоположности, наричани съответно „теза“ и „антитеза“. При това под „теза“ се разбира положителното съдържание, което създава ядрото на различните мирогледи, заслужаващите уважение и следване моменти във всеки един от тях, докато под „антитеза“ се разбира съдържанието, които непрекъснато заплашва кредото с изкривяване или дори самоунищожение

¹ Anatol Lieven, *America Right or Wrong – an Anatomy of American Nationalism*, Harper Colins Publishers, London 2004.

в резултат от идеологически „залитания“, най-често като резултат от реални или въображаеми предизвикателства, изправящи се пред съответната общност.

Американското кредо

Теза

Американското кредо, по-добре известно под името „американска мечта“, междувременно се е превърнало в подразбиращ се от само себе си, широко адмириран по цял свят идеал, достоен за подражание и следване; един начин на живот, чиито основни компоненти най-общо могат да бъдат определени като вяра в свободата, самостоятелността, равенството на шансовете, върховенството на закона, културния и политически егалитаризъм. Това е съвкупността от идеи, с които американската нация представя себе си в своите собствени очи, както и в очите на света. По принцип съставките на кредото са считани от американците за универсално приложими, валидни за всички общества и народи – едно наблюдение, чието начало може да се открие още у Алексис де Токвил¹.

Изключително важен за разбирането на американското кредо е фактът, че то, макар и нерядко проповядвано като универсално решение на световните проблеми, всъщност винаги се е имало пред вид като едно изключително, т. е. запазено за един-единствен народ, кредо. Силата на американската мечта, както посочва американският политолог Джеръми Рифкин, идва от нейния партикуларизъм, а не от универсализма ѝ². Американската мечта може да се следва и реализира единствено на американска земя. Този аспект на кредото в никакъв случай не може да се определи като единствено отрицателен, защото най-вече с него е свързано и ши-

¹ Американците „са единомдушни по въпроса за общите принципи, които трябва да ръководят човешкото общество“, цит. по Lieven, p. 48

² Виж Jeremy Rifkin, *Der europäische Traum*, Campus Verlag 2004, S. 26

рокоето отхвърляне, поне от средните американци, на идеята за Америка като империя, пък била тя и „добра“ империя. От друга страна, това съвсем не означава, че Америка и американците отхвърлят ролята си на цивилизоваща империя, една модерна версия на Romanità, римския дух. Тъкмо напротив, този аспект на кредото също е определящ, но, поне на теория, неговото следване е свързано с представата за Америка като за „гъвкава сила“ (soft power), която по принцип не използва груба сила в отношенията си с други нации, освен ако не е била директно застрашена или обидена от тях.

Друг важен аспект на американското кредо е, че егалитаризмът му не е икономически. Напротив, кредото е тясно свързано с вярата в абсолютното съвършенство на свободния пазарен капитализъм, неограничените икономически възможности и консумеризма. В един свой краен вариант, кредото е свързано с убеждението, че американският капитализъм е олицетворение на най-съвършената, завършена модерност – оттук и тезата за „края на историята“, получила широка гласност след публикуването на едноименната статия от Франсис Фукуяма¹.

Вярата в американската изключителност, във всеки случай, води след себе си и някои не толкова лесно предвидими нейни особености. Както посочва Лийвън, митовете, съпътстващи кредото, включват широко разпространената увереност, че, бидейки толкова изключителни в тяхната привързаност към свободата и демокрацията, Съединените Щати следователно са и изключително добри. И, бидейки изключително добри, те по принцип не могат да използват силата си за зли цели. Или, с думите на Джордж У. Буш, „Удивен съм, че съществува такова неразбиране по въпроса за това какво всъщност е нашата страна ... което кара хората да ни мразят ...

¹ Виж Francis Fukuyama, *The End of History?*, The National Interest, Summer 1989

Като повечето американци и аз просто не мога да го повярвам, защото знам колко добри ние сме всъщност.¹ Стриктно погледнато, този аспект не е съществена част от формалната американска теза, той е по-скоро един мит, утвърждаващ истинската американска невинност. Неговото практическо влияние обаче в никакъв случай не може да се подценява, както става ясно от току-що цитираните думи на президента.

Идеята за изключителността на американската нация се намира в самото ядро на американското кредо. Най-общо казано, тя изразява вярата, че Америка е била специално избрана – от Бог, „съдбата“ или „историята“ – за величие и водачество, изразяващо се най-вече във факта, че тя притежава самоутвърждаваната най-стара, най-велика, най-успешна и най-високо развита форма на демокрация на планетата². Силата на тази идея идва най-вече от това, че поне в продължение на по-голямата част от втората половина на двадесетия век, тя изразяваше един безспорен факт. Америка беше, и все още си остава, един от основните стълбове на западната цивилизация. Необоримостта обаче, както и утвърждаваната вечност на това статукво, едва ли са толкова безспорни, особено като се има пред вид това, че много други нации в хода на историята са извявали точно същата претенция, при това използвайки удивително сходен език и формулировки³.

Друг много важен аспект на американското кредо е неговата тясна свързаност с изключително силна любов към

¹ *This Is a Different Kind of War*, Los Angeles Times, October 12, 2001 (цит. по Lieven, p. 52).

² По думите на Удро Уилсън, „Америка има безкрайната привилегия да изпълни съдбата си и да спаси света“. (цит. по Lieven, p. 33).

³ Повечето западноевропейски страни са вече „преболедували“ тази вяра, най-често с доста катастрофални последици за себе си и съседите. Англия, Франция и Германия са трите най-очевидни примери, но освен тях претенции за изключителност и водачество през различни периоди от европейската история са предявявали още Холандия и Швеция (виж Lieven, pp. 33-36).

отечеството, преливаща в различните си изяви в най-разнообразни, понякога много радикални, изяви на национализъм и дори шовинизъм. (Използвайки популярното разделение на Кенет Миног¹, един от влиятелните историци на национализма, аз ще се придържам тук към разбирането, определящо патриотизма като една консервативна по същество умонагласа, изразяваща желанието да се запази собствената страна такава, каквато е, докато национализмът е по-скоро свързан с идеята за една идеална, нереализирана представа за страната си, често свързана с идеята за една по-широка национална мисия пред човечеството. С други думи, национализмът е по-революционната от двете умонагласи).

Това разделение вероятно е изключително подходящо, тъй като то до голяма степен помага да се разбере защо именно национализмът, а не патриотизмът, е подходящото определение за преобладаващата национална умонагласа в САЩ. Както посочва Лийвън, то указва и по-тясната свързаност на днешния американски национализъм с незадоволените, закъснели национализми на Германия, Италия и Русия, отколкото със задоволения, придържащ се към статуквото патриотизъм на Великобритания².

Във всеки случай американският национализъм не може да бъде определян единствено като революционен, насочен към едно мисионерско бъдеще. Една друга негова страна е силно свързана с американското минало, но отново по един радикален, незадоволен начин. На практика обръщането към и позоваването на едно идеализирано, по-чисто американско общество, е една от централните тези на републиканската десница и особено на християнската десница в Америка. Безспорно тази черта на американския национализъм е породена от продължаващата силно консервативна религиоз-

¹ Виж Kenneth Minogue, *Nationalism*, New York, Basic Books, 1997.

² Lieven, p. 6.

ност на много американци. Както обаче показва убедителният анализ на Лийвън, тя винаги е била израз и на потискани социални, икономически, етнически и расови страхове.

Същевременно американският национализъм, дори и в най-радикалните си форми (изключвайки някои екстремистки, неонацистки групи), се различава от повечето познати от историята национализми, доколкото той не се намира в противоречие с американското кредо. Повечето радикални национализми в миналото са се противопоставяли на демокрацията и са изисквали авторитарно управление. По един странен и труден за обяснение начин радикалният американски национализъм съчетава от една страна силна вяра в американската демокрация и, от друга страна, убеждението, че тя е породена от една специфична, Бяло-Американска-Християнска цивилизация, която е силно застрашена от фактори като имиграция, расови малцинства и чуждестранно влияние.

Религиозността е друга неотделима част от американското кредо – до степен, която прави от Америка голямото изключение в семейството на развитите западни демокрации. Забелязана още от Токвил, американската религиозност не е отслабнала ни най-малко и в наше време (макар че голямо мнозинство от вярващите американци не са фундаментални протестанти, а католици и „центристки“, по-либерални протестанти). В това отношение отново се забелязва неизбежната двустранност на този аспект от американското кредо. Докато, в основната си, либерално-протестантска форма, религията безспорно е допринесла много за обединяването на иначе разкъсаната от социални, културни, етнически и расови противоречия страна, някои нейни изяви, особено ония, свързани с фундаменталния протестантизъм, са свързани с

изблици на ксенофобия и месианство от един вид, който остава чужд и трудно разбираем за европейския наблюдател¹.

Макар и не на същото ниво като религиозността, традиционната американска вяра в непоклатимата сила на историческия прогрес – разглеждан най-често като един линеарен, подчинен на темпото на технологически напредък, процес – е друг важен аспект на американското кредо. Разбира се, тя е силно свързана с увереността, че Америка може, и трябва да служи като пример за развитие и прогрес на всички останали страни. Исторически, тази увереност сравнително рядко е била свързана с готовност за активни действия и по-скоро се е изразявала в схващането, че американската мисия пред света се състои преди всичко в силата на нейния пример. (В такъв смисъл традиционното разбиране за това, че американската външна политика винаги е играела една подчинена роля в общия политически живот на страната едва ли е лишено от основания, макар че някои по-нови изследвания поставят и тази теза под съмнение²). По същество тази позиция е месианска и, както показва развоят на събитията след 11 септември, тя сравнително лесно може да бъде използвана за

¹ Изобщо, що се отнася до религиозността, Америка се намира много по-близо до развиващия се свят, отколкото до индустриализираните страни. През 2002 година 59 % от американците са заявили, че „религията играе много важна роля в техния живот“, с което Америка се намира някъде между Мексико (57 %) и Турция (65 %), но е много далеч от Канада (30 %), Италия (27 %) или Япония (12 %). През 1990 година 69 % от американците са вярвали в съществуването на Дявола, сравнени с половината от тази цифра във Великобритания (Lieven, p. 8). Като се има предвид, че фундаменталните протестанти в Америка традиционно са се чувствали много застрашени от светската, модерна масова американска култура, то вероятно не е трудно да се разбере тяхната исторически потвърдена склонност към параноиден стил и една доста истерична менталност, регулярно намираща израз в изблиците на американската антитеза, за които ще стане дума по-късно.

² Виж например Walter Russell Mead, *Special Providence. American Foreign Policy and how it Changed the World.*, Routledge, New York, 2002.

целите на една активистка пропаганда, проповядваща правото и способността на Америка да донесе свобода, демокрация, човешки права и прогрес и на други народи, дори и ако те не ги желаят. Трудно е да се отрече тясното сходство между радикалните форми на това месианство и познатите ни от близкото минало форми на доктринерен комунизъм, поне що се отнася до склонността им да разглеждат собствените си ценности не само като общовалидни, но и като неизбежни, наложителни за всички¹.

Антитеза

Първото и най-важно нещо, което трябва да се каже когато се започне дискусия върху американската антитеза е, че, за разлика от европейската, тя почти никога не е била доминираща в живота на страната и най-често е била успешно балансирана и измествана на заден план от либералното,

¹ Присъщото на всяко месианство пренебрежение към „подробностите“, към специфичните особености, характерни за едно или друго общество, държава, които в момента биват разглеждани като обект на месианска „култивация“, обяснява до голяма степен опростителските схеми, така характерни за американските медии в представянето им на Ирак малко преди, както и в началото на войната. В частност, широко разпространеното схващане за режима на Садам Хюсеин като фашистки, повърхностните сравнения между самия диктатор и Адолф Хитлер, както и неоспорваното по онова време убеждение, че освободеният Ирак ще последва схемите на демократично развитие под опеката на една (доброжелателна) окупационна сила, познати от най-новата история на Германия и Япония, се оказаха повече от неоснователни, както показва най-новият развой на събитията. При това разликите между тези страни и Ирак са повече от очевидни. Така например, както немската, така и японската нации са съществували в продължение на много векове преди двете страни да бъдат окупирани след втората световна война, докато Ирак не е единна нация. Процесът на пораждането на единно национално съзнание, очевидно отнемащ много стотици години, изобщо не е завършен в тази страна – с катастрофални последици за освободителите и очакваните от тях бързо умиротворяване и демократизация на страната.

наситено с общочовешки ценности ядро на американското кредо¹. Същевременно обаче антитезата, в различните ѝ форми, които ще бъдат обсъдени тук, никога не е преставала да упражнява силно влияние върху тезата, нито пък някога е показвала признаци на особено отслабване или изчезване. В известен смисъл двете страни на американското кредо са немислими една без друга. Това, впрочем, важи по същия начин и за Европа, както и за всяко друго място по света, тъй като тезата и антитезата живеят до голяма степен от противно- и съпоставянето си.

Американската антитеза намира израз най-вече в циклични изблици на ксенофобия, дясно консервативна, силно религиозно оцветена истерия, насочена срещу реални или мними вътрешни и външни врагове, както и създаването и внимателното поддържане на една митология, популяризираща силовите решения, и особено войната, като неотделима, дори основна част на „американския начин“. Други нейни изрази са расизмът, етническата и религиозна нетърпимост но, поне в момента, тези ѝ възплъщения са донякъде „излезли от мода“ в резултат както на де-сегрегационните процеси от последните петдесет години, така и на силната им несъвместимост с една от основните американски ценности, тази на „топилния тигел“, т. е. претопяването на имигрантите в една повече или по-малко хомогенна маса от американци. Въпросът за това обаче, до каква степен те са заместени от нови,

¹ Изключенията от това правило могат наистина да се преброят на пръстите на една ръка. Като най-важни такива Лийвън посочва 1. Приемането на актовете за чужденците и противодържавната дейност от 1798 (виж напр. <http://www.answers.com/topic/elections>); 2. „Нищо-не-знаещите“ (know-nothings) от 1840-те години (виж напр. <http://countrystudies.us/united-states/history-52.htm>); 3. Анти-немската истерия от първата световна война; 4. Анти-японският шовинизъм от втората световна война; 5. Маккартизмът от 1950-те години (виж Leaven, p. 217).

реално възприети ценности или са по-скоро изместени на заден план от леко бутафорна политическа коректност, си остава спорен¹.

Друг важен момент при разглеждането на антитезата е свързан с необходимостта от разбирането, че нейните проявления не са израз на повече или по-малко моментни политически констелации и страсти. Нейното начало и основания трябва да се търсят далеч назад в историята на Европа, в едно разбиране, или по-скоро усещане, за комунален живот, с ясно изразен пред-просвещенчески, ирационален характер (за разлика от ядрата на тезата, чиито основания идат от Джон Лок, както и по-късните, свързани с европейското просвещение развитие на неговата политическа философия). Многобройните привърженици на това ирационално разбиране са живели открай време с усещането, че общността в която живеят, е силно застрашена от диви и чужди „други“ (дългогодишните расово мотивирани войни от началото на американската история, особено в далечния запад и юга, безспорно са послужили като силен катализатор и „втвърдител“ в това отношение)².

Радикалният национализъм, навсякъде по света, традиционно се е появявал като спонтанен отговор на национални катастрофи, най-вече изгубени войни, чужда окупация, възприемани като силна заплаха агресивни съседи, и пр. В такъв смисъл предположението, че генезисът на неговите американски форми би трябвало да се търси в същата посока, на пръв поглед изглежда парадоксално, тъй като Америка

¹ Виж Leaven, pp.59-60.

² Тази традиция е свързвана най-вече с името на Ендрю Джаксън, седмият президент на САЩ (1767-1848, президент 1829-1837), а най-характерните ѝ черти са силен популизъм, латентно недоверие в способността на управляващите елити да водят нацията в правилна посока, както и силна, консервативна религиозност, най-вече по посока на евангелисткия протестантизъм.

никога не е била окупирана, нито пък побеждавана в голям военен конфликт. И въпреки това, както показва Лийвън, американският радикален национализъм произлиза от същите, потулвани, но много силни чувства на загуба и поражение от страна на огромни групи американци, както това е и навсякъде другаде по света. Обяснението се крие в простия факт, че поражението, като основна сила в пораждането на национализма, засяга не само нации или държави като цяло, но и отделни класи, групи или прослойки от населението. В конкретния случай определяща роля в това отношение разбира се играе фактът, че американският Юг по традиция се е самовъзприемал, и отчасти все още продължава да се възприема, като губещият от гражданската война в САЩ. Освен това обаче силна роля при този генезис играят и страховете на някои етнически общности, като например бялото англосаксонско население на ранните колонии, което редовно се е виждало като застрашено от дошлите по-късно емигранти, както и несигурността на долната средна класа, която винаги е била застрашена от загуба на работно място и социален статус, било то поради цикличността на икономическото развитие и свързаните с това икономически депресии, естественият ход на техническия прогрес или просто готовността на новоодошли „гладни“ имигранти да извършват същата работа срещу по-ниско заплащане. Разбира се, традиционният икономически либерализъм на Америка, свързан с факта, че тамошната икономика е по-малко ограничавана и направлявана чрез държавен контрол в сравнение с икономиките на континентална Европа, не допринася особено много за смекчаването на тези страхове и несигурности.

Политическото влияние на американския Юг и среден Запад се засилва непрекъснато през последните тридесет години. Това е свързано най-вече с неговата по-висока демографска динамика в сравнение със севера. Важен освен това е и фактът, че южняшките избиратели, които преди тради-

ционно са поддържали демократичната партия, са се отдръпнали от нея след обвързването на демократите с ценностите на движението за граждански права (анти-расизма) и масово са се обърнали към републиканската партия. Както показва една от по-новите статистики от *National Journal* (2004), от 16-те възприемани като най-консервативни сенатори (една трета от всички републиканци), десет са идвали от юга; от 25-те сенатори, възприемани като центристични, само пет са идвали от юга¹. Както е добре известно, настоящите президент и вице-президент също идват от юга (съответно от щатите Тексас и Уайуоминг). Тук е необходимо да се отбележи, че югът в смисъла, в който понятието се разбира тук, далеч не се свързва само с традиционните единадесет щати, които през 1861 година са сформирали Конфедеративните Американски Щати. „Големият Юг“ (the Greater South) се простира далеч извън това пространство и дори преминава линията Мейсън-Диксън (традиционната въображаема линия, която разделя северните от южните щати), обхващайки части от Средния Запад и Запада.

Усещането за поражение и загуба е само една от поражащите сили в генезиса на американската антитеза. Друга изключително мощна сила в това направление е американският религиозен фундаментализъм.

Америка, традиционно разглеждана като страната, в която икономическите и културни промени протичат с най-бързо темпо в целия развит свят, същевременно е и родина на далеч най-мощните и влиятелни сили на религиозен консерватизъм в същия този развит свят. Отношението на тези сили към ключовите аспекти на модерността може да бъде представено в кондензирана форма в следното изказване на един от

¹ Цит. по Leaven, p.106.

водещите проповедници на петдесетничеството¹, А. А. Алън: „Най-коварният враг на Америка не е комунизмът (колкото и опасен да е той), нито пък нацизмът, фашизмът или която и да е чужда идеология, а МОДЕРНИЗМЪТ“ (главни букви в оригинала)². По принцип ценностната система на този тип консерватизъм е построена върху ядро, чиито основни съставни части идват от пред-просветителското време и неговата менталност е до голяма степен анти-просветителска. И определението „реакционен“, отнесено до неговия произход, е точно в най-стриктния смисъл на думата: той се появява като реакция срещу ключовите аспекти на съвременната модерност, преди всичко плурализацията на обществения живот и свързаното с нея „размиване“ на традиционните семейни и патриотични ценности, до които в крайна сметка се свежда неговият патос³. Във всеки случай обаче фундаменталистките американски църкви до много скоро не са били въввлечени в директната политика (за известно време, особено след така наречения „маймунски процес“ от 1925, в който един учител от Тенеси е бил преследван по съдебен път за преподаване на дарвиновата еволюционна теория, тяхното влияние върху политическия живот на страната дори е било сведено до минимум). Техният политически възход започва през седемдесетте години на двадесетия век и протича паралелно с вече споменатото „оюжняване“ на американския политически живот. Макар и фундаменталистките църкви отдавна да са се разпространили из целите САЩ, тяхната най-голяма концентрация продължава да си остава в така наречения

¹ Сравнително ново, основано в 1901 г. християнско религиозно движение, чиито представители вярват, че всичко, написано в Библията, е дословно вярно.

² Цит. по Leaven, p.124.

³ Виж Gabriel A. Almond, R. Scott Appleby, Emanuel Sivan: *Strong Religion: The Rise of Fundamentalism Around the World*, Chicago 2003, pp.106 ff.

„библейски пояс“, обхващащ южната част на страната и съседните му региони.

В заключение бих отбелязал, че макар в миналото американската теза винаги да е надделявала над антитезата що се отнася до цялостното развитие на американската история, гаранции срещу едно евентуално „преобръщане“ на статуквото, разбира се, няма. И толкова по-голяма е отговорността на американските политически и интелектуални елити, особено в едно време, в което географската обособеност на страната постепенно престава да играе традиционната защитна роля, която е изпълнявала винаги досега. Нарастващата взаимосвързаност на всички части от света (глобализацията), с произтичащите от нея огромни напрежения, породени от естествените страхове и напрежения на развитите страни, подложени на най-неочаквана и доста яростна конкуренция не само в политически, но и в културен, както и идеологически аспект, без съмнение поставят всички ни пред изпитания, напълно непознати до този момент. Ако Америка би искала да остане цивилизаторската сила, каквато винаги е била досега, то колебание относно решението на проблема не би трябвало да съществува. Съединените Американски Щати трябва наистина да убедят целия свят, че те си остават една икономически успешна, плуралистична демокрация, отворена за всички раси и по същество миролюбива и неагресивна. Алтернативата, която ни се представя от известно време насам, едва ли би могла да послужи като база за някакъв консенсус.

Европейската идея

Антитеза

Фактът, че тази част започва именно с антитезата, а не с тезата, както беше в частта за Америка, в никакъв случай не е случаен. Основанието за такова решение се предлага преди всичко от историята на континента, която, за разлика от американската, се характеризира чрез почти непрекъснато

господство на европейската антитеза над тезата. Революции, войни, преврати, диктатури – европейската история е изпъстрена с почти всички, ако не и всички, форми на антигетични политически, религиозни и културни развития, които човек може да си представи. В такъв смисъл представата, че Европа вече може и трябва да служи като балансираща противосила на САЩ, безспорно се нуждае от едно доста по-продължително равномерно и несмушавано от трусове развитие на европейската теза във вида, в който го познаваме от последните петдесет години. В противен случай претенциите на Европа за някакъв вид сериозна конкуренция с Америка що се отнася до съвместното съществуване и сравнение на двете идеи (мечти) ще си останат просто претенции, при това не особено основателни.

И така, кои са основните елементи на европейската антитеза? Използвайки като ръководство една от известните статии на Юрген Хабермас¹, аз бих си позволил да изтъкна като такива следните постановки:

1. Остра религиозна нетърпимост, довела до множество войни и безброй други най-тежки престъпления срещу човечеството, включително и религиозно санкциониран геноцид срещу народи, които европейците просто изтриват от лицето на историята като „по-низши“ от тях раси (например коренното население на повечето новооткрити земи по времето на великите географски открития).

2. Класови противоречия от най-остър вид (каквито американската история почти не познава), довели до множество революции, резултатите от които най-често са били много разрушителни.

¹ Виж Habermas, Jürgen: *Der 15. Februar – oder: Was die Europäer verbindet?* In: Habermas, Jürgen, *Der gespaltene Westen* (kleine politische Schriften X), Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2004, S. 49-51.

3. Известно преклонение пред силата на рационалистичната модерност във вид, подобен на американския, като сляпа вяра в „силата на техническия прогрес“, но в много по-силна, радикална форма. В известен смисъл Третият Райх, с пълното му преклонение пред „научни“ теории като генетично обоснованият расизъм, както и „научният“ комунизъм, са крайни изрази именно на тази тенденция в развитието на европейската антитеза.

4. Имперските амбиции на всички по-големи европейски нации, довели до множество тежки конфликти по протежение на цялата европейска история. Традиционното разбиране за международните отношения като област, намираща се извън сферата на морала, в която единственият критерий за оценка е „ефективността“ на една или друга конкретна политика в даден исторически момент, намира основанията си именно в тази история, а не в един вид конституирана моралност, както това е случая при вътрешната политика, основаваща се на законодателствата на отделните страни.

Въпреки несравнимо по-тежкото историческо наследство в сравнение с Америка, както и не винаги убедителните резултати от нейното най-ново икономическо и политическо развитие, напоследък Европа започва да развива един нов тип самочувствие и все по-ясно да представя/предлага на света своето новосъздадено политическо кредо като алтернатива, при това една по-добра от американската, алтернатива. На какво се дължи това? И доколко сериозни са основанията за такива претенции?

Отговорите на тези въпроси трябва да се търсят най-малко в две посоки, първата от тях – теоретична (европейската мечта се представя от нейните защитници като една „следваща степен“ в политическото развитие на света, с крайна и идеална цел, постулирана като създаване на бъдещо „световно правителство“), а втората – практическа (изразяваща се в силното цивилизаторско въздействие на европейското кредо

върху всички страни от региона, които под негово влияние повече или по-малко успешно се отърсват от вековно натрупвани предразсъдъци и постепенно приемат хуманистичното ядро на европейската идея като свое собствено кредо).

Действително, и двете изтъкнати групи от основания на-мират силна подкрепа както в идеалното (разбирано като постепенно натрупване на „критична маса“ от теоретически трудове и законодателни текстове в хода на развитието на съюза), така и в практическото развитие на европейската идея (разбирано като пряко въздействие от страна на съюза върху страните от региона, особено онези от тях, които са победни и по традиция отдалечени от европейското ядро, към които принадлежи и България). Въпреки това едно критично и безпристрастно сравнение не би трябвало да затваря очи за множеството трудности, както теоретични, така и практически, пред които е изправена в момента европейската идея. Именно на тази цел ще бъдат подчинени усилията ми в следващите части от текста. Но, преди да стигнем до там, нека се обърнем към

Европейската теза

Съществуват най-малко два ясно различими подхода при определянето на същността на европейското кредо. Първият от тях, представен във вече спомената книга на Джеръми Рифкин¹, се състои в директно сравняване на двата политически идеала, американският и европейският. При втория, който може да се открие например в текстовете на Юрген Хабермас², европейската идея се разглежда по-автономно, като реакция и резултат от собствено европейската история.

¹ Jeremy Rifkin, *The European Dream*, Penguin 2004 (Тук цитирам немското издание на книгата, споменато по-горе).

² Habermas, Jürgen, *Der gespaltene Westen*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2004

Струва ми се необходимо да се отбележи, че текстът на Рифкин, издържан в ясно полемичен дух, откровено търси начини да представи европейската идея като по-висока степен на развитие и политическа култура в сравнение с американската¹, докато съответните текстове на Хабермас са издържани в един много по-спокоен, лишен от дух на състезателност тон.

Във версията на Рифкин европейската мечта изглежда като по-добрата от двете във всяко отношение. Така например, докато американската идея за свобода и сигурност идва от една негативна представа, а именно представата за една възможно най-пълна автономия, независимост от обстоятелствата (а следователно – и колкото се може по-голямо богатство, като един вид осигуровка на собствената защита срещу света), то съответната европейска идея търси основанията си в разбирането, че свобода и сигурност могат да бъдат постигнати само като резултат от взаимосвързаност и взаимопомощ вътре в една общност.

Американската мечта подчертава значението на икономическия растеж, личното богатство и независимостта. Европейската мечта, напротив, се концентрира върху продължително и спокойно развитие, качество на живота и взаимна зависимост на всички участници в процеса.

Определяща за американската мечта е типичната протестантска етика, концентрираща вниманието си върху работата като основна съставка на живота, докато в Европа акцентът

¹ Вероятно е важно да се спомене, че Рифкин от години насам работи като официален съветник на множество водещи европейски политици и институции. Някои от неговите идеи са залегнали в основата на важни политически и икономически решения, директно определящи развитието на Европа. Така например, известната му студия „Край на работата“ е изиграла значителна роля при въвеждането на официална 35 часова работна седмица във Франция (виж. Rifkin, Jeremy: *The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era*, The Putnam Publishing Group, NY 1996). В същото време в собствената си страна той е считан за аутсайдер и политически левичар.

лежи по-скоро в областта на свободното време и неговото значение за по-богатото и разностранно личностно разгръщане.

Религиозността е много важна част от американското кредо, докато в Европа то е по принцип светско, чуждо на всякаква религиозност¹.

Американският мироглед е асимилаторски, подчинен на идеята за отхвърляне на собствената национална идентичност от момента на приемането на американските ценности, докато в Европа отделните културни идентичности биват високо ценени и тяхното развитие – насърчавано от съюза.

Американското кредо е националистическо, тясно свързано с идеята за отечеството и дълга на отделния гражданин пред него. Европейското, напротив, е космополитно, определено като по-малко териториално и повече идеално, концептуално.

Готовността за прилагане на сила в защита на собствената сигурност и интереси е неотделима част от американското кредо, докато в Европа акцентът се поставя повече върху дипломация, икономическа помощ и мироопазващи мерки, насочени към избягването и удържането на евентуални конфликти.

Американската мечта е много по-тясно свързана с една чисто локална менталност, липса на истински интерес към чужди ценности и култури, докато европейската, по самата си същност, произлиза от преливането на множество култури и е много по-отворена за една нова, глобално ориентирана лоялност².

Разбира се, Рифкин не си прави особено много илюзии относно това, че теорията и практиката на европейското кредо

¹ Известен е фактът, че в Европейската конституция липсва каквото и да било позоваване на „Бога“, а само бегло се споменава „европейското религиозно наследство“.

² Виж Rifkin, Jeremy, *Der Europäische Traum*, S.20-25.

не винаги вървят ръка за ръка. Но за него това не е проблем, определящо тук е идеалното съдържание на кредитото, което в дългосрочен план с неизбежност ще му позволи да излезе от всички кризи на растежа и в края на краищата да предложи на човечеството един по-привлекателен политически и културен модел от американския.

Особено важно при разглеждането на генезиса на европейския съюз е разбирането на факта, че за разлика от всички досега познати човешки общности неговото появяване е свързано не с колективното преживяване на героични митове и реални победи, извоювани на бойното поле, а, напротив, той идва от колективното преживяване на поражение и разруха. Но, докато нормалната реакция в такива случаи, поне на национално ниво, винаги досега е била появата на още по-агресивни, националистично обогрени идеологии, в този случай за пръв път в историята се предприема съзнателен опит за създаване на общност, обединена от идеята за пълно изключване на възможността от международни конфликти в бъдеще. С други думи – това е класическата американска система на checks and balances, но приложена на над-национално ниво. Откъдето, донякъде с неизбежност, следва извода: „Европа – това е бъдещето“. При което, разбира се, може да става дума само за едно бъдеще, разбирано като процес, а не статукво.

Сравнена с американската, европейската конституция изглежда много сходна в някои отношения, и напълно различна – в други. Много от основните положения в този документ без съмнение биха звучали напълно неприемливо или поне странно за немалко американци. На първо място това, разбира се, касае съзнателното дистанциране на документа от каквато и да било директна религиозност. Но не по-малко важни в това отношение вероятно са по-трудно доловими аспекти на основополагащия европейски документ, като например „трайно развитите ... основано на балансиран иконо-

мически растеж“, „социално-пазарна икономика“, „защита и подобрене на качеството на околната среда“, „подпомагане на мира“, „борба срещу социално изключване и дискриминация“, „равенство между мъже и жени“, „защита на правата на децата“. Европейската конституция обещава на всички превантивна здравна помощ, дневни и седмични периоди на почивка, годишен период на платена отпуска, почивка по майчинство и бащинство, социална и домашна помощ, както и защита на околната среда. Езикът на документа, макар и не толкова красноречив колкото е този на американската конституция, говори за универсализъм, като подчертава, че обвързаността на европейската идея е не толкова с определени групи от хора, територии или нации, колкото с цялото човечество, с бъдещето на планетата, която обитаваме.

Разликите между двете идеи, двете мечти, разбира се засягат не само буквата на закона. Идеологическите разногласия между тях придобиват все по-ясни очертания, както на международно политическо ниво, при обсъждането на решения, свързани с геополитически конфликти, така и на икономическо и идеологическо ниво, например по отношение на такива въпроси като смъртното наказание, въвеждането на генно модифицирани храни и организми, както и проблемите на околната среда, и по-специално глобалното затопляне.

Но, разбира се, прекомерното подчертаване на различията между американската и европейската мечта в края на краищата води до един тип надпревара, чието развитие много лесно може да прерасне в липса на доброжелателност и дори силно напрежение, както показват събитията от последните няколко години. В такъв смисъл важно е да се подчертае, че европейската мечта получава своето значение и конституционност не само като отражение или по-нататъшно развитие на американската си предшественица, а и като самостоятелно, донякъде неизбежно развитие от собствената история.

Именно тук, струва ми се, е мястото на вече споменатите идеи на Юрген Хабермас.

В известния съвместен апел на Жак Дерида и Юрген Хабермас, публикуван във Frankfurter Allgemeine Zeitung от 31 май 2003, немският философ изтъква шест основни „кандидати“ за ролята на обединяващи ядра на европейското кредо: 1. Разделението между религия и политика; 2. Повишеното доверие на европейците към „определящата сила на държавата“, а съответно и по-силното им недоверие към способността на пазара да разрешава възникващите в хода на икономическото развитие проблеми и кризи; 3. Засилената чувствителност на европейските граждани по въпросите, свързани с „парадоксите на прогреса“, т. е. липса на безпрекословно доверие в техническия напредък; 4. Етосът на борбата за „по-голяма социална справедливост“, насочен срещу другия, индивидуалистически етос на справедливостта по лични заслуги (меритокрацията); 5. Повишена морална чувствителност срещу нарушения на личностната и телесна цялост, като резултат от преживения опит на европейските тоталитарни диктатури и Холокост, изразяваща се в забраната на смъртното наказание (която е основна предпоставка за членството на която и да било страна в съюза); 6. Увереност в необходимостта от „опитомяване на държавно санкционираното насилие“ на глобално ниво, изискващо взаимни и доброволни ограничения в областта и обхвата на суверенните действия на отделните държави.

Представени по такъв начин, европейските ценности безспорно придобиват една привлекателност, която ги прави да изглеждат „по-високо развити“ именно в сравнение с американските. Но дали всичко е толкова ясно и просто? Ходът на това „състезателно“ развитие, както става все по-ясно през последните няколко години, е далеч не толкова безопасен за която и да било от двете страни, а при определени условия той дори би могъл да се превърне в истинска опасност за

всички. В трезвите и лишени от каквато и да било предизвикателност формулировки на Хабермас едва ли може да се намери нещо, което да говори за някакъв нов, пан-европейски национализъм.¹ Но картината се променя доста рязко когато човек се вгледа в потока от полемични статии, заливащи европейските ежедневници в последно време. Още по-тревожно става усещането когато водещи европейски политици, предимно във Франция и Германия, започват да търсят начини да пренасочат общественото недоволство в собствените си страни, канализирайки го по посока към Америка и „лошия американски капитализъм“, както например се опита наскоро да направи ръководителят на германската социал-демократическа партия Франц Мюнтеферинг, който открито сравни американските капиталисти със скакалци. Най-късно в момента, в който официалното издание на най-големия професионален съюз в германия, IG Metall, излиза с обложка на корицата (в два милиона екземпляра!), представяща злия чичо Сам, който се опитва да ограби немските работници, всеки израсъл в източна Европа интелектуалец би трябвало да се запита „А не ми ли изглеждат всички тия картини и тонове някак подозрително познати?“

Без съмнение една голяма част от енергията на този патос идва от съзнателната или несъзнателна потребност на повечето европейци да открият и формулират своята собствена идентичност – една съвсем нелека задача, като се има пред вид колко трудно, да не кажа невъзможно, е да се намери дори една-единствена съставка на европейското културно и политическо наследство, която да бъде споделяна от всички европейски народи. Както посочва английският историк

¹ Едно обвинение, което отправя към него английският историк и политолог Тимъти Гартън Аш (виж Garton Ash, Timothy: *Free World: why a crisis of the West reveals the opportunity of our time*, Penguin, London 2004. Тук цитирам немското издание на книгата, Timothy Garton Asch, *Freie Welt*, Karl Hanser Verlag, München, 2004, S. 77)

и политолог Тимъти Гартън Аш, дори самата дума „Европа“ обозначава минимум пет различни неща: историческа концепция, континент с неясни граници, редица европейски държави, които правят политика чрез техните национални институции, европейският съюз и, накрая, различните представи за това какво би трябвало да бъде този съюз¹. В грубо несъответствие със заявените ценности на новия европейски хуманизъм, множество европейски интелектуалци се опитват да дефинират европейската идентичност по „добрия стар начин“ – чрез разграничаване от и противопоставяне на потенциални противници, въображаеми или не².

Но дали разликите между Европа и Америка са наистина толкова големи? Аргументите, изтъквани от защитниците на тезата за „европейско превъзходство“, всъщност се базират на неизказаното твърдение, че тук става дума за две повече или по-малко монолитни общности, обединени около различни ценности. Но това твърдение трудно може да послужи като основа за безспорни заключения, най-вече поради простата причина, че то е абстракция, която в много случаи игнорира реалното състояние на нещата в двете общности.

Факт е, че никоя от двете общности не може да бъде определена като монолитна, дори и при най-грубо приближение. И това, разбира се, се отнася в много по-голяма степен до Европа, отколкото до Америка. Така например, както посочва Гартън Аш³, не може да се говори за един единствен „евро-

¹ Garton Asch, *Freie Welt*, S. 22

² Така например, известният немски журналист Клаус Кох предупреждава, че „американската империя трябва да се обяви за противник“ (Claus Koch. In: *Merkur*, Sept./Okt. 2000, S. 990), а италианската журналистка Ориана Фалачи говори за „нашите мюсюлмански нашественици“, които се опитват да завладеят Европа чрез „обратен кръстоносен поход“ (Oriana Fallaci, *The Rage and the Pride*, New York 2002)

³ Garton Asch, *Freie Welt*, S. 96

пейски модел“ на демократичен капитализъм. Практиките на различните европейски страни позволяват да се говори за най-малко два модела, които функционират доста различно един от друг – 1. либерална пазарна икономика, характерна за страни като Великобритания и Ирландия и 2. координирана пазарна икономика, характерна за страни като Германия, Белгия, Холандия и скандинавските страни¹. Освен това, дори и между икономиките на отделните страни, практикуващи координирана пазарна икономика, могат да се отбележат съществени различия, които дават основание на специалистите да говорят за два различни модела: континентално-европейски и скандинавски². Както виждаме, дори без да се вземат пред вид особеностите на новите страни-членки от средна и източна Европа, в европейския съюз могат да се открият най-малко три различни типа пазарни икономики, като единият от тях се намира значително по-близо до американския модел, отколкото до останалите европейски модели.

Но различията засягат не само чисто икономически, а и идеологически, отнасящи се до ценностите, въпроси, при това точно в отношения, обикновено изтъквани като основа на разликите между Америка и Европа. Безспорно, измерването на ценностите въз основата на някакви обективни критерии е доста трудна задача, но едно от по-авторитетните изследвания в тази насока, това на социолога Роналд Ингълхарт, показва, че „културният ландшафт“ на света съвсем не е разделен на „американски“ и „европейски“ блокове³. Така например, три четвърти от ирландците заявяват, че са „много горди“ от страната си, като почти същият процент важи и за

¹ Виж Peter A. Hall, David Soskice (ed.): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford, 2001.

² По този въпрос виж например *Wieviel Staat*, Die Zeit, 22/2005 (http://www.zeit.de/2005/22/Wieviel_Staat)

³ Виж Ronald Inglehart et al. (Hg.), *Human Values and Beliefs, A cross-cultural sourcebook*, Mexico City, Siglo XXI, 2004

Полша (71 %). Отнесени до религията, нещата изглеждат така: процентът на украинците, които виждат Бог като необходима предпоставка за изграждането на морални ценности, е по-висок от този на хората с такова мнение в Америка. Дори между страни като Франция и Германия съществуват значителни разлики по този въпрос: 33 процента от германците му дават положителен отговор, срещу само 13 процента от французите¹. Изтъкнатите по-рано различия между Америка и Европа по въпросите на религиозността безспорно имат своя обективна основа, но християнството все още играе значителна роля при определянето на собствения образ на Европа, при това по много различен начин, що се отнася до отделните европейски страни.

Оттук веднага възниква въпроса: „А кое е по-важно в момента – заявените ценности или реалността на общността, която ги заявява?“ Както показва практиката, този въпрос съвсем не е толкова отвлечен, особено когато се касае до такива важни политически решения като приемането на европейската конституция. В известен смисъл кризата на доверие, която стана повече от очевидна след отхвърлянето на конституцията от избирателите във Франция и Холандия, е най-ясният показател за това до каква степен високомерно заявеното „превъзходство“ на европейските ценности над американските вероятно е просто химера, щом и самите европейски граждани вече нямат доверие в тях. Решителното „не“ на французите и холандците показва ясно до каква степен е изгубено доверието на избирателите поне що се отнася до правилността на пътя, който съюзът следва през последните няколко години.

От друга страна, между европейците и американците съществуват значителни прилики, особено когато става дума за

¹ Pew Global Attitudes Project, *Views of a Changing World: June 2003*, Washington, D.C., 2003, p.115.

специфични социални групи,. На 15 февруари 2003, заявеният от бившият френски финансов министър Доминик Строс-Кан „рожден ден“ на европейската нация¹, на който милиони европейци масово протестираха против военните планове на президента Буш, заедно с тях протестираха и стотици хиляди американци (200 000 в Сан Франциско и около 100 000 в Ню Йорк). По много от въпросите на социалната политика американските демократи се намират по-близо до европейските възгледи, отколкото до тези на техните сънародници от републиканската партия. И броят на тези американци в никакъв случай не е минимален. Така например, независимо от крайния изход на изборите през 2000 година, броят на американците, гласували за кандидата на демократите Ал Гор, плюс ония, гласували за независимия ляв кандидат Ралф Надер, надхвърля с повече от три милиона броя на онези, гласували за републиканския кандидат Джордж У. Буш.

Бих искал да приключа тази част с очевидното според мен заключение, че всеки опит за противопоставяне на двете ценностни системи, дори и по един „спортсменски“ начин, е не само зареден с взривоопасен потенциал, но и просто откъснат от действителността, абстрактен. Европа и Америка без съмнение са свързани една с друга по начин, който прави различията между тях второстепенни, много по-маловажни в сравнение с идеите, които ги обединяват – и в чието съвместно приложение и разширяване се крие най-сериозният шанс за успешно разрешаване на глобалните проблеми на времето ни, чиито предизвикателства изглеждат така многобройни и силни.

Юни 2007

¹ В *Le Monde* от 26 февруари 2003. Строс-Кан има пред вид обединяващата сила на протеста на европейските граждани срещу войната в Ирак.

За Батак – вчера и днес

Както често става, една година се е изнизила преди човек да го е забелязал. Така и с тази странна годишнина – онази от всенародното негодувание срещу „случая Батак“, която ни направи (за кратко време) почти толкова добре познати (или по-скоро разпознаваеми) за Европа, колкото и нашите съседни, сърбите. Или турците, с техния закон за обидата срещу турската национална идея и преследвания по този повод Орхан Памук. Става дума за печално известните събития около съвместната работа на Улф Брунбауер и Мартина Балева, разбира се.

За тази работа вече е говорено повече от достатъчно, така че тук ще бъде кратък. Самият аз съм склонен да приема проекта на госпожица Балева като маловажен. Да се говори за някакво кой знае колко определящо за националното съзнание влияние на една картина, за която никой нищо не е чувал от няколко десетилетия насам, ми звучи неубедително. И инак много сериозната дума „демитологизация“, на която самият аз съм горещ привърженик, изглежда се нуждае от малко по-сOLIDНО съдържание, за да бъде взета на сериозно – така поне ми се струва когато чета кратките рецензии на тази работа, които успявам да намеря досега.

Но тук вече спирам, тъй като нито тази работа, нито пък нейната авторка са нещото, което ме интересува в случая. Онова, което ме смущава дълбоко в тази дискусия е непре-

къснатото подминаване на въпроса, който самият аз виждам като същностен, а именно: Защо българите от началото на 21-ви век реагират с такава острота на всеки опит за поставяне под съмнение на техните „исторически светини“? И на коя от двете съставки на горното съчетание трябва да се постави акцента – на „исторически“ или на „светини“? Защото между тези две неща има огромна разлика – историята винаги е била и винаги ще си остане една **интерпретационна** наука, нещо, подлежащо на тълкуване и променливост почти също толкова, колкото и изкуството (по тоя повод много по-добре от мен е писал любимият ми Карл Попър в критиката си срещу историцизма). И за един съвременник фактът, че в нея могат да се появяват и екзотични тълкувания не би трябвало да бъде повод за ни най-малко възмущение, както не е повод за възмущение и това или онова произведение на изкуството, граничещо с – или пресичащо границата на – кича. Но виж, когато стане дума за „светини“ – били те мирно пасящи крави или недосегаеми представи за собствената идентичност, то тогава нещата стават много по-различни. И в такъв смисъл аз трябва най-после да задам тук въпроса, който иначе никак си не чувам: за какво всъщност става дума в тази дискусия – за история или за светини? Или може би за съвсем други, премълчавани или подминавани реалности на сегашната „българска идентичност“ – фантоми, неизяснени, непобутнати неща, нараняващи дълбоко хората не защото по някакъв начин притежават неоспорима валидност, а защото са получили в общественото съзнание статуса на същите ония индийски крави, над които ние – образованите, светски българи – иначе се подсмивваме с такова снизхождение.

Виждате ли, според мен в цялата тая работа става дума не толкова за Батак, където действително се е случило нещо грозно и ужасяващо. За това не става дума. Дума става за това дали някой си би имал право да каже, че за него например това същото нещо не е ЧАК толкова грозно и не ЧАК толкова

ужасяващо. Да го релативира, да го постави под въпрос по какъвто и да било начин. Не! Очевидно в българското самосъзнание има неща, които не подлежат на критика – и самоопределението чрез едно грозно и ужасяващо събитие изглежда е едно от най-важните сред тях, ако и да лежи с повече от сто години назад в историята. Ако питате мен – голяма работа, че Мартина Балева била казала, че някаква си картина била фалшификат. Или че покрай Батак не всичко си било чак толкова неоспоримо, колкото го представят учебниците. Е, и какво от това? Самият аз не се вълнувам особено от едно такова изказване. За мен Батак е място, където се е случило нещо грозно и ужасяващо. Край. Точка. В никакъв случай не бих си позволил да говоря с пренебрежение за Баташкото клане – но не защото се чувствам оформян от него по някакъв особен начин, а просто от уважение към чувствата на хората, дори и когато не ги споделям. Но това е всичко, драги мои! Това – и нищо повече! Отказвам да видя в себе си човек, оформян по какъвто и да било начин от факта, че някой си бил издевателствал над дедите му! Не, не и не! Историята на Европа е изпълнена с издевателства – и единственото, което аз самият успявам да науча от нея е, че напред се движат само народите, които успяват да гледат не назад, а именно напред. Не да забравят, не да потиснат или отрекат – а просто да възприемат всяка част от историята си като това, което тя е – част! И да не я объркват с цялото, което си остава в края на краищата нещо повече от същите тия части.

Отказвам да видя в себе си жертва! И не мога да се разделя от усещането, че всяка нажежена до бяло дискусия около Батак ме кара да се чувствам като жертва – жертва на нечия дивашка жестокост, която просто реве за отмъщение и отплата. За мен това е минало. И, без да го забравям, аз отказвам да видя в себе си човек, който завинаги е осъден да бъде определен от него. Сигурно това е илюзия, склонен съм да призная – защото миналото по някакъв начин е вътре в нас. Но според

мен никак не е маловажно да разберем с каква нагласа го възприемаме и дали сме склонни поне от малко да се опълчим срещу неговия диктат, да престанем да виждаме в себе си негови пленници – и да започнем да гледаме на бъдещето с по-малко обремененост.

Ето за това става дума според мен в диспута Батак. За удобното извинение на миналото. За оправданието, че няма как да бъдем нещо по-добро от това, което сме – с едно **такова** минало. За потискания срам, че не се чувстваме европейци. За планините от пластмасови отпадъци, за побоя над съпругите и децата, за мълчаливите измами, в които всички участвате ежедневно – тук рушветец, там кражбичка – все неща, за които Батак е едно великолепно оправдание и извинение. За това, че не можем истински да повярваме, че Батак е нещо минало, отминало, заминало, част от това, което вече не сме. За това, че е много по-лесно да се биеш в гърдите като вечен страдалец, отколкото да вземеш съдбата си в ръце и да кажеш: до тука беше! Оттук нататък вече съм друг!

Но къде ти? Вероятно горчивата истина, скрита зад всичко това е, че Батак не е никакво минало! Батак всъщност е нашето настояще, че май и бъдеще, мили мои – в преносен, директен и най-буквален смисъл. Че Батак е част от нас вероятно не е никакъв проблем – миналото си е минало и още никой не е успял да избяга от него. Но че самите ние все още сме част от Батак – виж, в това май могат да се открият много, и то пренеприятни проблеми.

Но тук вече оставям на самите вас да прецените как бихте искали да възприемете всичко казано дотук – дали като още едно предизвикателство от страна на поредния безродник, или като нещо, което може би докосва скрити болки, единственият лек за които може да бъде търсен в изкарването им наяве.

Мълчаливият бунт на жените

Демографската криза на Европа днес се счита за нещо, стоящо извън съмнение. Всъщност, ако трябва да бъдем искрени, вероятно именно това, а не постоянните бюрократични трудности на Брюксел, е най-важното основание за евроскептицизма. И наистина, как е възможно един континент, който – така поне изглежда в момента – постепенно се обезлюдява, обезкръвява, да посочва на света някакъв друг път, освен онзи на кризата? Та нали хората, ако действително биха били щастливи и свободни от страхове за бъдещето, с удоволствие биха се отдали на най-естественото и приятно от всички възможни занимания – продължаването на човешкия род, утвърждаването на властта на живота над смъртта, колкото и мимолетна да изглежда тя от пословичната философска гледна точка? Не е ли така? Не е ли?

Признавам, че нямам отговор на този въпрос. Откровено казано, самата думичка „криза“ вече ми се струва толкова изхабена от употреба, че неволно се опитвам да запуша уши всеки път когато я чуя. Тенорът на медиите се сменя непрекъснато, но посланието, така ми се струва, си остава едно и също: „страхувайте се и ще бъдете свободни!“ Или, казано другояче, тяхната работа изглежда е да ни плашат, а нашата – да не им обръщаме внимание. Така че аз отказвам да взема думичката „криза“ чак толкова на сериозно. Демографски проблем безспорно съществува – така говорят цифрите. Но дали това

е криза и доколкото тя е заплашителна си остава нещо твърде неясно – или така поне изглеждат нещата за мен, един мъж, който се опитва да отглежда двете си деца сам, тоест живее една донякъде женска съдба ... Разбирате ли сега защо нямам време за песимизъм?

Но нека се върнем към фактите. Европейското ниво на раждаемост, по целия континент увиснало далеч под необходимите за запазване на рода 2,1 раждания на жена от населението (около 1,3 в южна, до 1,8 в северна Европа) не оставя никакво място за съмнение. Европа се обезлюдява – или по-скоро „обезевропейчва“, тъй като природата, която разбира се не търпи празни пространства, любезно изпраща в изпразващия се континент нови, идещи от други места жители. По този въпрос се пише много и ожесточено, едни са във възторг, други в ужас, самият аз предпочитам да не говоря за неща, които дават толкова лесна възможност за плещене на всякакъв род (някои от тях доста опасни) приказки. Единственото, което ме интересува, са причините за проблема (аз се залъгам с мисълта, че съм практически настроен човек) – и именно затова днес започвам да пиша по тема, която очевидно се намира много далеч от нещата, за които пиша обикновено. Просто бях поразен от простичкото обяснение, което открих в последната статия, която преведох – и затова бързам да го споделя с вас, въпреки риска, че сигурно ще повтарям неща, вече казани на друго място.

И така, според установената мъдрост намаляването на раждаемостта е естествено следствие от модерността и свързаното с нея освобождаване на жените. По принцип това е безспорно и последните развития в бившия трети свят показват повече от ясно, че с навлизането на жените на работния пазар раждаемостта спада бързо, включително и по места, където това е в рязко противоречие с хилядолетни традиции, като например северна Африка или Близкия Изток. Но, оказва се, това обяснение вече не е достатъчно. Защото, обратно

на всякакъв здрав разум, днес именно онези европейски общества, в които жените са по-заети на работния пазар, имат и по-високи нива на раждаемост. Да, точно така: раждаемостта в скандинавските страни е далеч по-висока от онази в семейно ориентираната южна Европа.

Обяснението, което социолозите предлагат, е толкова просто, че както изглежда дори не се нуждае от доказателства: *в едно общество, което на хартия им обещава всички права и свободи, притежавани от мъжете, жените отказват да имат повече деца, ако са принудени да носят товара по отглеждането им сами, без помощта на мъжете си.* Именно толкова просто, именно толкова ясно! Модерността, оказва се, все още не е довела работата си докрай – поне не навсякъде – и безспорните достижения на жените, когато става дума за неща като образование и възможности за намиране на работа внезапно свършват рязко, когато нещата опрат до разпределянето на ролите в семейството и отговорността за отглеждането на децата.

За онези от вас, които не са жени: нещата изглеждат малко трудни за разбиране докато човек не се е сблъскал сам със стената от безразличие и непризнаване на положените усилия, от която е заобиколена така наречената „женска работа“. С пониженото самочувствие, със загубата на социален статус, идеща от факта, че човек работи, но не печели пари, с пренебрежителното спокойствие, излъчвано от приятели, познати и роднини, за които всичко това се подразбира от само себе си. С факта, че човек автоматично се превръща в същество от „втора класа“, за което най-естественото нещо на този свят е да работи без да мърка, освен може би в леглото ... Much pain, no gain ... Дали наистина е толкова трудно да се разбере всичко това?

Вижте, аз разбира се не мога да съдя за това до каква степен промените от последните два-сет години са разрушили социалните и културни предпоставки за някакво равенство

между половете, което социализмът без съмнение беше „насадил“ у нас. Но собственото ми усещане е, че нещата са се завърнали доста назад, към по-традиционните балкански представи за „женска“ и „мъжка“ работа, за обществото, семейството и ролята в него. Наблюдавам го при познати и приятели, наблюдавам го и при хора, които са ми напълно чужди. И, повтарям – наблюдавам го през очите на човек, който непрекъснато върши „женска“ работа, отначало по принуда, а междуременно и с не малко гордост. Множество промени, включително и такива в съвременния български език, от който постепенно сякаш изчезват съществителните от женски род, ме изпълват с неприязън. (Днес всички говорят до самозабрана за българина: „българинът“ това, „българинът“ онова; да сте чували някой някъде да спомене „българката“? Да сте чували наскоро съществителни като „професорка“ или „министърка“? И не ви ли звучат подобни думи някак несериозно, не бързате ли и вие – дори и ако сте жена – да използвате по-престижните и „по-сериозни“ форми като „професор“ и „министър“?) Да, промените ми се струват не само прогресивни, признавам ...

Но нека отново се върнем към демографския проблем и поговорим малко за неговия български вариант. Изглежда безспорно, че в съвременна България децата са се превърнали във финансово бреме, чието носене е по силите само на малцина и което някак с неизбежност тегли семейството надолу, към бедността. Но дали това е единственото обяснение на нещата? И дали мнозина жени не биха размислили отново за повече деца, ако само – но това безспорно е едно огромно „само“ – собствените мъже (и донякъде обществото) биха им дали някаква гаранция за това, че ще споделят наравно с тях всички трудности по отглеждането? Прането, гладенето, готвенето, досадната самота и изолацията, с които е свързано отглеждането на едно бебе, неизбежното стесняване на хоризонта, скуката на ежедневието, някак лишено от измерения

като новост и изненада, затъването в един вид незабележимост за околните, от която доста време няма спасение? Как мислите, дали тук става дума за нещо по-малко от един вид еволюция на нравите, която – като всяка еволюция – вероятно изисква време с еволюционни размери? И дали бедността – ако само тя не е съпровождана от усещането за нечестно разпределение на ролите – всъщност не би трябвало да бъде пречка? Как иначе да обясним това, че България винаги е била бедна, но не винаги – бездетна? Или може би тук вече навлизам в спекулации, които звучат несериозно?

Добре, ще говоря тогава единствено за себе си. Казвам го за пореден път – за мен фактът, че гледам децата си сам е непрестанен източник на гордост, може би дори повече от текстовете, които пиша или списанието, което издавам. Досега никога не бях се замислял над такива неща, но в момента си мисля най-сериозно, че това сигурно би било невъзможно, ако по някакъв начин се чувствах задължен на някой друг за материалната си сигурност (да, междувременно аз печеля и пари, забравих да кажа).

Ха! Дойдохме ли най-после до нещото, което изглежда определя всички останали? Свободата, драги Санчо ... Свободата от нуждата да бъдеш непрекъснато благодарен, от това да се чувстваш зависим, недооценен, непризнат, незначителен (всичко това в женски род, разбира се) ... Е, не мислите ли, че именно тази свобода е най-важното условие за това човек да желае повече реализация, повече деца, повече живот, по дяволите?

Ах да, демографската криза ... Да спомена ли, че с удоволствие бих имал повече деца ... ако само можех да си го позволя, разбира се?

Август 2008

За идентичността – личната и колективната

Повод да се захвана с тази толкова сложна и трудна за улавяне тема ми дадоха две неща. Първото: една анкета¹, озаглавена „Балканските идентичности“, в която любезно ме помоли да участвам господин Николай Аретов от Института по литература, а второто: едно изречение, написано под един от текстовете в „Либерален Преглед“. Ще го възпроизведа тук буквално, засега без коментар: „...нека изрежем най-накрая тумора ДПС, който разяжда българската национална идентичност вече 20 години!!!“

И така, що е то, чудото, наречено „идентичност“, което понякога ни подклажда до такава степен, че сме склонни да се умиляваме до сълзи, когато го открием изразено във форма, която – най-често интуитивно – възприемаме като съвпадаща със собственото ни себеусещане, или да настръхнем, ако бъде изразено по някакъв друг начин, например с думичката „идентитетот“? Избягвайки сложните и необозрими обяснения (които така или иначе могат да бъдат почерпени от Уики) аз бих останал при следното грубо определение: идентичността е акт на баланс между две умонагласи, два базисни, дълбинно определящи модуса на „Аза“ или общността: от

¹ (Други варианти на тази анкета, както и повече информация по въпроса, можете да намерите в Интернет на адрес:<http://www.ilit.bas.bg/bi>).

една страна различността, разграничението, а от друга – еднаквостта, тъждествеността.

Идентичността – акт на баланс? За да си представим малко по-ясно реалността на този акт, нека извикаме във фантазията си следния прост образ: вървенето по права линия. Задачата е пределно елементарна, ако пространството под краката ни е широко и удобно. С евентуалното му стесняване тя обаче става все по- и по-сложна. Опитайте се да вървите по бордюра – и тя вече изисква концентрация. Поставете тясна дъсчена летва върху два по-височки камъка – и тя изведнъж става неочаквано трудна. Представете си същата летва над дълбока пропаст ... Превърнете я във въже, опънато между два небостъргача ... И така нататък.

Всеки акт на баланс, оказва се, е директно зависим от степента, до която „Азът“, разглежданата единица, се намира в покой или, напротив, възприема себе си като застрашен, подложен на по-малка или по-голяма заплаха. Осъзнаването на този сравнително очевиден психологически феномен е изходната точка на моето собствено разбиране и разглеждане на темата „идентичност“. При това двете страни на балансния идентичностен акт – тъждествеността и разграничението, ми изглеждат директно свързани с двете психологически състояния, застрашеността и покоя. Една спокойна личност, респ. една общност, която не се чувства застрашена, е много по-склонна да гледа на идентичността си като на нещо меко, подлежащо на развитие, състоящо се от редица преходи между своето и чуждото, преливане на ново съдържание вътре във вече познатото, интуитивно „своето“ ... Накратко, като процес, а не състояние. Като нещо променящо се, а не фиксирано и зададено веднъж завинаги. Тъждествеността, тоест фактът на обща съпричастност към нещо по-голямо от двете сравнявани страни (например човечността като свръхценност, намираща се далеч над обичайните противопоставяния като „свой – чужд“, „член на семейството – външен човек“, „хрис-

тиянин – мюсюлманин“, дори „мъж – жена“), получава пресвес в този случай, търсенето на прилики измества на заден план изтъкването на различия. В този случай идентичността е динамична, променлива, адаптивна, развиваща се.

От друга страна, индивидът или общността, които възприемат себе си като застрашени, интуитивно изтъкват на преден план различността и разграничението като основен момент при определянето на идентичността си. Под натиска на застрашителното (и несъизмеримо по-голямо, по-силно) „друго“, те изведнъж започват да определят себе си не като онова, което сами по себе си са, а като онова, което не са. Да бъдеш гей в едно зряло, толерантно общество, е просто въпрос на това кои барове, кина, театри и книжарници посещаваш. В едно агресивно, нетолерантно общество това внезапно се превръща в определящ мотив на цялото ти съществуване, във война на живот и смърт – или унижителна, разрушаваща игра на криеница, ако това е невъзможно. Да бъдеш член на турската общност в България до 1984 г. беше нещо повече или по-малко нормално, на моменти дори съвсем нормално, незабележимо. След преименуването на турците и последвалото го разцепление на страната на два все по-враждебни един към друг етноса, този момент от идентичността на българските турци внезапно стана първоопределящ за съществуването им. Страхувам се дори, че процесът продължава да се изостря, въпреки опитите на страната да стане част от „другата“ Европа.

И така, нека най-после стигнем до въпроса (или двата въпроса), които доведоха до това размишление на първо място: какво означават думите „българска идентичност“ в наше време, респ. какво означава за една личност да притежава идентичност, свързана с България (общото и частното, ако трябва да го формулирам по-директно)?

Ще повтора тук думите на коментатора от „Прегледа“, с които започнах: „...нека изрежем най-накрая тумора ДПС,

който разяжда българската национална идентичност вече 20 години!!!“

Мисля, че в тази заострена формулировка се съдържат голяма част от нещата, които определят „идентичността“ на немалко българи в наше време. На първо място, тя е концептуален миш-маш. Една партия, пък била тя и етническа, никога не би могла да бъде възприемана като „разяждаща“ националната идентичност, освен в случая, в който тази идентичност бива прокламирана като нещо директно застрашено, намиращо се в период на упадък, разпад и изчезване. Съществуването на ДПС, както и нейните характеристики, са израз на простия факт, че една седма от населението на България принадлежи към различен от българския етнос, вътре в рамките на българската националност. Така изглеждат нещата, видени отстрани, от гледната точка на един наблюдател, който по никакъв начин не се чувства застрашен от факта, че този етнос има същите права и свободи (включително и политически), както и ония на водещото, българско мнозинство в страната. Идеалното развитие, от тази гледна точка (спомнете си горните разсъждения за тъждествеността), би било постепенното смесване и преливане на двата етноса, до момента, в който различията между тях престанат да играят някаква важна роля и се получи някакво ново, повече или по-малко хомогенно цяло, с нова идентичност (българо-турска, но преди всичко европейска, част от едно много по-голямо и заслужаващо много по-голям респект културно и политическо цяло, тяло). Разбира се, от гледната точка на националпатриота, който вижда в себе си преди всичко „не-турчин“, а едва след това „българин“ (за „европеец“ пък изобщо да не говорим), това би било една нова национална катастрофа, предателство към идеалите, завещани от „дедите“ (живели, разбира се, в един напълно различен от съвременния свят, но кой ти гледа такива подробности). Разграничението от (и противопоставянето на) „турското“ в този случай придоби-

ва статус на ненакърнима ценност, един вид свещена крава, която бива защитавана с всички възможни средства, а хората с различно мнение биват моментално демонизирани и причислени към низшата каста на националните предатели, които могат да си позволят такива мисли и думи само защото „живеят на топличко“ и им е „широко около врата“. (Между другото, разграниченията между българи и български турци отпадат за броени мигове, както не веднъж съм имал възможност да установя, щом само представителите на тези етноси попаднат в „Европа“, при което землячеството и нуждата от обединен „отпор“ срещу толкова доминиращото, заобикалящо ги от всички страни „чуждо“, изведнъж превръща в нищо толкова важните допреди това етнически различия).

Дали това ще се промени с постепенното развитие и – надявам се – забогатяване на България и българите, самият аз не зная, но дълбоко се съмнявам, ако трябва да бъда честен. Искам да кажа, за смесването и приближаването едни към други не съществува алтернатива, поне от моя гледна точка. Но дали и кога точно ще се извърши това смесване, е музика от едно много далечно време, поне за собствения ми слух. Страхът, усещането за застрашеност, комай са се превърнали в част от българския генотип, ако ми позволите една толкова шаблонна и ненаучна забележка. Макар че европейската идея работи точно срещу това ... Е, все пак остава и място за мъничко оптимизъм, макар и в много исторически, много епохален план.

Ах, да – остава си все пак и въпроса за личната, индивидуална идентичност. Възможно ли е все пак човек да опита да се освободи от шаблоните на „националното“ и да си изгради един друг, по-различен, тип идентичност? Според мен отговорът е „да“ и предпоставката за него се крие в увереността, че идентичността не е нещо фиксирано и зададено веднъж завинаги, а собствен избор, макар и не лишен от ограничения. С други думи – ние можем да бъдем и други, а не само

тия, които сме, или мислим, че сме, днес и завинаги. Това е собственото ми убеждение – и за да го онагледа с нещо по-конкретно, представям ви тук резултата от анкетата, предложена от господин Аретов. Прочее, ваш си остава избора да видите в това опит за себеизтъкване или просто пример за нещо, което е прекомерно трудно за улавяне с други средства. Във всеки случай това ми се струва най-ясното, което мога да предложа в момента. А инак се чувствам някак сам, съмишлениците се броят на пръсти. Макар и да съм уверен, че се лъжа. Просто няма начин, трябва да има и други.

Визитна картичка

Име: Златко Енев

Възраст: 48 г.

Пол: мъжки

Етническа принадлежност: българин

Религия: атеист

Образование: висше

Семейно положение (вкл. деца): разведен, живея с двете си деца

Място на раждане (селище, държава): Преслав, България

В момента живея в (селище, държава): Берлин, Германия

Въпроси

1. Как бихте определили своята идентичност?

Европейска, със силно подчертан български колорит. Това означава, че донякъде виждам себе си и работата, която върша, като мост между тези все още доста различаващи се неща.

2. Как бихте подредили йерархично вашите идентичности (полова, верска, национална, професионална, социална, семейна и пр.)? Изменяла ли се е тази подредба във времето или под влияние на други обстоятелства? Забелязали ли сте тези промени?

1) Семейна (единствената, която не подлагам на особено съмнение).

2) Социална (непрекъснато променяща се, чрез нови контакти и налагани отвън и отвътре адаптации. В известен смисъл тя е най-важния мотор за по-нататъшно развитие, чрез необходимостта от промени, която в края на краищата – след като съм се преборил с инерцията – аз приветствам).

3) Полова (зададена някъде в самото начало, но все повече осъзнавана като избор, а не някаква константа. Полът изглежда също е конструкция).

4) Професионална (изключително важна, доколкото е основа за безпроблемното съществуване на мен и децата ми. Същевременно обаче нейната роля е стриктно ограничена до средство за осигуряване на финансова независимост. Бенедикт Спиноза е ролевият модел, когото следвам в това отношение)

5) Национална (важна само доколкото се нуждае от непрекъснато преосмисляне и доизясняване, в светлината на нещата, които научавам в живота си. В балканския контекст тя е особено подвеждаща и нуждаеща се от стриктен самоконтрол и самонаблюдение. Приемам българската си националност, но само като своеобразен колорит, който би могъл да обогати европейското. Извън това тя е предимно нещо, което се нуждае от непрекъснати корекции и обогатявания).

6) Верска (също много важна, но преди всичко като средство за поддържане на онова, което аз наричам „живот в изправено положение“. Без да бъда привърженик на която и да било религия, аз гледам на себе си като на вярващ човек в смисъла, в който описва това [Фокнър в речта при получаването на Нобеловата награда](#))

Извън (и обхващаща всички изредени дотук) аз бих посочил и една допълнителна, нека я наречем „мета-идентичност“, а именно идентичността ми на български писател и интелектуалец. Тя е изключително важна, тъй като най-вече в

нея се крие източника на енергията за цялата ми „общественополезна“ дейност. В известен смисъл тя е най-важната от всички, но не присъства под формата на нещо, което би могло да се типизира чрез една ясна, интуитивно разбираема дума. Най-просто казано: тя придава смисъл на всичко (заедно с децата ми, разбира се, но това е нещо по-различно, не изискващо особена рефлексия).

3. Давате ли си сметка за въздействията, които са оформили вашата идентичност? Кои са те?

Аз не гледам на идентичността си като на нещо окончателно завършено и застинало. В такъв смисъл тя се определя – непрекъснато – от житейския ми път, разбира се. Някои неща си остават сравнително непроменливи, други просто **трябва** да бъдат променени, ако човек не иска да застине някъде по средата на пътя. За мен идентичността е процес, а не даденост.

4. С какви образи (фигури) и сюжети се идентифицирате? Какви образи (фигури) и сюжети изразяват най-добре вашата идентичност? Виждате ли връзка между музикалните ви предпочитания и идентичността Ви?

Вечният аматьор, човекът, който не спира да търси. В момента, в който една способност достигне степен на „професионализъм“, тя започва да ме отегчава; в такъв случай аз поддържам само ако това е неизбежно, както е например с професията ми. Що се отнася до образите, които ме изразяват най-добре, като автор на книги би било лицемерно да твърдя, че ги намирам в чужди творби. Повтаряйки Флобер, просто бих казал: „червенкосото Ане – това съм аз.“

Музиката: слушам всичко, от Бах до ACDC и Горан Брегович. Може би това също е показателно в някакъв смисъл.

5. Присъстват ли тези образи, фигури и сюжети в книги, филми или някакви други повествователни текстове? Кои са те?

Май вече отговорих, в предишния въпрос.

6. Как бихте определили ролята на вашата идентичност във вашия живот? Помага или пречи (и при какви обстоятелства).

И двете, в зависимост от обстоятелствата. Общо взето, способността, която ми се струва най-важна за един смислен живот, е онази за промени, за възприемане на все по-нови съдържания. А това става все по-трудно с годините, не на последно място поради различни фиксации, най-ясната от които е „идентичността“. В такъв смисъл промените и корекциите на идентичността ми са почти най-важната задача и трудност, с която се виждам конфрнтиран както в ежедневието, така и в бъдещето, доколкото мога да го обозра.

7. Вашата идентичност е нетипична (Вие живеете в чужда етническа/религиозна среда, родителите Ви имат различен етнически/религиозен произход, Вашият (брачен) партньор е различен от Вас...) Какво следва от това?

Необходимост от промени и адаптация (колко неочаквано, а?:-))

8. Вие не живеете в селището (региона) в който сте се родили и израсли. Какво следва от това?

ditto

9. Какво бихте прибавили към дадените вече отговори?

Един стих от Фауст (за съжаление не знам българския му превод¹):

Ja, diesem Sinne bin ich ganz ergeben,
Das ist der Weisheit letzter Schluß.
Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben
Der täglich sie erobern muß!

Април 2009

¹ Благодаря на господин Аретов, който все пак успя да издири българския превод:

[Да! До това прозрение голямо
в последна сметка все пак се добрах:
живот и свобода ще имаш само
ако воюваш всеки ден за тях...
Прев. Л. Илиев]

Двадесет години по-късно или Мълчанието на агнетата по български

Когато я срещнах в кафенето на Червената къща, лицето на моята добра позната беше изпънато от напрежение. Поздрави ме малко нервно и продължи да обсъжда с другата ми добра позната детайлите по домакинството на семинара, който, оказа се, междувременно бил преместен от университета тук. Но защо, не разбирам? „Забраниха ни“, отговори ми тя накратко, после продължи работата си.

Тук вече ме напуши смях – не знам защо, може би е било неразбиране на ситуацията, а може и да е било проста реакция на разтоварване от напрежението, което буквално цвърчеше във въздуха наоколо. Забранили? В 2009 година, в страна-членка на Европейския Съюз, някой е забранил семинар под името „Срещу политическия монопол върху историята: Другият разказ за Майските протести 1989 г. – 20 години по-късно“? Момент, но нали ректорът е историк, човек, образован на Запад, в Сорбоната, доколкото знам. В кой век живеем, по дяволите?

„Именно той ни забрани“, беше отговорът.

„Но как, по какъв начин? С какво се мотивира?“

Думите му бяха „Семинарът е прекалено политизиран, прекалено едностранчив“.

Аз все още не разбирах. „Но нима е възможно да има съпротива от страна на ректора на Софийския Университет срещу разработването на най-новата ни история? Не мога да повярвам, не мога да разбера.“

Двете дами ме изгледаха със зле прикрито съжаление. Бедничкият, в кой свят живееш?

„Виж какво, всички турски гости идват директно от Турция, това са живи участници в съпротивата от 1989.“

„Е и какво?“

„Как какво? Тия хора са реална опозиция на Доган, макар и да не правят политически капитал от това. Те просто казват, че неговата роля в събитията е била доста по-ограничена, отколкото тя се представя в момента. Става дума за това коя от двете версии ще влезе в историята, как може да не разбиращ?“

И тук вече започна да ми просветва. Джордж Оруел – 1984. **„Който владее миналото, той владее и бъдещето“**. Нещата внезапно започваха да придобиват един до болка разбираем, уж отдавна забравен смисъл. Преди двадесет години една партийна върхушка – уж вече изчезнала в миналото – беше се опитала да пренапише българската история. Беше променила общинските регистри, надписите в гробищата, дори учителските дневници. Беше променила за една нощ биографиите, животите, личностите на един милион хора, точ в точ по Оруел. Сега, двадесет години по-късно, една друга партийна върхушка – бившите жертви, каква историческа ирония – отново се опитваше да пренапише историята. Битката очевидно продължаваше, под носа на щастливо блеещия народ, както винаги в историята на този край.

В този момент почти съжалих, че не пуша, вече от тридесет години насам. Замълчах си, посвих се на стола, заслушах разговора, който май ме отвеждаше на една непозната планета. България, началото на 21 век. България, до болка познатата. България, чуждата.

* * *

И така, до деня на семинара. Тук внезапно изпаднах в една напълно различна ситуация – напълно лишена от фалш и политиканстване, лишена от патос, лишена от показност, лишена от набиране на капитал, от броене и търсене на заслуги. Хората седяха и разказваха.

Седяха и разказваха ... А ние се присвивахме на столовете си, внезапно притиснати от малко позабравения срам, мълчахме гузно, понякога бършехме очите си.

А те разказваха ...

Дядо Рамадан Рунтов – свидетел и участник във всички бунтове в легендарното село Корница, гоцеделчевско. Съвременният вариант на *Време разделно*. Без литературна глазура. Хора преследвани, хора заставяни – с огън и меч, в буквалния смисъл на думата – да се откажат от идентичността си, да се превърнат в нещо, което не желаят да станат, *да престанат да бъдат*. И отказващи, и борещи се. В продължение на десетилетия, не само за няколко месеца, както представя нещата *нашият вариант* на историческото минало – романтизиранта история на поп Алигорко, любимата книга на повечето българи, ако може да се вярва на последното допитване. Старецът не плачеше, нито пък се вайкаше. Синът му Ибрям, значително по-млад и комай напълно различен от баща си, говореше с пламък, но без какъвто и да било патос, за времената на възродителния процес – късметлия човек, беше се родил достатъчно късно, за да изсърба само част от попарата, която баща му май е сърбал цял живот. И неспирно повтаряше – отново без патос – ние не ви мразим, никой не ви мрази. Искаме просто да се знае историята.

И истината. В този ден тя витаеше някъде из въздуха, гола, но не похотлива, не и търсеца успехи, донякъде безразлична към собствените ни емоции и страсти. Тия хора отдавна бяха сложили кръст на миналото си (или полумесеца, знам ли), бяха сключили мир с бившите си мъчители, бяха прес-

танали – отдавна, много отдавна – да търсят начини за изравняване на историческите сметки. Един след друг те разказваха – понякога с хумор, понякога без – прости човешки истории, без особен гланц и блясък. Сабри Искендер, Али Мустафа Хюсеинов, Хайретин Алиев Йостюрк – всички те говореха бавно, понякога търсейки думите, търсейки може би спомена, но без колебание, без опити да се бутат напред или разкрасяват нещата.

А пред очите ни – или поне пред моите – постепенно се разкриваше един поглед към собствената история, който никога досега не беше успявал да ме достигне. Бях се противопоставял – както повечето ми познати и приятели – на всякакви опити за оправдаване на възродителния процес, винаги бях смятал, че тази история, колкото и противна, колкото и неразбираемо жестока да ми се е виждала, вече принадлежи на миналото, че пътят – съвместният път – към бъдещето, вече е отворен за всички ни, без значение към кой етнос принадлежим. И едва сега, едва тук, за пръв път в живота си, аз започнах да виждам историческата карта през един нов, значително увеличен мащаб, който ми позволяваше да разбирам логиката на отдавна отминали събития – и да откривам връзките между тях, останали до този миг винаги скрити, винаги невидими за очите ми.

Защото хората разказваха не само за осемдесетте години на 20 век. Те отиваха значително по-назад, отначало към седемдесетте, после шестдесетте, петдесетте години, началото на 20 век, първите по-значителни гонения през 1912–13 година, когато хиляди помаци из Родопите биват принудени „да се покръстят“ – или да опитат ножа, което им харесва повече. И така постепенно пред очите ми се разкриваше картината на едно неспирно преследване, неспирно потисничество, започнало най-вероятно още по време на освобождението (някой спомена цифрата 500 000! избити по време на Руско-турската освободителна война – мирни турци, хора, вкара-

ни в касапницата против волята си, превърнати на кайма от оръдията на освободителите). И продължаващо – дали се лъжа – и до днес. Защото, драги ми сънародници, май не е имало период от най-новата българска история, в който българските турци, помаци и роми да не са били потискани и преследвани по един или друг начин – най-често икономически, бидейки поставени в положението на хора от втора ръка – но нерядко и директно, брутално, със силата на ножа или пушката. И винаги с едно и също изискване: или станете българи, или си грабвайте парцалите – и марш в Турция. Внезапно си припомних разказа *Сенебирските братя* на Йовков – единственият, доколкото знам, български класик, който е успял да запази очите си отворени за страданието на тези хора; после, слушайки историите на дядо Рамадан, се опитах да си представя реалността на едно такова съществуване – вечно преследвани, вечно потискани, само защото вярват в един друг Бог и принадлежат към един друг етнос – и косите ми, колкото и нищожно да са представени, полека-лека започнаха да настръхват. В главата ми чукаше една-единствена дума: *Робство!* Едно ново, неизказано, неопределено, никога не споменавано робство, в което довчерашните роби на свой ред са поробили поробителите си – по стара балканска рецепта, разменяйки ролите, но не и правилата на играта. Едно *върнато тъпкано* робство – не е ли това реалността на едно такова съществуване?

Не знам дали ще се съгласите дори да изслушате едно толкова радикално мнение за най-новата ни история, но тази версия изведнъж ми помогна – напълно неочаквано и за самия мен – да видя в една напълно нова светлина настоящето на съвременна България, и за пръв път да намеря достоверно обяснение за проблема, който според мен я разяжда с най-страшна сила днес: етническото разделение. В един момент просто зададох на всички въпроса, на който никога не съм успявал да намеря отговор: а защо не желаем да се смесва-

ме едни с други, защо в България почти няма смесени бракове между българи и турци? Лицата на събеседниците ни се изопнаха (така разбрах, че съм напипал нещо истински болезнено), а след това дойде и откровеният отговор: „Защото ние сме уплашени. Уплашени сме, че историята ще се повтори отново, за кой ли път през последните сто години.“

А защо ли уплашени, може би ще се запитате? Отговорът ми се вижда пределно ясен: защото през всичките тези години България е сменяла какви ли не правителства и идеологии, но не е сменила едно: нестихващата омраза към „изедниците“, към „душманите“, към „поборителите“ – ако и от тях отдавна вече да няма следа и ние отдавна да живеем единствено с техните далечни потомци, които са точно толкова душмани и изедници, колкото ние сме хайдутни и революционери. Историята продължава – с нови играчи, но по старите правила.

И оттук изведнъж ми стана ясно защо тези хора се държат с такава отчаяна упоритост за *своята* партия и за *своя* човек – един също толкова корумпиран, също толкова разяден от властта и парите човек, колкото са и всички останали български политици. Ами да, разбира се – какво друго им остава, след като един стогодишен опит ги е накарал да се убедят на живот и смърт, че българите (или поне тези българи, които те познават до момента) могат да сменят всякакви убеждения и идеологии, но едно ще си остава непоклатимо и твърдо у тях: опрат ли нещата до противопоставяне на интереси, повечето от тях начаса забравят разногласията си и се обединяват като стена срещу турците, срещу „чуждите“. Така е било винаги досега, защо днес изведнъж нещата би трябвало да са се променили?

И тогава – както и сега, пишейки тези редове – аз изведнъж разбрах („изведнъж прозрях“ би бил реалният израз, който все пак си спестявам), че *Ахмед Доган е не толкова източник, колкото следствие от определени проблеми*. Да, именно.

Следствие, а не причина. Да, той е арогантен. Да, той си позволява да изказва на всеослушание неща, които всеки политик на този свят би трябвало да запазва за себе си. Да, той е ербап, куражлия – или заслепен от безнаказаност човек. Всичко това е напълно вярно и аз бих приел вестта за неговото снемане от власт с огромно облекчение. Но съдбата на Ахмед Доган не е, не може да бъде, решение на етническият проблем в България. Защото, колкото и да се сменят лидерите на ДПС, колкото и натиск да се упражнява върху това малцинство, за да станело то „по-цивилизовано“ (*което в нашенския вариант май означава да престане и то да гласува, също като българите*), нещата няма да се променят. Както се казваше едно време в революционната ни класика: един ще падне – друг ще го смени. Доган след Доган ще идва и ще си отива, повтаряйки едни и същи методи на политиканско оцеляване, докато в края на краищата не се стигне до истинско изравняване на правата, свободите и шансовете в тази страна. Докато тя не се раздели с миналото си наистина, а не само на думи. Докато не стане част от съвременна Европа – на дела, а не само на думи.

* * *

А семинарът продължаваше – и пред очите ми се разкриваха други, отново не особено лицеприятни истини. Или версии – добре, нека ги наречем така. Като например истината (версията) за нашенското дисидентско движение, възникнало за броени месеци – също както тогава, през лятото на 44-та – от, кажи-речи, празното нищо. Като истината за това, че декларацията в подкрепа на нашите съотечественици на *Клуба за подкрепа на гласността и преустройството в България*, дори не съдържа думата „малцинство“ в текста си – Господи, колко сме смели, колко безумно смели сме били винаги! – в резултат на което го напускат немалко хора, като Деян Кюранов например. Че Блага Димитрова – Бог да я прости, дано бъде простено и на мен, че говоря така за някой, който вече

не е между живите, но фактите си остават факти – не е пожелала, или не е посмяла, да прочете в Париж същата тази декларация, на симпозиума „Свободата на духа и човешките измерения в Европа“, като вместо нея е прочела нещо друго, свое есе, доколкото разбрах.

А в същото това време – докато нашите дисиденти не могат да се споразумеят помежду си по най-елементарни неща – турците, организирани в различните си комитети, започват масови протестни акции, с десетки, стотици и хиляди хора, изправени пред *реални* военни машини, *реална* заплаха, *реален* избор, свобода или ... Също както бихме искали да го направим и ние, но май сме позабравили как става.

С две думи, драги сънародници – турското съпротивително движение е комай единствената форма на организирана съпротива против комунистическата власт в България през 1989 г., която действително успява да причини сериозни трусове и неприятности на управляващите. Така ми се видяха нещата след тези разговори, дали в това гледище има някаква историческа достоверност или не, е въпрос, който вероятно ще си остане неясен, поне в обозримото бъдеще. Прекалено голям би бил срамът, прекалено голямо би било унижението, да признаем пред самите себе си, че едновременните поробители май-май са ни освободили от едновременните освободители. Или поне направили онова, което не сме посмели да направим ние – станали на крака, без да се страхуват, за да изискат обратно потъпканите си права и свободи.

* * *

Семинарът отмина и аз отново си седя в Берлин, в тишината на работната стая. Не знам доколко всички тия неща имат право на живот и глас, не знам дори дали е разумно да ги пускам на свобода тук – в един форум, който по волята на технологиите ми дава възможност да говоря безпрепятствено, но може би и малко прибързано. Не знам, наистина ... И

все пак трябваше да го кажа. Инак не би било справедливо, не би било редно, някак си.

И тогава си припомням Толстой – „Прави каквото трябва, пък да става каквото ще!“ И натискам клавишите на компютъра си. Ако не друго, то сега поне се чувствам малко по-добре, малко по-свободно. Мълчанието на агнетата продължава – но не и моето собствено.

Май 2009

За произхода на човека

Ще говоря тук не за Дарвин, не за *този* произход на човека. Онова, което не ме оставя да спя тази нощ е нещо друго, по-просто (впрочем, знае ли човек?). За произхода на всеки един от нас ми е думата – кои сме ние, кои мислим, че сме, откъде идваме, накъде отиваме. Всичко онова, което допреди няколко десетилетия се побираше в задължителното „произхождам от бедно работническо семейство“, а днес – така поне се казва – вече няма задължителна, предписана форма. Впрочем, дали? Именно това „дали“ е, което не ме оставя на мира и което ме кара да мисля, че миналото – о, каква изненада! – май съвсем не ни е напуснало и все още се влачи с нас, потупвайки ни присмехулно по гърба колчем се опитаме да извисим снага ей тъй, малко по-независимо, по-различно, по-другояче. Миналото, което, също като хората, може да приема най-различни образи и форми – някои от тях повече, други по-малко прозрачни и осъзнавани. И което никога, никога не може (а сигурно и не трябва) да ни напусне. Откъдето, пак така ми се струва, произлиза и простичката необходимост да го държим под око, да го виждаме като това, което е, а не като нещо друго, каквото то не е. Защото, започнем ли да наричаме миналото с други имена – настояще или бъдеще, примерно – то според мен картината на света принципно се обърква и няма как един човек или едно общество да помръдне напред, просто защото посоката, *да, точно толкова просто*, посоката сочи не

напред, а в някакво друго направление. Може би встрани, а може би и директно назад, това вече не може да се види ясно.

Впрочем, достатъчно общи приказки. Време е да си дойдем на приказката.

Две са нещата, които ме накараха да започна да пиша този текст. Едното от тях повече, другото по-малко видимо. Първото беше яростната дискусия около избора на Ирина Бокова за генерален секретар на Юнеско, а второто – един читателски коментар в „Либерален Преглед“, който, ако не се вписваше в същата картина, сигурно така и не бих забелязал. Дребнаво, заядливо подмятане в отговор на друг мой коментар, в който бях споменал, че „повечето от нас са деца на комунисти“. Очевидно това беше подействало на читателя като пословичната червена кърпа пред очите на бика, оттам нататък той не пропускаше да ми припомня при всеки възможен случай, че съм бил „дете на комунист“, очевидно приключвайки разговора с мен още преди да го е започнал (баща ми, Впрочем, беше дребен провинциален учител, чието членство в партията си беше чиста проба плуване по течението, за добро или зло). Комунистическата идеология, слава Богу, никога не е била част от живота на семейството ми – нито като идол, нито като обект на особена омраза – и това, доколкото съм в състояние да разбера днес, вече след половината на живота си, очевидно ме е предпазило от най-ужасните протуберанси на заслепението или омразата. Включително и тия, за които ще говоря по-долу. Детството ми си беше детство, точка. Никакви големи идеи в него, никакви озлобени, пречупени или пък размахващи знамена хора. Големите идеи на века бяха подминали малкия Преслав, както обикновено. Днес, близо половин век по-късно, аз гледам на този привидно неизгоден факт с истинска благодарност. Разминало ми се е, така ми се струва.

Но да се върнем към темата. Вихрите, които се завихриха около избора на Бокова, не ме изненадаха чак толкова много. В края на краищата дърпането надолу – особено пък когато

се облече в чисто новичка, запазена за празници морална мантия – си е наш национален спорт. Самият аз обикновено избягвам агитките – сигурно пак наследство от детството, в което нямаше такива – но в случая те ме заинтересуваха, защото патосът на критиката беше някак много познат, като някоя от ония мелодии, които понякога ни преследват в продължение на дни, без да знаем откъде са дошли. Абе познато ми е това нещо отнякъде, но откъде, по дяволите? И едва по-късно започнах да напишвам кройката. Ами да – във всички, абсолютно всички неща, които прочетох досега, включително и в [програмния текст на Илия Троянов във Frankfurter Allgemeine Zeitung](#) – се говори надълго и нашироко за *семейството* на Ирина Бокова, най-вече за баща ѝ и брат ѝ, но за самата нея няма нищо друго освен това, че човек, който идва от такова семейство, няма как да бъде човек. Просто и ясно, какво толкова има да се умува? Единственото, което успях да открия като материал, говорещ директно за самата Бокова, бяха някакви стенограми от националната кръгла маса от 1990, в които тя се разкрива като „убедена комунистка и дъщеря на баща си“, може би защото използва думички от типа на „другарю“. Напълно възможно е да съм пропуснал нещо по-важно, но поне засега информация за *човека* Ирина Бокова липсва където и да било. При нормални обстоятелства това би ме накарало да мисля, че става дума за някаква безцветна, незначителна личност. При човек като Бокова, чийто профил изведнъж се превръща във фокус на (интер)национална медийна кампания, това ме кара да мисля за колективна истерия от типа, който уж вече сме оставили зад гърба си. Забележете, моля, че аз не се опитвам да *защитавам* Бокова – за това просто ми липсват факти. Единственото, на което се противопоставям, е нейното низвергване при липса на каквито и да било други факти, освен онези, касаещи произхода ѝ. *Тя просто е дете на врагове на народа – за кой ли път в нашата*

история. Оттук нататък всичко е ясно и нещата протичат по стар, проверен от времето сценарий.

В *История на западната философия* Ръсел казва на едно място, че най-простият начин да се разбере философията на Кант е човек да си представи, че всички хора са родени със сини очила, които не могат да махнат от очите си (книгата е писана доста преди откриването на синьото в България, между другото – това само за да се избегнат погрешни алюзии). Въртиш-сучеш – всичко си остава синьо и това е! Човек може да предполага, че там навън съществува свят, в който има и други цветове освен синьото, но никога не може да бъде сигурен. Нещо повече – *мисленето* за цветове, различни от синьото, просто няма никакъв смисъл, защото нашите възприятия така или иначе не са в състояние да ни дадат никаква друга информация освен това: *синьо, синьо, синьо*.

Повтарям – алюзията с политическата оцветеност на синьото в България е напълно случайна. Ако не ми беше неудобно, дори бих променил текста на Ръсел, защото съм сигурен, че немало хора ще предпочетат да видят в написаното от мен някакъв вид нападка срещу синьото в българския му вариант, докато смисълът му всъщност е напълно различен. И именно тук идва завръщането към идеята от началото на този текст, а именно онази за очилата, с които изглежда сме родени всички. Очилата на миналото. Очилата, които не можем да махнем от очите си. Свеждането на човека до пълна фигуративност, превръщането му в образ, удобен за проповядване. Дете на някого си – също като Владо Левчев, който обаче, за разлика от Бокова, отказва да приеме тази роля и продължава да чука по главите на хората, с повече или по-малко успех: „Аз съм аз, а не баща ми! Аз съм аз! Аз съм аз!“ Също като хилядите други хора, които носят неудобни биографии и – дано да се лъжа – също като едно време се опитват да крият произхода си, да не привличат внимание, да не насъскват хората

срещу себе си. Дете на комунист – ха, ами то всичко е ясно. Следващият, моля.

И тук отново стигам до мисълта за миналото, което – както може би става малко по-ясно след всички тези думи – комай изобщо не ни е напуснало, само се е преоблякло в нови, прогресивни дрешки. Де що има *интелектуален* форум в мрежата си изподра гърлото да крещи срещу Бокова и нейния избор. ЮНЕСКО се превърна в Йонеско, вицовете започнаха да додъват на всички, но нали за нещо все трябва да се говори, няма как. Моралност, моралност му е майката! Да разкрием враговете, да ги изобличим, да покажем класовия им произход! Оттам нататък хората си знаят работата – не напразно са ни учили толкова време я!

Малко след началото на Първата световна война, Херман Хесе – тогава още млад и почти никому неизвестен интелектуалец – пише кратка програмна статия под името *O Freunde, nicht diese Töne* (няма да обяснявам откъде идва заглавието) – в която единствен, и напук на всички мастити немски корифеи, сред които е и Томас Ман – се противопоставя на идеята, че немските интелектуалци са длъжни да подкрепят войната. В резултат на това той е принуден да забегне за Швейцария, където и прекарва по-голямата част от живота си, кой знае защо.

Без да изпадам в ненужно сравнителство, аз бих казал единствено, че вече отдавна съм забягнал. И – о ужас!, о радост! – очилата в тази част на света, оказва се, имат цвят, различен от родния. Дали това е предимство или недостатък, може да покаже единствено бъдещето. Бъдещето, което – нека се надяваме така – е нещо повече от едно зле дегизирано минало.

Октомври 2009

Интернет и границите на демокрацията

До Огнян Минчев
София, България

Берлин, 29.9.2010 г.

Драги Огняне,

Преди няколко дни си говорихме, че би било хубаво да обменяме мисли, под формата на някакъв вид повече или по-малко публична кореспонденция, и до степента, в която успеем да намерим общи теми и идеи (като се има пред вид разпокъсаността на българското интелектуално пространство, непроменена през последните сто и повече години). Прочее, ще ми се тук да подам първия пас.

Тези дни, както може би си забелязал, в списанието ми се получи една много интересна критика, насочена против начина, по който го правя. Серкан Исмаил, млад и много буден български турчин, който от години насам живее в Испания, предложи идеята за по-широко читателско участие (под формата на теми и връзки към други издания, които да се предлагат от читателите), на което аз отговорих, че тази форма може би е подходяща за Интернет-форумите, но не и за едно списание. Качеството на изданието – такова е убеждението ми – не може да бъде запазено, ако в правенето му започ-

нат да участват много хора и съдържанието му започне да се определя чрез някакъв вид консенсус, както става при отворените Интернет-платформи (форуми и големи съвместни проекти, най-известният от които е *Уикипедия*). Предложения за текстове могат да дават всички – както се и прави още от самото стартиране на изданието – но окончателното решение за подбора трябва да идва от едно място (нека да го наречем „редакционен екип“, въпреки че в случая той се състои от един човек). Това е моето разбиране за нещата.

[Отговорите на Серкан могат да се прочетат на сайта.](#)

Спорът завърши без резултат, в което няма нищо лошо, но общо взето, принципният въпрос – дали може да има „демократичен подход“ при правенето на някакъв вид медия, претендираща да предлага качество – си остана неразчепкан. И, понеже този разговор ме принуди да се замисля, ще ми се да използвам тук случая – и нашата уговорка – за да представя, доколкото мога, разбиранията си по този въпрос.

Какво представлява демокрацията?

Всъщност принципният въпрос тук би трябвало да се формулира така: „Докъде се простират границите на демокрацията и в каква степен Интернет прави тяхното разширяване възможно?“ И, за да се започне разговор на тази тема, предварително трябва да се кажат няколко думи за естеството на демокрацията като система за управление.

Първото важно нещо при разбирането на демокрацията, струва ми се, е че тя е средство за постигане на консенсус, а не за търсене на някакъв вид постижения, надхвърлящи границите на средността. (Употребявам тази дума, за да се разгранича от другата възможна дума – „посредственост“ – която е прекалено негативно натоварена и не върши работа. Остава си факт обаче, че политиката е изкуство на компромиса, а повечето компромиси на този свят се постигат най-лесно на нивото на посредствеността. За това ще говоря след малко.) Си-

лата на демокрацията е не толкова в управленческата ефективност, колкото в това, че тя успява да осигури стабилна база за граждански мир и платформа за разгръщане на обществения потенциал (най-общо казано – избягване на хобсовата война, въз основа на законови и морални предписания, които са обект на повече или по-малко широк обществен разговор). Отгук и нейната сравнителна бавност и неефективност в сравнение с други, недемократични форми на управление, която обаче – в дългосрочен план – винаги бива компенсирана, при това с излишък, от изключителната стабилност на системата. Всичко друго гърми, рано или късно, докато демокрацията оцелява. В това се състои най-голямото ѝ предимство пред всички останали обществени системи.

А на какво се дължи това предимство? Елементарно – това е единствената форма на управление, при която има някакъв реален и широк обществен контрол над управляващите (избори, разделение на властта, свободна преса, открити обществени дебати и пр.)

Всичко това е АВС на политическата наука и аз не бих се разпростирал върху него, ако то не служеше като естествен контрапункт на следващото твърдение, а именно: „Демокрацията не може да служи като метод на управление в областите, където целта е постигане на някакви над-средни (а в някои случаи – изключителни) постижения.“

Но защо това е така? Отново елементарно – придържайки се към казаното досега, широкият консенсус не е никаква гаранция за постигане на нещо над-средно, дори напротив (имаам пред вид един консенсус от повече или по-малко широк и отворен характер, какъвто е обществено-политическият; тук изключвам консенсуса, постиган от специално подготвени експерти, който служи при повечето управленчески форми, където целта е изключителност, или excellence, за да употребя по-доброто англоезично понятие).

Тук примерите говорят много по-добре от всякакви теоретични разсъждения.

Бизнес: Когато някъде в началото на 2000-те години Стив Джобс, харизматичният шеф на Apple Computer, представи новата стратегия на фирмата, свързана с отдалечаване от персоналните компютри и навлизане в пазара на малки устройства, на които всички по онова време гледаха като на електронни пищялки, половината свят изпопада от смях. Сега, десет години по-късно, всички признават неговата далновидност. А дали успехът на Apple би бил същият, ако тогава служителите на фирмата биха гласували?

Култура: Повечето допитвания до общественото мнение, засягащи въпроси на културата, водят до катастрофални резултати. Да вземем за пример само толкова популярните навсякъде по света обществени четения, целящи да излъчат – въз основата на консенсус – най-добрите литературни произведения в даден контекст. Резултатите говорят сами за себе си, включително и у нас. Ако Нобеловата награда се даваше въз основа на обществен консенсус, носителката ѝ нямаше да се казва Херта Мюлер (Херта коя?, както възкликна целият свят миналата година), а Дж. К. Роулинг.

Спорт: В случаите, в които все пак се стигне до разрушаване на принципа на йерархията и се въведе „демократия“, резултатите отново са катастрофални. Известно е, че треньорът на немския национален отбор по футбол – както и повечето треньори по света – не допуска никакви дискусии, когато става дума за подбора на играчите и стратегията на отбора. Напротив – когато по време на последното световно първенство играчите на френския национален отбор се разбунтуваха и принудиха треньора „да се съобразява“ с тях, те изпаднаха веднага от класирането.

Толкова за демокрацията в силно конкурентните, насочени към върхови постижения, области.

А каква е връзката между медиите (пресата) – и всичко това? Отново просто, от моя гледна точка: медиите са не само четвърта власт, но и основното – и може би най-важно – училище по демокрация. Изгубят ли качеството си, те автоматично губят и авторитета, а заедно с него – и възможността за формиране и направляване на публичния разговор. В момента, в който повечето вестници се превърнат в *Уикенд*, общественият разговор автоматично навлиза в уикенд.

Но, може да се възрази тук, Интернет радикално променя правилата на играта, давайки на участниците в дебатите толкова много информация, че на практика всички те се превръщат в експерти. Един образован и просветен, но не специално подготвен човек – какъвто в конкретния случай е и издателят на „Либерален преглед“ – може да взема правилни решения и без експертни познания. Всеки човек може да участва при оформянето на Интернет-съдържанието – и големите проекти в него, като например *Уикипедия*, непрекъснато доказват това.

На това място поставям моментална точка и твърдя, че *Уикипедия* не може да служи като пример за постижение от някой от видовете, които изредих по-горе. Нещо повече – тя не може да се сравнява с което и да е медийно издание, *тъй като при нея става дума за повече или по-малко фактическо, тоест подлежащо на проверка и обективна дискусия, съдържание*. Разбира се, елементът на творчество, както и на подбор, присъства и тук, но тъй като в по-голямата си част материята е повече или по-малко обективна, възможността за намиране на консенсус е много по-близка до науката, отколкото до изкуството. Това обаче не е случая при много по-субективната сфера на медиите и обществения разговор, където творчеството и индивидуалността – много спорни и трудни за определяне неща – играят решаваща роля.

Много по-подходящо за сравнение от тази гледна точка е съпоставянето на блогосферата от една страна – и класиче-

ските медии, преди всичко класическата преса, от друга. Факт е, че блогосферата постепенно изтласква от пътя си всичко, което не е безплатно и това дава основания на много технооптимисти да твърдят, че бъдещето вече е тук и че място за кой какви съмнения няма. Хората гласуват с вниманието си, всеки ден. Вестниците – и професионалната журналистика заедно с тях – са нещо, което принадлежи на миналото. В Прекрасния Нов Свет на свободните медии няма място за скъпоплатени, тромави и тормозени от различни професионални кодекси хора. Те просто са прекалено бавни и светът ги подминава. Инак щяха ли да фалират с такава бързина?

Тук обаче ние навлизаме в една истински опасна сфера – поне по мое мнение – именно защото аргументите и фактите, на които тя се основава, са толкова примамливо-прости и привидно-очевидни. А именно – дали качеството и дълбочината на информацията, предлагана от блогосферата, може да бъде сравнявано с онова на класическата преса? И ако не, то компенсира ли се в достатъчна степен липсата на качество от огромното количество, както и от принципната липса на цена? (Не казвам „стойност“, за да не звуча прекалено манипулативно).

Моят собствен отговор, в който няма нищо оригинално, е просто „Не“. Единственото, нещо, което блогосферата безспорно върши, е прехвърлянето на задачата за филтриране на информационното съдържание от доставчика към получателя на информацията. Но това е свързано с огромни рискове по отношение способността на публичната сфера да изпълнява основната си роля, а именно да поддържа демокрацията чрез подаването на професионално подготвена, експертно пресята и в края на краищата, *качествена*, информация. В момента, в който всеки от нас се превърне в Уолтър Кронкайт, демокрацията изпада в непосредствена и остра опасност. Всеки, който не иска да повярва лесно на това твърдение, е добре дошъл по страниците на Интернет-форумите, в България и извън нея.

Обясненията за това са много.

На първо място, блогосферата, улеснявайки изключително много възможностите за обратна информация, тоест за диалог между доставчиците и потребителите на информация, същевременно в значителна степен ускорява и процесите на филтриране, тоест несъзнателен подбор на събеседници, които са на едни и същи, или много сходни, позиции. Всеки от нас, който е имал неприятното преживяване да попадне в сравнително затворената среда на който и да е от по-известните форуми, много скоро установява, че най-важното правило там обикновено е: „или се съгласявай с нас – или си затваряй устата“. Цивилизованите разговори между хора, които са на различни мнения, но въпреки това се изслушват и търсят допирни точки, все още са голямо изключение в Интернет-форумите. Това, разбира се, не е случая при класическите медии, където обратната връзка също бива филтрирана, преди да достигне читателите.

На второ място, при повечето от дискусиите и разговорите в Интернет липсват посредници, което ги прави да приличат много повече на разговорите, които водим в личното си пространство, отколкото на значително по-сдържаните и премислени неща, които бихме казали в „твърдото“ публично пространство, каквото е класическата преса. Когато към това се прибави и фактора анонимност, който е всичко друго, но не и „цивилизаторски“, нещата придобиват една окраска, която ги прави ярко недемократични, нецивилизовани, изострени и подклаждащи конфронтация, а не консенсус. Едва ли е необходимо да се уточнява, че това не е училище за демокрация.

На трето място, повечето активни участници в блогосферата – поне засега – изглежда са млади хора със сравнително силен активистки манталитет, привърженици на точно определени, сравнително фиксирани идеи и предпочитания.

Това отново не е нещо, което насърчава диалога между разномислещи¹.

За да обобщя: достъпността и изобилието на информация в Интернет са безспорно и огромно обществено достижение, но не и автоматична гаранция за прогрес под мотото „всеки гражданин – собственик на медийно присъствие“. Демокрацията се нуждае не само от гаранции за свобода и информираност, но и от добре функциониращи, стабилно и професионално поддържани механизми за дебат и достигане на консенсус, *каквито днешните форми на блогосферата не са*. Налице са множество идеи за евентуални алтернативи или нови форми на класическата комерсиална преса (финансиране от частни фондации или донори; обществена система за финансиране по модела на телевизията и радиото; национални фондации за журналистика, чиято поддръжка да се определя от размера на аудиторията). Засега обаче всичките си остават музика от бъдещето. А класическата, базисна за функционирането на демокрацията преса си отива с всеки изминал ден, без на нейно място да се е появил някакъв достоен заместител.

Това би трябвало да разтревожи всички ни. Тук. И сега.

Поздрави,
Златко

Септември 2010

¹ Повече – и много по-професионално поднесени – разсъждения по тези въпроси могат да се открият в книгата *The Future of the Internet – and How To Stop it* на хравардския професор по право Джонатан Зитрън.

Йордан Радичков в светлината на националния ни характер

Темата, такава е дифузното ми усещане, е далеч по-сложна и обхватна, отколкото вероятно съм в състояние да си представя, така че ще се опитам да бъда пределно кратък, рискувайки заедно с това да изглеждам голословен. Ако не се безпокоя от позъорство, бих се опитал да напиша по-дълъг текст. Но се безпокоя, факт. Така че ще си остана при заявлението. Това е всичко, на което съм способен, поне за момента.

И така: за мен Радичков е един от най-ясните примери за безсилието на нашата интелигенция, не само по живково време. И това не защото не може да пише или защото не е майстор – напротив, той е един от малкото истински майстори в нашата литература – а просто защото му липсват средствата, плюс концептуалната способност за бунт, интелектуален или не. До момента, в който е „съгласен“, той е в състояние да произвежда чудесна, естествена, жива и блестяща проза. Проблемите започват там, където той престане да бъде „съгласен“. Несъгласието тук, на Балканите, тоест в бивша Византия, винаги е притежавало една особена дифузност, размитост, мътност и липса на понятийна яснота. Несъгласието е мърморене – мрачно, сърдито, неразбираемо мърморене. Тук при нас несъгласието е богомилство, несъгласието е исихазъм. Все още.

Към това се прибавя и един друг, вече по-модерен аспект, на нашата културна и национално-характерна ситуация – преклонението пред онова, което обикновено се формулира с фразата „глас народен – глас Божи“. Българските интелектуалци, доколкото търсят признание и успех, винаги са принудени, повече или по-малко, да търсят одобрението на този невидим демиург, гласа народен. В определени, крайни случаи, те се нагърбват директно с ролята да се превърнат в негов рупор, превръщайки се в онова, което ние все още наричаме с изящния оксиморон „народен поет“ (дали е възможно човек да си представи нещо по-противоречиво и неестествено от това чудо – поезия „за народа“, при условие, че поезията винаги, или, за да бъдем реалисти – когато е истинска – играе ролята на онзи ледоразбивач, който пробива път за духа човешки там, където „народът“ може би ще стигне едва след много и много десетилетия, ако изобщо някога?) Дядо Вазов, и донякъде Славейков, когато се опитва да пуска собствени неща, все едно че идват от „народа“, са двата най-ясни примера за този вид нашенски „успех“. В тези случаи нещата могат да достигнат истински висоти и да се превърнат в протуберанси на един етнически шовинизъм, който е буквално неудобен за признаване в наши дни, камо ли пък за възпяване или преклонение (което не го прави по-малко разбираем, може би дори необходим, във времето, от което е бил породен).

Но нашата култура, нашият език, нашата традиция, не познават утвърдени начини за изразяване на интелектуално противопоставяне, да не говорим за надвисяване, на този невидим демиург. Там, където един западен интелектуалец, в случая Бърtrand Ръсел, просто би свил рамене и би пуснал някакъв афоризъм от рода на: „ако истината беше приоритет на мнозинството, то единствената истина на тоя свят би била онази на мравките“, нашият негов събрат се присвива, намръщва, вторачва се в пъпа си и започва да говори нещо неразбираемо. Той е несъгласен, а у нас това значи – исихаст.

България, така поне ми се струва, е все още дълбоко потопена във византийската традиция, която не познава и дори не може да разбере, свободния, независим от мнозинството, индивид. Турците нямат почти никаква вина за това, тия неща идват далеч отпреди тяхно време. Имаме, разбира се, изключения – Алеко и Гео Милев винаги са двамата, за които се сещам в първия момент – но те са именно (убитите) изключения, правилото е нещо друго.

Радичков също е нещо друго. Той е човек с талант и съвест, които просто няма как да бъдат реализирани и изразени. Ако беше роден в Чехия, сигурно би могъл да бъде Хавел. Дори в Русия би имал шанса да се превърне в един, да речем, Сахаров (не Солженицин! – Солженицин също е наследник на Византия, поне в моите очи). У нас обаче нещата са по-други. И това е така не защото Радичков е страхливец или нагаждач, опазил ме Господ от празнодумие! Просто за изразяване на толкова нещо средата българска не познава средства. Българският бунт, това е богомилството, а не Хартата за правата на човека. В България, ако не си съгласен, започваш да дуднеш като ручило на гайда; целта е не да създадеш собствена музика, а, ако можеш, да развалиш с нещо стройния хор *навъзпяващите*.

И, разбира се, нещата си остават, в най-добрия случай, екзотични. Всеки, който ми каже, че се е израдвал особено много на нещо като *Верблюд*, ще трябва първо да ми обясни какво е това верблюд. Аз не мога да го разбера, колкото и да се напъвам. Познавам големи, велики алегии – *Трактат за слепотата* на Зарамагу, *Чумата* на Камю, но това тук не е като тях. Чувал съм (без да съм ги чел) за разни нечетимо-дълги неща от французи (Ален Роб Грийе), но нашето едва ли е като тях. С две думи – то е като нищо на света. То е българска форма на протест, здраво мърдане на палци вътре в ботушите, юмруци в джобовете, среден пръст зад гърба на опонента. Съжалявам, ако звучи нихилистично. Обичам *Буквара*, но не обичам пре-

клонението пред неща, които всъщност никой не разбира... И няма как да разбере, ако би търсил яснота и концептуалност.

А инак, разбира се, Радичков е голям. За нас. Извън нас, а може би и сред нас, страхувам се, той си остава напълно непреводим. Остава ни утешението, че все пак го имаме. Би могло да бъде и по-лошо. Далеч, далеч по-лошо. Самият аз, не ще и дума, предпочитам да произхождам от страна с Радичков, отколкото без. Но това не го прави по-разбираем или дори по-близък, сред необятното море от верблюди. Това е, поне за мен.

Май 2011

За сеячите на страх

Не вярвам в българската толерантност. Не мога, колкото и да се опитвам. Слушам хвалбите, в които за хиляден път ми се разказва приказката за това как неотдавнашните ни предшественици спасили евреите, оглеждам се наоколо, търся някаква прилика, търся нещо, което да строши злия зъб на съмнението ми – и не мога, и не мога... Накъдето и да погледна, в каквото и да се вторача, където и да потърся упование за надеждата си, посреща ме все едно и също – зли, ниско приведени рога, търсеци в какво да се впият, какво да повдигнат във въздуха, та след това да го пухнат ó земи, на прах и пепел да стане, коренчето му да се затрие.

Кажете ми, как да повярвам в толерантността на един народ, който в течение на само четиридесет – само четиридесет! – години, първо спасява едно малцинство, а след това, пред очите на всички, злобно и без каквото и да е видимо чувство за срам и свян, ограбва, унижава и се опитва да унищожи, едно друго, двадесет пъти по-голямо? Съжалявам, но ако за това нещо има някаква дума, то тя е по-скоро „шизофрения“, а не „толерантност“. Пълно раздвоение на личността, на идентичността. Някакъв непонятен, необясним, космически изблик на състрадание, милост и човечност, в един нищожно мимолетен миг от историята ни – и дива, унищожителна злоба, злост, ненавист, жажда за исторически реванш – през цялото останало време, включително и сега, именно в момен-

та, в който пиша тия горчиво хапещи, разкъсващи самия мен повече от всички други мои сънародници, думи. Вековната злоба на роба... Вековната злоба на роба... Вековната злоба на роба.

Всеки ден – всеки божи ден! – ме среща с все нови и нови отрицатели. Хора приведени, криещи се зад маската на анонимността или дори не нуждаещи се от нея. Хора, които отричат и отричат, и отричат... Няма такова нещо! Не бяхме ние, бай Тошо беше! Ако не той, то тогава някои други – комунистите, анархистите, мазохистите, онанистите... Всички други, само не и ние! Не, не и не! Хиляда пъти не. Ние сме добрички, ние сме толерантни, ние сме широко скроени. Само, ако може малко така, да се махнете от очите ни, ако може така да ви няма, да се изпарите във въздуха, да изчезнете от лицето на земята, моля! Раждате много деца, дебнете ни мълчаливо и подло, залагате под краката ни демографската бомба, ако и да ни се правите инак на много хрисими и благи... Вие всички – Другите, Не-нашите, Различните...

Защо сме такива? Защо сме такива, по дяволите? Може ли някой да ми го обясни, може ли някой да ми подсказе коя е тази скрита страна, потайна струнка, магическо скрито кътче, на душата българска, към което да се обърна, пред което да застана на колене, което да умолявам... Хора, недейте! Хора, опомнете се! Хора, не пийте страха си като слаба ракийца! Единствените, които печелят нещо от това, са сеячите на страх – хитри, хищни, с ястребови инстинкти копелета, които надушват кръвчица и плячка точно там, където започват оскъдните руини на нашето национално и човешко достойнство.

Сеячите на страх. Дребните, но неутолими, неизличими, комай непобедими паразити, които са се впили някъде в командните центрове на нашите с вас нервни и умствени системи, които са ни парализирали, обвили в някаква луда паяжина от страхове и клишета, напълно парализиращи слабите

повици на тъй дълбоко вцепенените ни съвести... Ездачите на мътно озъртащия се, омаян, обаян, урочасан гигант, наречен народ. Зомби-майсторите, майсторите на пехливанлъка, познавачите на Фатки и Майсторлъци, овчарите на стадото, свирещи на дудук, омайващ сетивата ни, с ръка скрита под ямурлука, тайничко полегнала върху дръжката на ножа, приготвен за поредното приношение, в което да бъде покосена някоя и друга овчица, за да настъпи след това яката лапачка...

Кой друг освен тях – тази шепа хора, непрестанно надуващи зурните и бурузаните на страха, има полза от всичко това? Кой друг, неразумний уроде? „Българите ще ни смажат, те винаги са се опитвали – на вълни, на вълни, на всеки двадесет години!“ Това от едната страна. „Турците ще ни погълнат, те са като прилив, който се надига бавно и неумолимо! Не им ли набиваме главите – на всеки двадесет години – с нас е свършено.“ Това пък – от другата. И зомбитата танцуват, с мозъци изтрити до пълна гладкост, под звуците на тия толкова простички, толкова лесни за поглъщане и безкрайно преживяне, заклинания. Двата големи етноса, съставляващи тоя народ, се дебнат в непрекъснато очакване на поредния удар, откак са заживели заедно, откак се помнят един-друг. Двама пехливани, запотени, задъхани, обилно намазани с мас, лъщящи... И ако това поведение може би е било неизбежно в по-ранни исторически епохи, то какво е обяснението, какво е оправданието му днес, в наши дни, когато уж постепенно започваме да захвърляме изтърканите национални кошули и се опитваме да облечем нови, градски дрехи, с ярко изписани, грамадни европейски звезди по тях? Защо не успяваме да се смесим, защо отказваме да съставим едно-единствено, хомогенно цяло, да оставим зад гърба си вечното „българи, турци, арменци...“ и да се опитаем наистина да станем нещо ново, единно и цялостно, европейско ли ще бъде, какво ще бъде... Нещо, което най-после да ни позволи да престанем да

броим бебетата си така, сякаш всяко новородено е един вид гол, вкаран във вратата на противника?

Кога, кога, кога? Може ли някой да ми помогне, да ми даде малко надежда, малко упование, сред безумната въртележка на тази непресекваща лудост?

Кога, хора?

Кога?

Юни 2011

За капаните на паметта

Понякога, подмамван от крилатата фраза „и аз съм човек“, си позволявам това-онова – и така тази вечер, заплепен от сладкодумието на баг' Румен, попрекалих с мавруда, та сега се виждам принуден да стана посред нощ и да затракам по клавишите, защото ме цепи глава, та се не трае. Имала глава да учи, ясна работа. Но, разбира се, ако това беше всичко, то нямаше да ви занимавам аз със себе си и с непотребните си мисли, ами щях тихомълком да си взема един аспирин и да си трая под юргана, като всички прилични хора. Но не е само това, не eeeee, братя и сестри. Другички неща ме тормозят, други дяволи на ръжен ме въртят, в сравнение с които маврудът и последствията му са като разходка из райска градина... Лоши, тежки, зли мисли, от които друго отървяване няма, освен човек да запретне ръкави и да затрака, пък оттам нататък – каквото сабя покаже. И тъй, както виждате, съм се засилил тук да говоря и на себе си, и на вас, което пък означава: дупе да ми е яко. Хем знам какво следва от всичко това, хем, уста кучешка, не мога да я затворя и това е. Хайде, нека наречем всичко това „съдба“ и да приключваме с празните приказки, че след малко пак ще съмне и ще стане време за ставане. Allons travailler, както били казвали хората по разни чужди места.

Понякога, като ме налегнат тия, си мисля, че господ сигурно много ни мрази това нас българите (или много ни обича –

знае ли го човек каква му е работата господня?) Защото, как иначе да си обясня преизвестния на всинца ни факт, че, ако и поотделно да сме си повече или по-малко нормални, свестни хора, то като съвкупност комай всичките сме надарени с доста патологичната способност да подаваме от себе си някакъв доловим сигнал само и единствено когато се сблъскаме с нещо грозно, дразнещо и агресивно? Красивите, хубави, възвисяващи неща на тоя свят се отплисват от нас като водица от плочки за баня. Грозните, виж, полепват и си остават по нас като кал – не са измислени против тях никакви плочки, братко, спасение от грозотата и агресивността няма! И така си се разхождаме всичките насам-натам като таралежите от притчата на Шопенхауер, дето пълзели из някаква замръзнала равнина, студено им било и се притискали едни о други, за да се стоплят – в резултат на което пък се бодели с бодлите си. „Спасение няма, действай!“, за да си го кажем по нашенски.

Същото май се отнася и до паметта ни българска – и индивидуална, и колективна. Инак всеки от нас, независимо от умствения багаж, така си мисля, рано или късно научава, че едно от най-големите изкуства на тоя свят е човек да се научи да забравя хем всичко, хем нищо. Забравата е благо, тя е масълцето, което позволява на машинките ни да продължат да пърпорят там, където сухотата на убийствените спомени инак би ги довела до застои, на секундата. Паметта пък е градинар, който – доколкото го има – не допуска душевните ни градинки да буренясат и потънат в убийствената зеленина на плевела, наречен „самоизмама“, лична или колективна. И така взаимовръзката на тези неща – забравата и паметта – е оная магия, която, ако функционира, прави от нас онези толкова възвишени, благородни и голямоформатни същества, които всички бихме искали да бъдем: надраснали дребнавостта на злия спомен, но вечно носещи със себе си предупреждението на паметта, която ни предпазва от повтарянето на все едни и същи грешки.

Е да, ама не! Къде такваз благословия, къде такова блажено съчетание от забрава и спомен, което да ни позволи да вървим напред изправени, без да сме загърбили миналото по начин, който го прави вездесъщо, ако и надупчено от такива гигантски каверни на колективна забрава или фалшива идентификация, та наличието му, вместо да се превърне в богата почва, на която всички да растем, е направило от нас пленници на една непресекваща горчилка, дето спъва и вървежа, и растежа ни по-тежко от всякакви букаи, реални или фантасамагорични. Казвал съм го неведнъж, ще го повтора и тук, с риск да ви досада: не може да върви напред една нация, чиято колективна глава, по някаква проклетия на съдбата, е поставена на раменете така, че може да гледа единствено назад. Колко народ в тая страна още живее под „турско робство“, един само господ знае! Изобщо „робството“ – византийско, турско, фашистко, комунистическо, реално или въображаемо – вероятно е единствената колективна метафора, която споделяме всички, без изключения. По някаква необяснима прищявка на колективната ни идентичност ние изглежда сме приели, съзнателно или не, да определяме себе си преди всичко като „роби“ – в нашето модерно време вече роби не на нечие чуждо потисничество, а на историята, на миналото – но все пак роби, по дяволите! И, както го обяснява всяка годна за пет пари психологическа теория, понеже съзнателното изживяване на едно толкова убийствено усещане е напълно невъзможно, ние разбира се сме се изхитрили така, че да направим от подсъзнателния източник на срама, сваяна, чувството за обреченост, безизходица, безсилие и прочие, нещо точно противоположно: национална религия. Не съм нито първият, нито последният, който отбелязва, че при целия си очевиден атеизъм сегашното българско общество е избрало за религия собствената си история. Там са свещените ни крави, там са недосегаемите ни светини, там са обектите на ирационално желание, там е копнежа по някакъв непро-

меним идеал, там е колективната сублимация. И, ако е възможно – винаги под формата на суперлатива. Не знам дали у нас има някакви достоверни изследвания за честотата на използването на едни или други думи, но самият аз живея с твърдото убеждение, че частицата „най-“ е солидна част от онази дълбинно-потребна форма на колективна идентификация, без която днешното „българско“ е напълно немислимо. По какъвто и начин да определяме начина на колективното си себеизживяване, суперлативната форма е абсолютно неотделима от него. Помислете си само за стотиците, да не кажа хиляди медийни, „научни“ или просто разговорни парчета „информация“, в които за пореден път българското бива съпътствано от това тъй неизбежно „най-“: „най-бедните“, „най-недоволните от живота“, най-такива, най-онакива... И, разбира се, най-големите жертви на историята – хем бива ли иначе, нас някой да надмине в тази инак тъй балканска, а доскоро и европейска, пък и световна надпревара: надпреварата на жертвеността, на себесъзерцанието като „най-жертвата“ от всички възможни жертви.

Разбира се, всичко това е възможно единствено на цената на едно колективно, и по тази причина невидимо, пък дори и желано, та чак неизбежно, невежество. Невежество en gros, невежество, чийто единствен мащаб е космическо-гигантският, игнориращият подробностите, детайлите, реалното знание – по простата причина, че тяхното допускане вътре в картината на колективното себепознание би унищожило начаса огромната част от, ако ли не и всички тъй привични, тъй познати, образи на националната ни митология. Нека вземем за пример най-големия, най-определящия от всичките ни митове – онзи за робството. Единственият модус, който прави съществуването му възможно, е онзи на колективното незнание, позволяващо ни да прескачаме само с едно мисловно движение всичките, примерно, плюс-минус 400 години от падането на Второто българско царство до началото на

националното ни Възраждане. Само с един удар на баданарката-уеднаквителка. Какво примерно знае днешният „среден българин“ за цялото това време? Ако попитаме за някакви конкретни исторически факти, то надали ще се намери някой, който да е в състояние да изреди повече от четири-пет събития, за цялото това гигантско парче време. Походът на Владислав Варненчик – едно. Това е 1444 г. Чипровското въстание може би – това е повече от двеста години по-късно (1688). Друго? Па знам ли... По-сведущигте (към които аз не принадлежа) може би ще успеят да споменат още нещо (за да бъде коректен, пиша всичко това без да ровя из мрежата, без да се опитвам да представям себе си като по-знаещ от всички останали.) В моята представа за „робството“ – както и в тази на всички ни, с нищожни изключения, мястото на реалното познание е заместено от дифузни картини на насилие, кръвища и терор. В един напълно реален смисъл цялата история на пред-възрожденското ни минало е до голяма степен определена от образи, изградени в последните, буквално, няколко десетилетия. Всичко е „Време разделно“, друго просто няма. Другото иска работа, иска ровене из архиви, наши и чужди, иска борба за преобръщане на колективни, силно идентификационни умонагласи, което пък означава безброй камъни в собствената градина, а кой ти е луд да се заеме с нещо такова?

А нещата, оказва се, май не са съвсем такива. И то по много прости, много лесно разбираеми причини. Напоследък се зачетех в една от по-меродавните сред най-новите истории на Османската империя: „The Dream of Osman“ от Керълайн Финкел. И какво установявам? България просто не присъства в нея. Все едно че я няма. Из всичките 800 страници на книгата, България я се споменава десетина пъти, я не. И защо? Ами просто е – защото от гледна точка на имперската история, състояща се от непрестанни войни, тук не се е случвало почти нищо. От момента на завладяването му, та чак до средата на 19-ти век, това тук място е било същото, каквото е

и днес – забравено и от бог, и от дявол, тихо, блатясало и безсъбитийно. Кървищата, кланетата, ужасиите са се случвали по други места, по перифериите на империята – из Влашко, в Трансилвания, на моменти пред самата Виена, твърде често в Белград. Навсякъде другаде, но не и тук. Тук раята, откак свят светува, е била спокойна, ленива, послушна и не създаваща особено много проблеми. Ами че кой ти е луд да коли кравата, която го храни? Турците може и да са били доста безпощадни завоеватели, но идиоти никога не са били – с това поне, надявам се, ще се съгласят всички. Така че, мили ми сънародници, „робството“, доколкото го е имало, не е било нещо чак толкова по-различно от животоца ни днешен – едно мижаво оцеляване сред вечна мизерия, но инак без някакви кой знае колко видими събития. Царство на безсъбитийността. Ангарийка е имало доста, то се знае, както и бой, и тормоз, и невежество, и омраза, и всичко, както си го знаем и до днес. Имало го е и кръвния данък – поне във вековете на разцвета на империята, докъм стотина години след Сюлейман Великолепни, примерно – но не и по-късно, когато самите турци започват да дават мило и драго, за да влязат в корпуса, защото какъв по-голям келепир от това да бъдеш еничарин, особено пък ако можеш да вкараш в списъците и половината си род, ба-рабар с умрелите, та да точиш парички и за тях? Всичко това го е имало. Но от бесовете на „Време разделно“, от героично-митологичната картина на народа, който заплаща с кръв запазването на идентичността си, в течение на „безкрайния мрак на онези петстотин години“ – от това, страхувам се, не е имало и следа. Пак други са обирали и боя, и славата. Пак други са били клани, истински – поради което сигурно и затова те никога не са преставали да се бунтуват, за разлика от нас. Ние, както обикновено, сме си кротували и оцелявали. Не твърдя, че това е непременно нещо достойно за охулване и презрение. Просто твърдя, че противоположността му, която е твърдо насадена в подсъзнанието на всеки от нас, е

фалш. „Робство“ няма, освен ако не се съгласим да определяме като „робство“, примерно, и днешното си настояще, защото в един много директен смисъл на думата то е повече или по-малко буквално повторение на някогашното – както тогава, така и днес ние сме част от една многонационална общност с променлива динамика, в която – както и тогава – сме последната дупка на кавала, затлачена, неизползвана, тихичка. Просто и ясно. Който иска – нека се срамува. За мен нещата са такива, каквито са – и никакви особени поводи за срам аз не виждам. Герои не сме били никога, скоро няма и да бъдем. Но пък и никога не сме били злодеи, никога от големите, във всеки случай. Както обичали да казват джуджетата, нашето дело е малко дело. Това е. Който не му харесва – да се уволнява. Така поне ни учеха в казармата.

Но дали това е единственото? Ами какво да кажем за другия голям случай на колективно митотворчество, тоест начина, по който сме свикнали да възприемаме дифузния отрязък от време между 1918 и 1989? Тук вече става малко по-сложно, защото нещата не са лишени от фактологичност, както в случая с по-дълбоката история. Тук всички знаем, с повече или по-малко факти, какво долу-горе се е случвало. Което изобщо не ни е попречило да извадим почти изцяло собствената си история от картината на общоевропейската – прост, но абсолютно ефективен трик, с чиято помощ пак сме успели да се изкараме далеч по-големи и по-жертвени, отколкото сме. Единствено в собствените си очи, разбира се, защото, освен нас самите, кой ли изобщо ни забелязва, но все пак... Впрочем както и да е. За мен работата тук отново е същата – пак опоектизиране, пак преувеличаване и „ожертвяване“ на едно време, което, погледнато през лупата на фактите, изведнъж се оказва също толкова лишено както от жертвеност, така и от някаква особена трагичност, ако бъде съпоставено с историята на останала Европа, която действително е пълен катаклизъм, но катаклизъм, който ни е подминал почти без да нанесе

онези щети, които е причинил кажи-речи навсякъде другаде. Каквото сме направили, направили сме си го сами – и понеже нашето дело, нали се разбрахме вече, е малко дело, то и злините, и щетите ни – и те мънички, поне ако бъдат сравнени с реално големите. Нито българският авторитаризъм, плюс няколкото години пишман-фашизъм, нито българският комунизъм, могат да бъдат окачествени като „тиранични“ или „трагични“, в какъвто и да е що-годе реален смисъл на думата. Това е собственото ми мнение, не настоявам да се съгласявате. При нас нещата, откак свят светува, се решават по метода на „умното село“: направи някоя луда глава белята, напънат се пазвантите да му отрежат главата, но родата тозчас се мобилизира, понася цели товари от дамаджанки, плюс всевъзможни заклани и попрепечени твари, към „отговорните инстанции“ и – хоп, поглеж – току отгървал главата юнака, хайде сега, хора сме, всеки прави грешки, мани ги ти ония дете се колят и бесят заради идеи и н’ам к’во си, ние тук другояче се оправяме. На неспокойните по някой и друг шамар, на тарторите им – по два, и това е. Успокои се пак селото, потече си пак животецът по нормалному. Така е било открай време, така и ще си бъде. Който не му харесва... Добре де, добре. Знаем, че се повтарям.

Та така, мили мои. Наприказвах се. Не че ми олекна де, не ща да ви лъжа. За срам място не намирам, ама за гняв – ухаааа! Как пък тъй сме успели да се пръкнем толкова спокойнички, толкова заспали, толкова блатяса ли? Как де, кажете ми? И то откак ни има, това не е от вчера работа. И как тъй успяваме да изкараме все другите виновни, как тъй винаги се изхитряваме „на клеветата да строшим зъба“, както ни учи класикът националний – ей това не мога да го разбера и това е. Ако действително има нещо, което да може да се нарече „български национален гений“, то, да ме прощавате, за мен той се изразява в това – неизчерпаемата ни андрешковска способност да надхитрим не само съдия-изпълнителя, ами и –

най-вече – самите себе си. Да се изкараме нещо по-различно от джуджета. Да си повярваме. И току да надигаме и ние крак, като жабата, дето видяла вола...

Хайде, стига толкова, че накрая ще си изпрося боя. Село умно, умно, ама и то до безкрайност няма да търпи, накрая като нищо ще ми забърше един, та да не лая чак толкова много... Така де, и ние сме хора – но само докато ни прихванат дяволите.

Хайде, със здраве, със здраве.

София, май 2012

За абсурда, в неговия български вариант

Че абсурдът, както изглежда, е неотделима, а може би дори и необходима, част от човешкото съществуване, е баналност, повтаряна толкова често, та вече е загубила голяма част от смисъла си. От смисъла, да. Но не и от валидността си. Това, че определени неща са ни набили скомина от повтаряне, за съжаление не ги прави по-малко истинни. В това е и най-горчивата истина, свързана с употребата на клишета. Искаме или не, клишетата си остават нещо, което се основава на някакви истини. И най-често това са доста неприятни истини.

Започнах да говоря за абсурда, подтикван от – напълно баналния! – факт, че животът в България, днес и в обзримата за нас история, комай винаги е бил повече или по-малко определен от това тъй безпощадно в аналитичната си директност изобретение на иначе философски яловия двадесети век. Лишени от възможността да вярваме в едромасштабни, системни обяснения на заобикалящия ни свят, който постепенно и непрекъснато губи рационалните си основания, и ни потапя във все по-гигантска неразбираемост, била тя макро- или микро-космична, ние (а всъщност „те“, разбира се) изглежда започваме да търсим спасение от космическата неизбродност на всяко по-масштабно мислене, насочвайки обобщаващите усилия на интелектите си към завъртулките на собственото си, ограничено, миниатюрно, но пък някак обзримо, човешко битие. Ако космосът не ни предлага ни най-дребна

следа от някакъв смисъл, то поне собствените ни животи би трябвало да го правят, по дяволите! Инак какъв е смисълът на цялата каша? „И след разстрела – червеи“? Не, не и не! Хиляди пъти не! Баста! Ние имаме нужда от смисъл...

Увлякох се, разбира се. Донякъде съзнателно. Работата е там, че, пишейки всичко това, аз дори за миг не успявам да се освободя от усещането за Всуетност (sic!) на собствените си усилия. Абсурдът, не ще и дума, е тежко за носене бремене, особено ако човек се е отказал от спасителните илюзии на самоаблудата или простишката лудост. (Някои от нас – включително и авторът на този текст – вероятно нямат нищо против да бъдат наричани „Дон Кихотовци“ днес, когато кльощавата фигура на бедния идалго е нагиздена в облагородяващата премяна на безсмъртието, но колцина са в състояние да си представят какво всъщност представлява животът на човека, обрекъл себе си на Дон Кихотщина? Чисто сватосване с абсурда, при това доброволно, при това понасяно – доколкото това е възможно – с гордост. Ха, ха, ха... Всичко е ясно, да влезе убития...)

Но нека слезем малко на земята, след това може би прекалено дълго и, да пази господ, прекалено помпозно, въведение. България и абсурдът, не ще и дума, изглежда вървят ръка за ръка откак паметите ни – индивидуални или колективни – изобщо са в състояние да обозрат нещо. Нека започнем, ей така, като за опит, с тази тъй колосална, тъй не-българска в другостта си, тъй потискащо-гигантска, неповторима и необяснима, фигура в националната ни история. Апостолът. Самотникът. Необяснимият. Днес, затиснати под лавината на задължителното, почти автоматично преклонение, повечето от нас едва ли са в състояние да си представят какво ли всъщност е представлявало битието на този тъй гигантски човек. За нас Левски е нещо също толкова ежедневно и просто, колкото, извинете преднамерения ми цинизъм, бобена чорба, да речем. Решил, пожертвал се, обезсмъртил се. Просто като... ах,

да, това вече го казах. Имал крава, пил мляко. Кой като нас сега, имаме си и ние апостол...

Но какво всъщност, какво всъщност е било – най-вероятно – реалното, разбираемо, осезаемо битие апостолско? Нека се опитаме за миг да си представим нещата неукрасени, ненагиздени, сравнително такива, каквито винаги са били. Да си представим, примерно, че сме българи от онова време – някой Минчо, някой Иван, някой Манол (задължително мъже, това не е дреболия), и задължително хора, които са успели по някакъв начин да строшат зъба на убийствената немотия и да принудят битието „робско“ да им поотпусне малко кредит, така че да не бъдат сведени до нивото на чисти скотове, каквато вероятно е била съдбата на не малцина и тогава, че и досега. Успели сме, значи, да създадем някакъв поминък – по правило дребен, ако и да има богаташи, както винаги по българско, „гнусни“ и „долни“ хора, така е било винаги, така май си остава и до днес... Имаме си я някоя абаджийница, я гайтанджийница, я бозаджийница. Навъдили сме челяд, която държим здраво, защото иначе, то се знае, ще му отървем края, всеки знае какво става когато си отпуснеш децата, работим от тъмно до тъмно, изкарваме „за лебо“, че и малко отгоре, за да може, ако има начин, челядта да се изучи, щото в писмото, това пак всеки го знае, само там е светлината и бъдещето... Работим значи здраво, работим с кървава пот, животът ни прецаква по всеки мислим и немислим начин, но ние пък не се даваме така лесно, защото... така де, всичко е ясно...

И изведнъж, представете си, се задава тоя голодранец, дето освен един чифт сини очи, дето вярно са като два куршума пронизващи, но иначе друго няма – откъдето и да го погледнеш, все голодранец си остава, по гъзо му й грам лойчица няма. Идва, значи, тоя голодранец, и започва да плещи разни врели-некипели за човешко братство, свобода и равенство, за революция и нам там кви си други идиотщини, направо да се чудиш да го слушаш ли или да насъскаш кучетата. И не

само това, ами настоява, че и ти трябва да го последваш, да забравиш всичко, което си постигнал само ти си знаеш как, да забравиш дори децата и семейството, та да тръгнеш с него да събаряш империята с два чифта ръждиви пищови и едно топче черешово, дето като пукне, най-много гаргите да подплаши, че и това я да – я не... Е какво да правиш, ха кажете ми? Ама не изхождайки от днешното знание, щото то е ясно че отпослешка всеки може на голям мъдрец да се направи, ами от тогавашното, сляпо време (впрочем, то има ли някое време да не е сляпо, освен миналото)? Какво да правиш, на какво да вярваш – на собствения си ум и разум ли, който ти казва ясно и недвусмислено, че само луди хора могат да го последват голодранецъ – и то не луди, ами луди за връзване, щото не само собствените, ами и ония на децата и жените си, глави в торбата слагат – или на джингибито, който, то се знае, утре, като пламнат къщите, ще прехвъркне за миг я у Влашко, я у Сръбско, дим да го няма... А тебе, теб жив ще те дерат. Така е било винаги, така и ще си бъде во веки веков.

И не е ли, след всичко това, толкова ясно и разбираемо, пълен абсурд на абсурдите, че историята все пак ще избере да даде право именно на лудия, на голодранецъ, който вярно не се бил шегувал, ами наистина бил готов да плати с живота си? И че поколенията ще изберат за свой кумир, за свой вечен и неугасващ факел, именно неговото кокалесто лице и въшльовска фигура, а не твоя здрав разум и непоклатимо знание за това, че сиренето е с пари, че вълците ядат агнета, а не обратно, че две и две е четири и че...

Ами не, оказва се. Не и не. Голодранецът, лудият, въшливецът, така излиза, все пак бил успял да види по-надалеч. Бил успял да предусети, противно на всеки здрав разум, че, ако и пушките да са точно толкова ръждиви, а топчето – точно толкова безполезно, то все пак си оставало в запас и нещо друго, нещо непонятно, противно на всякакъв здрав разум и нормална човешка логика. А именно: че когато един човек, и, в

многократно по-гигантска степен, цял един народ, или поне достатъчно големи части от него, изгубят всякакъв ум и разум, и изведнъж напънат, пак противно и на разум, и всичко, да настояват за свобода, правдини, равенство и братство, то изведнъж познатата логика на света престава да важи и човеците по необясним начин се оказват на някакво ново, напълно неподозирано, немислимо, дори непредставимо ниво, което преди това е било очевидно – направо да се скъсаш от яд! – само и единствено за голодранец, от всички хора. Ха сега де! Оказва се, че онзи, който си е сложил главата в торбата, изведнъж бива осенен от способността да вижда по-надалеч от всички разумни, нормални хора, които си гледат работата и кютат, както си му е редът открай време, без да мрънкат, без да се лигавят, без да вирят рогата. И, което е най-ядно от всичко, пълен абсурд, откъдето и да го погледнеш – оказва се също, че отвисоко (или може би отстрани, щото може ли да знае човек кое къде е в тоя свят объркан), видими стават само и единствено лудите, ония, които са решили да не се пазарят повече с живота, ами да заперат през просото, пък ако ще и... Само за тях светът неразбираем е готов, най-неочаквано, да излезе от мечешката си дупка, през девет царства в десето, и да каже: „е добре, щом сте толкова луди, хайде, халал да ви е свободата. Искайте я, платихте си, добре тогава – ето ви я“. (Не че всички не знаем каква е разликата между извоювана и подарена свобода – разлика, която продължаваме да плащаме и до днес, скоро ще станат сто и петдесет години, но хайде, нека не издребняваме сега).

И така, какво да избере човек? Накъде да гледа, кому да вярва? Защото, искаме или не, тогавашната ситуация комай не се различава от днешната дори и на йотичка. Все същите чужди господари и собствени изедници, дето на ръжен да ги въртиш им е малко; все същото стадо, което си цоца от павура ракийцата и гледа да чопне каквото може; все същия нож,

който, накъдето и да се обърнеш, все някак се оказва притиснат до гърлото. Все същият абсурд, друго няма.

* * *

Тъй. А сега ще взема и ще ви призная, че на всички тия мисли ме навя една – донякъде поизмъкната от контекста си – реплика, днес във Фейсбук, в смисъл такъв, че сегашната духовна ситуация в България се дължала на нечии преднамерени усилия, че някои си, най-вероятно управниците (не непременно видимите), най-вероятно поради напълно разбираем интерес, били държали народа в тъма и непреброден песимизъм, защото... Абе, всички го знаем, какво толкова да обяснявам?

А аз не съм съгласен. Не съм съгласен точно по причините, които се опитам да обрисувам по-горе. Защото, дали ще ми повярват или не, аз съм напълно убеден, че единствено разумната, единствено логична и инстинктивно разбираема човешка позиция в днешна България – също както и тогава, по времето на голодранеца – е онази на здравия скептицизъм, миров песимизъм и солидно придържане към максимите, които вече изредих – за сиренето, вълците, аритметиката и така нататък. Откъдето и да го погледнеш, бунтът е безсмислен. Ще се махнат, да речем, тия – ще дойдат други, пак същите. Ще натирим ситите, та да дойдат нови и гладни, да ни доят още повече. Пък и за какво сме тръгнали да си говорим, ще накривим някому капата, ако тръгнем примерно да се бунтуваме или да търсим там на празните думи смисъла... Това права, свободи, равенства... Бошлаф всичко. Тия неща са за другите, у нас ние си знаем кое как е, и никакви европейски дрънканици няма да променят нещо. Опитахме, ревахме по митингите, пяхме песни, пихме, чат-пат се дори и посбивахме... Е и какво? Накривихме на гологлавия капата. Които си бяха шефове, те пак си и останаха, гарван гарвану око не вади, има си хас. Пък и какво толкова му трябва на човек, ако има до себе си по някоя

студена бира, топло дупе и възможно най-жежка чалга? Абе, я натиснете копчето, че започва да ми писва!

Или пък, да речем, това „културата“... Каква ти култура, какви ти пет лева, из тия гори тилилейски? Ако са останали хора да четат книги, те всичките са по над петдесет, останало то дъни я телевизия, я други чалги някакъви. Женорята може и да прочитат чат-пат по някое розово романче, всичко останало е леш и мор. Така е било, така и ще си пребъде. По социализъма може и да е изглеждало, гаче ли сме се покултурили малко, но това беше само защото културата беше, първо, безплатна, като всичко останало, и, второ, всеки знае на безплатното каква му е цената, тоест, от пръдня боя, и така нататък. Хайде, ще свършваме ли скоро?

Ей това е единствената реална логика на днешното ежедневие, също както и тогавашната, от времето на голодраница, която вече се помъчих да опиша. Разбира се, че всичко е ясно, просто и повече от разбираемо. Разбира се, че няма смисъл да се опитват разни фокуси. Разбира се, че сиренето, вълците, артиметиката... А, да, това вече го казахме.

За да покажа, че не се шегувам, ще си позволя да отида малко по-далеч и да направя нещо като анализ на „успеха“ на собственото си издание (доколкото изобщо може да се говори за нещо такова; а според мен – не). Ако „Либерален преглед“ има някаква читателска публика, то това изобщо не се дължи на някакви специални „качества“ на изданието (всъщност то не прави нищо друго освен да предлага по някой и друг по-свестен преводен текст, плюс някакъв опит за пресяване на мътилката, наречена „българско писане“ от настоящия момент). Единствената причина за видимостта на изданието е в това, че то е напълно безплатно, и че няма абсолютно никаква конкуренция. Никс. Нада. Нищо. А причината за това пък е, че на пазара няма никаква нужда от по-сериозно културно издание. Отново никс, нада... Дори само един поглед към българската преса и неистовите мъки за оцеляване на малко

по-свестните вестници, потвърждава казаното начаса. Онова, от което имат нужда здравомислещите днешни българ(к)и, изглежда са неща осезаеми, неща разбираеми, неща прости и ясни. Секс, мангизи, порнокрация. В кОлтурата пари няма, няма и да има в обозримо бъдеще. (Да не говорим пък за някаква засукана, западна, в която няма лъскави коли и голи мацки, ами само разни тъпи приказки, най-вече-голодрански – е това пък да ти кажа, вече си е върха на простотията, да искаш от хората пари за нещо, дето самите те не го искат).

Цялата ми собствена работа няма ни най-малък смисъл, разглеждана откъм позицията на здравия разум и пазара. В нея няма пари, няма изгледи за успех, няма нищо. Няма дори и популярност, пак по простата причина, че тя не предлага нищо просто, ясно и разбираемо. Само дивотии, само за маймуни – трици. Това е, друго няма.

Е добре, тук разбира се възниква логичният въпрос „ами тогава що щеш тука и с какво ни занимаваш през последния половин час? Ако в работата ти има толкова малко смисъл, то за какво изобщо става дума тук?“

Ами да, ама не, все пак. Нали разбирате, всичко би било просто, ясно и очевидно... но само ако го нямаше онзи, голодранец. Ако го нямаше примера, ако го нямаше доказателството, черно на бяло, че и с хиляда печата отгоре, в полза на това, че за лудостта все пак алтернатива няма. Просто няма. И че тя е единствената, която има шанс да покаже някакъв път навън от блатото. Ей това е. Може и да звучи безумно, може да изглежда като пълна баналност, но простичкият факт на неговото съществуване вече е достатъчен, за да постави този тук пишещ, днес, сега и – да се надяваме – завинаги, в доброволен, всеотдаен и донякъде блажен, плен на абсурда. Защото друго няма.

Голодранецо, благодаря ти! Поклон. А след поклона – работа. В името на абсурда.

Учебниците, класиците и родилните мъки на модерността

И така, България си има поредн(ото) скандал(че). Пак историята, пак светините, само че, разбира се, откъм нов, непознат до този момент зрителен ъгъл. Преди десетина години се опитаха да ни откраднат Батак, сега се опитват да ни откраднат класиците. Бреж, няма отърване от тия богохулници! Кой беше тоя път бе! Охо, разни държавни чиновници. Е, сега поне няма как да ни се изплъзнат, като оная хитрана, къде се потули по немско, та ѝ се не видя дирята, инак щяхме да си я оправим ние както си знаем... Дръжте ги сега, братя! Бой, мамка им! Да се научат кога са яли на корем народния хляб! Бой, бой, бой!

Така, долу-горе, си представям нормалния разговор между нормалните си сънародници от последните, да кажем, два-три дни. Медиите остроумничат, Божидар Димитров блеЩи, Бойко нарежда, министърът рапортува... Нормалната гледка откъм любимата татковина, с нормалния привкус на скомина, само че...

Само че тоя път ми става интересно, защото фактическите дреболии, които се промъкват тук-там измежду потока от погръжни, подозрително ми напомнят за собствените ми възприятия, усещания и мисли, когато се зачета из собствените си национални класици. С две думи: ако не искам да

настръхвам срещу някого си (знаете кого, нали?), то на всеки няколко минути аз трябва да си повтарям, че онова време не е моето време, че ония хора са живели други животи, имали са друга съдба, други цели, други любви, и преди всичко останало – други омрази! Да, уважаеми читатели – омразите на които и да са от родните класици – а те са много, и обилни, и горчиви, и яростни – не са мои омрази! Отказвам да приема омразата, от когото и да идва! Е, може би тук ще кажете, че вие също отказвате, че вие също никого не мразите и че онова, което четете нерядко у Ботев, Вазов или Чинтулов, за вас е... Какво, всъщност, уважаеми читатели? Значи, нека поставим въпроса ребром: упражняваме ли се всички ние с вас – съзнателно или несъзнателно – в несериозно отношение към родната си класика, когато, четейки примерно на детето си

...Но кълни, майко, проклинай
 Таз турска черна прокуда,
 Дето нас млади пропъди
 По таз тежка чужбина –
 Да ходим, да се скитаме
 Немили, клетки, недраги!...
 ... та сърце, майко, не трае
 да гледа турчин, че бесней
 над бащино ми огнище...
 ...затуй, че клетник не трая
 пред турци глава да скланя,
 сюрмашко тегло да гледа!

или

„Едното заптие, стар и дебел турчин, плесна с бича си и ги изпсува.

– Назад, свини гяурски! Бягайте!... Хай, влазйя, магарице!...“

в следващия момент се виждаме принудени да обясняваме, че „турците“ не са турци, ами „османци“ (мамка му и политическа коректност, вече съвсем на маймуни ни обърнаха!), че „чичкото писател“ не е искал да каже това, което си мисли детето, и че... уффф, нещо много сложно стана, я по-добре си чети там Пипи дългото чорапче...

(Не че сериозно мисля, че някой от вас чете на децата си Ботев или Вазов де... Хора сме всички, хайде сега).

Е добре, няма да се правим на луди. Вероятно никой – или почти никой от нас – не се вижда принуден да обяснява на децата си правилата на политическата коректност и мирното междуетническо съществуване, за тия неща си има...

Какво всъщност си има, уважаеми читатели? Общество? Абе, м̀ани... Улица? Уф, още по-лошо... Аха, остава значи само едно – за тия неща си има училище. И онова, което ние с вас спокойно можем да си спестим, в семейните следобеди или вечери, ние го можем просто защото сме оставили тази задача на някого другото. На учителя – онази фигура, дете вече е по-многострадална, комай, и от незнайния воин, и от която всички очакваме да има, примерно, пет езика, десет ръце, че и съвест, че и морал, поне колкото Апостола, ако не и два пъти повече...

Е хубаво, нека тогава помислим сега, малко по-сериозно и по-откровено, върху това какво всъщност очакваме всички ние от тоя учител, от това училище. Ще започна да изреждам така напосоки, каквото ми хрумне. Та значи, от него (или нея) ние евентуално очакваме:

1. Да възпитава децата ни патриотично, в любов и вяност към родината.

2. Да им даде онзи минимум от знания, който ще им позволи да вървят постепенно нагоре по образователната стълбица, докато стигнат до някакво ниво, което – в идеалния

случай – ще им позволи да се конкурират с връстниците си „оттатък“.

3. Да направи от тях хора отворени към разнообразието на света, знаещи и две, и двеста. (Поне да не гледат като индианци, когато някой спомене имена като Гьоте или Шекспир, примерно).

4. Да ги възпита като хора честни и стоящи зад думите и делата си. (Добре де, тази задача си е преди всичко наша собствена, но ако може поне той или тя да не пречи, да не ги учи на блюдолизничество, нагаждачество или подобни неща).

5. Да ги направи хора толерантни, разбиращи нещата, които ни различават от съседите, без да ни правят техни врагове.

Друго? В момента не се сещам, то и това вече ми изглежда като непосилно бреме. Но нека спрем сега тук, да се огледаме и да видим как уроците от националната ни класика могат да бъдат съчетани с всичко това... Нека вземем за изходна точка онези два цитата, които – неслучайно, разбира се – са избрани тук, тъй като дискусиите, с които започна това писане, се въртят именно около тях (не само, разбира се). И така, по точка първа проблеми няма: родолюбиви и патриотични са ни класиците, няма какво толкова да говорим. Що се отнася до чистото знание – също наред, трябва да ги познава човек, корен е това, култура и т. н. Приемаме без дискусия. Точка трета? Упс, тук става вече малко по-горещичко, по правило класиците наши не са чак толкова сведущи по нещата световни, хоризонтът им се ограничава най-вече до родното и най-близките му съседи, но пък и това не е непременно нещо лошо, камъкът си тежи на мястото, да речем. По точка четвърта най-добре да не говорим – моралът и етиката са неща интимни и изплъзващи се, така че нека се придържаме към неща, които все пак могат да бъдат обосновани по-ясно и разбираемо. При точка пета обаче доста започваме да буксуваме, защото толерантността, така поне си мисля аз, изобщо

не е сред любимите добродетели на нашите класици. И това е нещо напълно оправдано, напълно разбираемо – в края на краищата, задачата на повечето от тях е била да насаждат не любов и търпимост към „другия“, ами точно обратното, и то по много понятни, много разбираеми причини – този, другият, се е явявал през по-голямата част от (дотогавашната ни) история предимно като враг, поробител, изедник, касапин, палач и т. н. Това всички го знаем, всички сме свикнали да правим разлика между уважението към класиката и реалните изисквания на един напълно различен свят, в който живеем. Всичко е наред, но...

Какво но? Ами, ние го знаем, но децата не го знаят. Значи някой трябва да им го обяснява. Трябва да им чете, примерно, нещо от рода на „утепай го, мамка му!“, а после да обясни, че то означавало „Хасане, да ти се намират две яйца назаем?“ (или нещо подобно, не ми се връзвайте сега на сравненията). Хубаво, но за да се направи това, някой пък трябва да го разреши (няма как, знаем се кои сме – тук без разрешение нищо не става, има си хас и да е другояче, то нали иначе утре из училищата ще започнат да преподават я АК-47, я друга някоя дивотия!)

Казано по-директно, ние трябва да приспособим една класика, възникнала от нещо като чиста природна екосистема (в която законът е „изяж, за да не бъдеш изяден“), към едно време, чийто императив – така поне ни обясняват ония откъм Запада – бил „ако можеш, раздели закуската с другарчето си, щото утре идва твоя ред“. Ха сега де! Как се прави една такава акробатика?

Ами просто – правят се указания към учителите, в които им се обяснява какво да обясняват (в края на краищата и те се учат, като всички ни). Обяснява им се, примерно, че:

„При евентуалното възприемане на текста извън историческия контекст, съществува риск за пренасяне на отрицателното отношение към турците от страна на учениците вър-

ху техните съвременници. Липсва съвременен коментар за историческите измерения на описани събития и явления.“

Или че:

„Турчинът е стар и дебел. Българките са наречени свини гяурски, хънзъри, кучки, а баба Илийца – магарица... Тази наситеност на текста с епитети обогатява художествения текст, но в същото време обърква учениците по отношение на собствената и чуждата идентичност. Автентичният текст не е съпроводен с подходящ коментар от страна на авторите на учебника.“

Нещо неясно? Казвайте, че няма време. (Добре де, ще изчакам коментарите ви). Ах, да – остава си дребния проблем, че когато някой се осмели да ги напише същите тия указания към учителите, и да ги публикува в доклад на една правителствена комисия, то изведнъж се подпалва цялата геенна дяволска и, ела та ни гледай! Кеф ти Волен Сидеров, кеф ти Крассимир Каракачанов, кеф ти Божидар Димитров, кеф ти разядени граждани, кеф ти ВСИЧКО! Като кон с шепа магарешки мухи под опашката, любимата наша общественост, жадна за нечие наказание, скача на предни крака и започва да хвърля къч – колективно, яростно и доста застрашително, при което (пак тъй любимата) българска интелигенция, както и в случая с Батак, се варди от падащи камъни и се ослушва да види накъде ще завие бурята, та да не го отнесе и тя покрай виновните.

Е, няма как да стане, братя! Няма как да стане от само себе си. Все някой трябва да се изправи, все някой трябва да каже, че царят – уффффф! – пак гол от банята излязъл, пак нашенски истории, пак сума ти енергия в погрешна посока, пак българска работа! Аман! Аман!

Не може и „ценностите на дедите ни“ и „Европа“, няма как. Едното от двете – а всъщност и двете, разбира се – се нуждае от поставяне в контекст, от обясняване, от разбиране като минало, а другото – като бъдеще. Не може и двете като бъдеще,

няма как. Не може и „убий го!“, и „имаш ли две яйца назаем“. Тия неща просто не са съвместими едно с друго, точка. И да поставим родната си класика в точния контекст – онзи на едно зло, мрачно, потисническо, но, слава Богу!, отминало време – не означава нито да я принизяваме, нито да изразяваме неуважение към нея. Това означава да я разбираме истински.

Точно толкова просто. Точно толкова ясно.

Август 2012

За „ромския проблем“ в България

Нека бъдем откровени към себе си: страната ни тъне в тихичко отчаяние пред собственото си безсилие да се справи по някакъв начин с опустошенията и разрушенията, които „преходът“ изглежда нанесе навсякъде. Като се започне с душите на хората и се завърши с природата на тази някога тъй красива страна, всичко изглежда погребано под сиви планини от боклук: боклук човешки, боклук индустриален, боклук – да пази Господ! – комай вече вселенски, тоест неотстраним. Обществото, доколкото може да се говори за такова, е притихнало в един вид настръхнало очакване на неизбежното: „диваците“ – винаги „другите“, никога „ние“ – са не пред вратите, те отдавна вече са проникнали вътре във всяка поричка на тази страна, това пространство, това леговище, което някога може и да се е наричало „човешко място“, но днес, уви, изглежда се е превърнало в джунгла, където всеки ръфа всекиго, в очакване на неизбежния, тъпо-предвидим, сиво-погребан-под-боклуци, всеобщ край...

Така, или долу-горе така, си представям начина, по който голяма част от сънародниците ми преживяват днешното си съществуване (думата „живот“ май изглежда някак неподходяща за описание на всичко това). Във всеки случай това е картината, която ме достига в редките случаи на човешки откровения, с които се срещам от време на време – било при посещенията ми в страната, било в кратичките писъмца, които

ми изпраща този или онзи приятел. Светът е подивял не на шега, спасение няма, не ни остава нищо друго, освен да чакаме неизбежното...

Принуден да се отърсвам като куче след всеки такъв разговор, всяко такова докосване, аз все пак си мисля, че някой нещо все трябва да направи – ако не друго, то поне да друсне едно самотно и зло хоро, като у Антон Страшимиров, а после...

Именно в „после“-то е проблема. Започнах това монотонно и унило въведение не защото споделям дори и частица от настроението му, а защото си мисля, че нередко привидно най-непосилните и неразрешими проблеми – лични, групови, дори обществени – се разкриват като просто нежелание да се погледнат нещата в очите и да се види, оцени и признае очевидното. След което да се започне някакво действие за неговото изправяне – ако става дума примерно за някакъв „гигантски“ проблем, за какъвто изглежда цяла България е обявила своето ромско население. Няма оправия, хаосът и ентропията изглежда поглъщат всички ни – и ромите са неговият ариергард, неговият боен юмрук, който някой ден ще разбие на пух и прах всичко, което някога сме се опитвали да подредим. Абе, я подай ракията...

Добре, нека сега помислим трезво, само за момент, и се опитае да кажем на самите себе си за какво всъщност става дума. Онова, което всички изглежда виждат, е една огромна група хора, която живее с вековна традиция на неуседналост, отказ от всякакво чувство за ред и уют, дива съпротива срещу всякакви опити за „очовечаване“ и пр. Но дали наистина е така? Кога е бил последният път, в който самите вие сте били – физически, действително – в някое ромско поселение? За самия мен това беше преди няколко години, в родното ми градче, където ромите открай време живеят в собствен квартал – бях там по покана на един от съучениците от детството, синът му имаше рожден ден. И знаете ли какво открих? Странна гледка: един вид пейзаж от Чернобил, само че някак

наполовина. Кварталчето се състои почти изцяло от доста големи къщи – същите като всички останали в провинциалните български градчета: неугледни квадратни постройки без особена грижа за естетика и красота, важното е да има пространство, да е много, да е на няколко етажа... Само че, за разлика от нашите с вас къщи – недовършени. Първият или втори етаж обикновено е направен, оттам нататък започват някакви невъзможно фантастични конструкции, измйсторени от подръчни материали и, разбира се, цялото се разрушава бавно и неотклонно, просто защото конструкцията като правило няма покрив – а една къща без покрив... М-да.

Попитах Илийката – приятеля от детинство – защо е така, а той ухили беззъба уста и ми вика: „ами, колкото успяхме да построим по времето на бай Тошо – успяхме. Оттам насетне животът свърши“.

Сега, поемете си въздух, направете кратка пауза и се опитайте да разберете защо ви разказвам тази история. Ами, просто е – защото тази картина показва повече от ясно, че тези хора не са животни, не са говеда, не са лишени от всякакво чувство за дом и уют, както ги рисува популярното въображение, обикновено невидждало обиталищата им и през крив макарон.

Може да се съгласите с мен, може и не. Аз обаче ще приема, че съм ви поднесъл първата част от аргумента си, която гласи: ромите, също като всички останали хора изпитват реална, човешка нужда от нормални условия за живот. Сигурно и сред нас има достатъчно идиоти, които и в палат да ги пуснеш, за нула време ще го осерат, само че, понеже са си наши, ние не бързае да правим заключения. Когато се стигне до ромите обаче, всеки махва с ръка: каквото и да правиш, каквото и да им дадеш, все на пух и прах ще го направят, все ще го одрискат...

Няма да споря срещу това, ще изтъкна само очевидния аргумент, че в такъв случай не ни остава нищо друго освен

да вземем и да се обесим... пардон, да заживеем в очакване на неизбежния край на вселената – колко остава, май вече по-малко от месец е – както изглежда го правят немалко от сънародниците ми. Аз обаче за такива неща време нямам, така че продължавам тук бавно по линията, която съм си намислил.

Значи, какъв в основният проблем с българските роми в момента? Ами същият, какъвто е и на всички останали – всеобщо оскотяване, само че при тях потенцирано многократно, доведено до мащаби и измерения, които действително напъхват немалко от тях в ролята на не-съвсем-човеци. А основната причина за това е, че младото им поколение – децата, от които всички толкова се страхуваме, щото някой ден „ще ни глътнат“ – все повече и повече губи и онази тънка връзка с останалата част от обществото, която може би е позволявала на родителите им да поддържат някакво все пак човешко съществуване: елементарното образование, в смисъл знанието на български език, както и способността да се пише и чете. Без този минимум, то се знае, никой човек няма шансове, остава единствено пътя на сегрегацията, дрогите, престъпността и пр. Ах, да – и колективното очакване на края, разбира се, само че с малко повече музика – така поне твърди популярното въображение, „абе, тия и до шията в лайна да са, пак ще се веселят“... А никой изглежда не знае какъв е броят на самоубийствата сред ромите (само няколко дни преди това един друг съученик от кварталчето, Хасан Чоролу, един от най-острите умове и най-непокорни характери, които някога съм срещал – тежка, много тежка комбинация – беше се обесил вкъщи, само на няколко улици от Илийката)...

Е добре, но след като вече сме формулирали ядрото на проблема (ако сте съгласни с мен), то може би е време да посочим и очевАдното му решение: ромите се нуждаят от образование. Вече ви чувам: „ама те не щат!“... Добре, добре... Може и да е така, а може и да не е. Опитайте се само за миг да си представите какво означава да бъдеш дете от гетото, което не раз-

бира бъкел български и което е принудено да седи в тъпо очакване до края на поредния мъчителен ден, без да разбира и думица от онова, което се опитва да му влее даскалът или даскалицата – той или тя обикновено не по-малко „наказан/а“ от самото дете, проклинащ/а лошия си късмет или тъпотията си, която го/я е принудила да бачка точно тук, в клоаката на света... И така нататък, и така нататък...

Е добре, но какво да се прави тогава? Решение няма, нали? Може да няма, а може и да има. Хайде сега да се опитаме да си представим един друг вариант – при който даскалът или даскалицата е не българин или българка, който/която се чувства тук в гетото точно като риба на сухо, че и по-лошо, а също ром или ромка – за предпочитане млад/а, за предпочитане добре образован/а, за предпочитане току-що завършил/а педагогическо образование със специализация в родния си език и – о да, о да! – пълен/пълна с желание и ентузиазъм да докаже на света, че тези тук хора са ХОРА, ХОРА, ХОРА, а не дивите, годни единствено за клане говеда, каквито изглежда вижда в тях немалка част от съгражданите им...

И ся кво, спря ли да мечтаеш?, може би ще ме попитате. И къде ги тия млади, ентузиазирани и образовани роми, дето биха могли да променят съдбата на етноса си, или поне да се опитат? От Марс ли да ги внесем, откъде?

При което вече е време да дръпна завесата – аз през цялото време ви водех за носа бе, будали, вие какво си мислите? – и да разкрия печалната истина, до която трябваше да ви доведе именно по този начин, бавно и с хиляда заобикалки, защото, ако ви я поднеса директно, вие няма да искате да слушате. Знаем си се, нали? Всичко това вече го е имало, уважаеми – имало го е реално, или поне в зародиш, като ентузиастки план, който...

Който е съборен с булдозерите, както немалко други неща у нас, ще го кажа веднага, но пък това съвсем не означава, че планът, идеята, са реално за изхвърляне. Значи, специалност-

та „детска педагогика със специализация по ромски език“ (и то ТОЧНО с идеята, че единствено роми могат да се заемат с оправянето на ромските бакии, че единствено роми ще се съгласят да се гмурнат и преподават в гетата без цялата работа да е пълен фарс, още петнадесет минути преди да е започнала)... всичко това вече го е имало и дори е изглеждало многообещаващо – в Търновския университет, допреди няколко години – преди една шепа, няма да си кривя душата и ще ги нарека както си го заслужават, „тъпи копелета с университетски заплати“, да решат, че не може да има такова чудо в България, образовани роми, хайде де, я марш оттука – и да разпилеят цялата чудесна идея и работа, и инициатива, и ентусиазъм, и всичко, бам-бам с булдозера, айде марш на мястото си, манго, ееее, видяхте ли всички, че от ром човек не става бе, аз какво ви разправях?

Ако не ми вярвате, изгледайте [ето това тук видео](#). А след това си преценявайте сами кое и как. Аз само ви казвам...

Тъй върви светът, както казваше дядо Вонегът. Е да, ама не! Там, където има тъпи копелета, има и други – винаги е така, навсякъде, с всички. Хайде сега да направим следващата логична крачка и да регистрираме очевидното – че там, където веднъж е текло, не само може, ами и трябва, да потече отново. Идеята е добра, вече е опитвана, вече е давала резултати. Тъпите копелета, то се знае, са на друго мнение, но човек знае какво се случва когато слушаш тъпи копелета – ей ти я цяла България под носа... Та, значи, онова, което следва напълно логично, напълно анти-фантастично, от всичко казано дотук е, че има поне една абсолютно проста, абсолютно логична идея за някакъв вид подобряване, някакъв вид частично, колкото и да е, решение, на „ромския проблем“, и че не ромите, ами самите ние – и преди всичко тъпите копелета сред нас – са ония, които не виждат слона, дето ще им извади очите, а вместо това са се завайкали и заридали – Ботевата

майка пасти да яде – за страната си горка, дете била отивала на кино и нам кво още...

Разбирате ли сега какво се опитвам да ви кажа през цялото време? Колкото по-сложни изглеждат нещата, толкова по-прости се оказват идеите за тяхното решение, колкото и частично, колкото и невъзможно да изглежда то на всички останали. Който е роден за рев – той реве. Който е роден за работа...

Та значи, да си дойдем сега на приказката. Това тук издание, така ме уверяват статистиките на сайта, се чете от сто хиляди души месечно (лъжа, истина – толкова показва). А сред тях със сигурност има и такива, дете им викат „фактори“ – пак хора с добри заплати, ха дано не се окажат и те тъпи копелета. И, ако имат за по две пари ум в главите си, то поне някои от тях би трябвало да разберат, че тази идея не само може ами и трябва, и то НА ВСЯКА ЦЕНА, да бъде приложена на практика, реализирана. Човекът, който я е измислил и започнал, си е жив и здрав. Як, свестен, сто кила здравеняк и умник ром, който просто пращи от желание за работа, но вместо да инвестира енергията си в ромско, тоест в България, си развява шапката от конференция на конференция из Европата, поради липса на по-добра алтернатива. И то не защото не иска – не ми скачайте веднага с тъпото „циганска, пардон, ромска работа“ – ами защото тъпите копелета не само са му изяли хляба, ами са направили и всичко възможно да го направят злобно, мръснишката, унищожително – с компроматец и всичко, както си му е редът у нас – така че ромът-здравеняк-и-умник накрая се е видял принуден да зареже родината и да се залута немил-недраг където не му е работа...

Станаха много приказки, време е да приключваме. Значи, ако има сред вас хора, които могат да направят нещо реално по въпроса, то нещата са... хм, колкото прости, толкова и фантастични, разбира се, защото онова, за което говоря тук, не е нищо по-малко от национална, правителствена инициатива

за подобряване на ромското образование – именно на ромското, а не някое друго – с плановете, му, с националната му дирекция (евентуално под ръководството на същия тоя ромски професор – ако тъпите копелета съумеят да го преглътнат, разбира се), с целевото му създаване на такива специалности в поне няколко български университети, така че да се появи поне някаква след от шанс някъде нещо си в тази страна, изгубена в превода, да се подобри и да заима шансове... Ромска интелигенция. Да го повтори ли още веднъж? Собствена ромска интелигенция, ромски, а не български даскали, това ни трябва, поне в момента. Инак, как беше – подавайте въжето, че края на света приближава...

Разбрахте ли ме сега или да започвам пак отначало? Аз така си говоря, малко нахъсано, малко агресивничко, щото дългите години на общуване с тъпи копелета са ме поизкривили малко отвътре и вече ми е комай трудно да повярвам, че може да има и някакви други, но вие не ми обръщайте внимание. Господ си знае работата и понякога избира какви ли не криви дървета, за да върши прави работи... Така че, оставете настрана повърхностните емоции, не се хващайте за глупости, ами се захващайте за работа. Както на ромите, така и на нас никой друг не може да ни помогне, освен самите ние. Така че, паре нема, действайте!

Разбрахме ли се или не?

Ноември 2012

Законът за авторското право, нуждата от свобода на информацията и шансовете за Ново българско Възраждане

Вече на два пъти изпадам в ситуации на неприятни недо-
разумения между мен и колегите, които също работят в диги-
тално-духовната българска сфера – и това ме кара да мисля,
че е крайно време да изложа принципните си разбирания по
този толкова важен за бъдещето на всички ни въпрос. В края
на краищата, от това как ще разбираме нещо толкова важно
като един закон, директно касаещ начините, по които се раз-
пространява информацията в обществото ни, ще зависи до
голяма степен бъдещето и на културата, и на просветата, и
просто на информацията, с която ще разполагаме отгук ната-
тък.

И така: що се отнася до „класическите“ културни браншо-
ве, в които все още се работи с материални продукти и но-
сители на информация, мнението ми е неутрално: не съм аз
онзи, който ще казва на колегите си как точно да организират
бизнесите си, още повече, че те сами най-добре си знаят с как-
ви точно трудности, разходи и пр., е свързано всичко това. Все
пак ще напомня на всички, че часовниците чукат навсякъде
и навлизането на дигиталните технологии не може да бъде
отлагано до безкрайност. В края на краищата ВСИЧКИ носи-
тели на информация, на култура, на дух, ще бъдат дигитални,

а това означава, че рано или късно всички ще се окажат точно в същата ситуация, в която вече отдавна работя и аз, и колегите от останалите чисто дигитални издания в България. А това означава: добре дошли в прекрасното царство на свободата, където никой не плаща и където информацията настоява да бъде свободна. Как ще се оправяте в него си е ваша работа, само имайте пред вид, че това бъдеще е неизбежно.

Публикувал съм в „Либерален преглед“ вече доста материали, които се опитват да представят донякъде състоянието на нещата в по-развития свят, включително и все още теоретичните, все още неясни търсения около новата икономическа база, на която евентуално ще се крепи дигиталното бъдеще. Самият аз набрах изключително важен, ако и скромнен, опит, в областта на това, което всички в Америка изглежда смятат за бъдеще на книгоиздателския бизнес – самостоятелно направени (коригирани от приятели, оформени на компютъра и дигитално публикувани книги), които след това биват предлагани на някакъв вид публика в един вид „guerrilla marketing“ – тоест самостоятелно организирани рекламни и информационни кампании, провеждани в мрежата със собствени сили и изобретателност, най-вече с помощта на Туитър и Фейсбук. Задържах се в този пътър и хаотичен свят само около два месеца, след което много скоро установих, че поне моята роля в живота не е онази на продавач на книги. Но опитът беше наистина зашеметяващ. Хората продават по този начин милиони книги – по долар парчето – и това не са никакви шегички! За съжаление цялата тази атмосфера ме отвращава прекалено много с неприкритата си, лакома комерсиалност и пълна липса на уважение към онова, което самият аз считам за добра, класическа литература: там се преследват мангизи и толкова.

Впрочем, както и да е. Нека отново слезем на земята, тоест да се върнем обратно в България и нейните си, доста по-различни проблеми. Досега никога не съм си давал труда да

формулирам това си убеждение изрично, но сега вече ми се струва крайно време: за мен като създател, издател и разпространител на дигитални съдържания, идеята за настояване на ексклузивност върху правата на издателя в тази конкретна област е неприемлива. Точно толкова просто – неприемлива. Тя е неприемлива първо защото разходите за дигитално публикуване, за разлика от онези при традиционното, са нищожни. На второ място тя е неприемлива просто защото няма как да се осигури нейното функциониране, поради което в наше време законът за авторското право, поне в сферата на дигиталните технологии, с неизбежност се превръща в някакво подобие на сухия режим в Америка: никой не вярва в този закон, никой не го спазва (с изключение на хората, които печелят от него), но обществото продължава да го поддържа, с немалка доза лицемерие, чак докато накрая стане ясно за всички, че съществуването му е много по-скъпо от директната му отмяна. Именно това е логиката, която обяснява внезапната популярност на Запад на така наречените „пиратски партии“ – все повече хора започват да се чувстват разгневени не на шега от това, че някой си ги обявява за престъпници само защото се възползват от свободно предлаганите из мрежата дигитални продукти, които същият този закон се опитва да защитава. Добре, но как? Как именно? Нещата са свободни – именно свободни – за ползване от всякаква гледна точка. Те са под носа на всекиго, 24 часа на ден, седем дни в седмицата. Оттук нататък позицията, че това нарушава свещения закон за авторските права, автоматично се превръща в безсмислица. Щом едно нещо е налице и всеки може да го ползва, хората ще го ползват независимо от всякакви заявени, но необезпечими, закони. Ако сте прокарали пътечки в парка, които не минават през най-кратките и удобни места, хората ще газят през тревата колкото и да ги глобявате. Така че, вместо да харчите пари за полицаи, които да раздават ненужни и дразнещи глоби, по-добре сменяйте мястото на пътеките. В края на краищата ни-

кой не може да командва течението на една река. А великите съветски експерименти от миналия век би трябвало да са ни научили какво се случва с природата, когато големите вождове си въобразят, че все пак те могат да контролират И реките.

Предполагам, че за немалко колеги, живеещи в България, в една култура на традиционна крадливост и неспазване на законите, придържането към закона за авторското право е един вид въпрос на чест – „ние сме от хората, които въвеждат тук западни порядки!“ Само че, както неведнъж се е случвало в милата ни родина, цивилизаторските напъни, поне в този конкретен случай, изглеждат безнадеждно остарели и ретроградни – просто защото същият този Запад отдавна вече се движи с шеметна скорост именно по посока на отмяна или сериозна промяна на същите тези закони. И ако това не се случва до момента, не и открито, то единствената причина за това е, че все още не са изобретени икономическите и организационни лостове, които ще позволят премахването на „сухия режим“. Никой в момента не знае как да се печелят пари от технологии, които по принцип правят информацията безплатна или поне безумно евтина. И хората се придържат към съществуващия закон поради липсата на алтернатива, а не от убеждение – доколкото изобщо го правят, разбира се, защото и тук всички „ползват“, особено по-младите хора.

Но има и един друг, далеч по-важен аспект на нещата, който според мен е решаващ в този спор, поне от гледна точка на сравнително бедната и комай парцалива, българска култура. А именно: дигиталните технологии, с възможността за тотално поевтиняване на информацията, която дават, са може би единствената надежда и за това общество да постигне някакъв нов вид „скок напред“, „дигитално Възраждане“, наречете го както искате. Това не са празни приказки, защото всички ние с вас идем по принцип от една такава култура и такава традиция – българското Възраждане, доколкото го познавам, е преуспяло именно поради широко разпространената кул-

тура на щедрост, спомоществователност и търсене не толкова на печалби, колкото на дух, образование и култура НА ВСЯКА ЦЕНА, дори когато печалбите от тях са били само въображаеми. В една толкова малка страна и култура, това вероятно е и единствената стратегия, която има някакви реални шансове за успех. Онези от нас, които в наши дни започват да работят в сферата на дигиталната култура, според мен трябва да се откажат по принцип от идеята за печелене на пари от нея. Как и от какво ще живеят си е тяхна работа – всички се борим и оцеляваме на магия. Но идеята, че, видите ли, това тук сме го публикували ние и значи никой друг не може да го публикува, ме впечатлява като дълбоко ретроградна, дълбоко назадничава (друг е въпросът, че трябва да има колегиалност и феърплей: всеки от нас е длъжен да указва кой е източника на информацията, да не я изкривява, преиначава и предлага на читателите като „своя“; от друга страна, всеки от нас е длъжен да предлага „своята“ информация, точно при същите условия, на всички; целта на всичко това, разбира се, е максимално обогатяване и просвещаване и на публиката, и на самите себе си – безумни ми се привиждат в тази ситуация напъните да се ограничи публичния достъп до информацията, чрез издигане на ненужни бариери). Освен всичко друго аз не виждам и кои точно са основанията, въз основа на които издателят в тази област може да настоява на някакви авторски права. Авторските права си остават у автора; участието на самия издател в този специфичен, изключително бърз, изключително краткотраен процес, е толкова минимално, че да се настоява върху някакво право според мен е израз на остаряло, инерционно мислене. И, много моля, нека не се опитваме да се залъгваме с приказки за големите разходи, които имаме в дигиталното издаване. В него няма пари, не и в България, и това е факт, с който всички трябва да живеем и да се съобразяваме. И, което е по-важно, ексклузивността на публикуването не увеличава приходите по никой начин, тя само ограничава

броя на читателите. Онова, което изобщо прави цялата работа възможна, са минималните разходи. Оттук нататък, кой как ще организира финансите си – дали ще търси спонсори, рекламодатели, дарения от читатели, финансиране чрез „проекти“ или просто ще компенсира загубите чрез хартиени издания – това си е негова работа. Но ролята на пионера в тази област носи със себе си неизбежни задължения, и най-важното сред тях е онова за осъзнаване на нейната същност – а тя си е по принцип апостолска, колкото и помпозно да звучи това. В тази страна, на това място, тя винаги е била такава. „Щастливото“ изключение на реалния социализъм, при което апостолите продаваха душите си в замяна на постове и сигурност, все трябва да ни е научило на нещо.

Ноември 2012

Защо трябва да се научим да уважаваме И османското си минало?

*Now shalt thou feel the force of Turkish arms,
Which lately made all Europe quake for fear.
Christopher Marlowe, Tamburlaine the Great, Part I*

Ще ми се да започна този вероятно нелесен за продаване текст с две истории. Поучителни, надявам се. Едната идва от миналото, а другата – от бъдещето. Първата със сигурност е истинска (разказа ми я един познат, това е част от семейната му история), а другата, надявам се, със сигурност ще бъде истинска. Някой ден...

И така, пра-пра-бабата на този мой познат, Маруша от Дупница, била нападната от двама турци, в късна и зла доба, ясно е за какво. Жената била наскоро овдовяла, мръсниците изглежда са си мислели, че ще попаднат на лесна плячка...

Но не им излязъл късмета. Маруша ги претрепала, и двамата, с кремъклияката, останала от мъжа ѝ, а после, сигурно смятайки, че вече няма какво да губи, простряла трупове им на дувара – да гледат всички и да помнят.

За да не гъделичкам любопитството ви, ще кажа веднага, че Маруша не само оцеляла, ами и била покрита с чест и слава – и то защото местният кадия застанал на нейна страна. Но тук ми се ще всички да направим кратка пауза и да се

замислим. Значи, нека си представим какво се случва в малкото градче, рано сутринта. Хората излизат, виждат кървавата гледка, някои хукват, други стоят като заковани, трети може би седят и чакат да видят какъв точно сеир ще се получи. Не ще и дума, по някое време сигурно се е появила хайка от отмъстителите (не знам как точно са се развивали нещата, просто се опитвам да си представя някаква достоверна картина). Значи, приближават се юнаците към къщата, въоръжени до зъби, готови да режат престъпницата парче по парче... Но тук пред вратата ги чака изненада – там вече се е настанил старият кадия, може би с охрана, а може и без – и ги гледа преспокойно, може би подръпва от лулата си, може би не казва нито дума, изчаква те да направят първата крачка. Настъпва мъчителна пауза, после някой от юнаците, по-ербап така, се осмелява да попита защо уважаемият кадия се е настанил точно пред тази къща, точно в тази утрин. Да не би той да смята, че гяурката...

И тук, така си представям картината, старецът на свой ред пита юнаците защо пък те са дошли в ранна доба в българската махала, на което те естествено отговарят, че тук има кръвна глоба да се плаща, ей ги там двете окървавени тела на дуvara... При което старецът ги прекъсва и пита, а защо ли, аджеба, са убити двамата? Юнаците мълчат, начумерени, тук май някой на будали се опитва да ги прави, но няма как – кадия е това, не е шега работа, зад него стои Законът... И тук, по липса на отговор, той ги пита отново дали знаят какво повелява законът за мъж, който посегне да насили жена. Те пак мълчат, а кадията продължава: смърт повелява законът, всички го знаят, няма нужда човек да е кадия за такова нещо. Е тогава, пита ги той пак, за какво сте дошли тука? Жената-гяурка сама е извършила повелята на закона, няма какво да се умува повече тука, а сега хайде всички обратно вкъщи, та да не стане работата истински дебела...

Сега, кой как ще си я тълкува тази история си е негова работа. За един в съзнанието може да остане само фактът, че

„ония са ни клали и насилвали“ а друг някой може да се позамисли повечко и да си каже „а стига бе, тия да не би да са зачитали Закона в империята?“ При което ви оставям така да си мислите, и се придвижвам към втората си история, защото времето напредва, пък и чак толкова дълга не ща да си правя приказката – знам колко ви е кът времето на всички.

А втората ми история, тя си е чисто измислена, но, както вече казах, аз живея с живата вяра, че някой ден такива истории ще си бъдат най-чиста истина. Та така. Събрали са се в тази история три дечица, може би малко след училище – едно българче, едно турче и едно ромче, и си приказват така, преди да се впуснат в игра (децата от бъдещето, то се знае, не се делят по цвят и произход, но това вече си го знаехте, нали така?)... Та, пита българчето турчето: „Абе, Хасане, ти с какво се гордееш най-много от българската история?“ А Хасан му отговаря, „Не ми се бъзикай така, с Левски се гордея най-много, и аз като тебе, защото Левски се е борил за свобода и правдини за всинца ни, а не само за българите“. След което се усмихва и пита на свой ред, „Ами ти бе, Иване, ти пък с какво се гордееш най-много от българската история? След Левски де, искам да кажа?“ А Иван му отговаря, „Със закона се гордея, Хасане, със закона на империята, който не е правел разлика между българи и турци, ами е съдел за всички по право, няма наши, няма ваши, има само право и криво, и това е. Е, и със султан Сюлейман Законодателя също се гордея, щото той ги е създал и въвел тия закони, ама това вече е сложна работа, щото нали знаеш, ония времена са били много кървави и едната ръка е раздавала закони, а другата – смърт и кървища. Но така е било тогава по цял свят, това всички го знаем“. При което и двамата се обръщат към ромчето и го питат, тоя път заедно, „Ами ти бе, Алико, ти пък с какво се гордееш най-много в българската история?“ А пък Алико се усмихва хитро и им отговаря така, „Аз, момчета, най-много се гордея с моето си семейство – чак до десето коляно назад, щото въпреки вашите герои и султани

нашите хора все са успявали да оцелеят, преследвани от всички, но непокорни и свободни като птици. Ей с това аз най-много се гордея“.

След което тримцата се прегръщат и отиват да ритат топка – в ЕДИН И СЪЩИ отбор, забележете. И играят срещу деца, които също биха били в техния отбор, ако правилата на играта го разрешаваха. Но поне в спорта е така – не може всички заедно, трябва да сме разделени на две противникови групи, за да има стръв за победа, да има борба, да има битка. Но САМО в спорта. Защото, то се знае, свърши ли се играта и спорта, всички отново сме в един и същи отбор, всички теглим едно и също въже, всички дишаме и се борим за една и съща кауза. България, демократичната. България, домът на всички, а не само на етническите българи. България от бъдещето.

Звучи прекалено хубаво, за да е истина, нали? Но защо, защо нещо толкова просто и естествено като дружбата между здрави и прави деца или възрастни хора, не може да бъде реалност в днешна България? Защо всеки е настръхнал срещу всеки, защо всеки те пита не колко знаеш и можеш, ами от какъв сой си, каква е КРЪВТА ти? Защо?

И тук вече идва време да стана напълно сериозен и да ви изложа собствената си обяснителна концепция за това състояние на нещата, за тази тотална какофония, която в никакъв случай не е неизбежна и задължителна, както, надявам се, ще се съгласите с мен след като изложа аргументите си, ами е резултат от точно определени исторически обстоятелства, които за съжаление не са мръднали и с милиметър напред през последните сто и петдесет години, не и що се отнася до отношенията между отделните големи етноси в България. А това пък означава – в тукашния живот изобщо. Защото отношенията между етносите, тук и навсякъде другаде по Балканите, са решаващият пункт в обществения живот на всяко тукашно мъничко гнездо на оси, наречено „независима и свободна нация“. Но нека оставим настрана историите на съседите си и

да се занимаем малко по-подробно с нашата си собствена. И така, нека да видим какво точно означават думите

Български национален проект,

с който лично аз се опитвам да си обяснявам цялото основно течение на историческото ни развитие от последните сто и петдесет години (професионалистите сред читателите безспорно ще ми се смеят, но аз ще си продължавам, няма как другояче, след като вече съм се хванал на хорото).

„Османската история“, твърди известната американска българистка Мери Нюбъргър, „както и историите на всички мъртви империи, често бива четена като посмъртна реч за някакъв злощастен, осъден от съдбата динозавър. Много често последното причастие на империята е заменено от доклад за аутопсията ѝ, от едно изреждане на причините за смъртта, вместо припомняне на дългия ѝ живот. Смъртта, в края на краищата, е нещо по-значимо от живота, за изпълнителите на завещанието или за онези, които биха желали да имат статуса на победители на историческото бойно поле. Имайки това пред вид, османската история най-често се тълкува като назадничава от онези, които се опитват да живеят с поглед напред. И разбира се, винаги е ставало дума само за края на османския период, за късния осемнадесети и ранния деветнадесети век, когато новопоявилите се български гласове са започвали да реконструират мястото си в османската история“.¹

Нека се опитаме да разберем какво точно означава това. Още от ден първи на българската национална история, тоест от първото произведение, с което тя започва², История славяноболгарская на Паисий, ние сме определяли себе си винаги

¹ Neuburger, Mary. *The Orient Within: Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria*, London: Cornell University Press, 2004, p. 23.

² Под „национална“ история тук разбира се имам пред вид историята на оформянето на българската нация от края на 18-ти век насам, а не цялостната българска история.

и само във връзка с – или по-точно в отрицание на – онова, което не сме желали да бъдем. Паисий, за да бъдем обективни, започва с гърците и сърбите, но идещите след него съсредоточават цялото си внимание върху основния негативен образ в съзнанието на всеки българин, живеещ с разбиране за собствената си, различна от всички други, националност – образът на „прогнилата империя“, който в популярното съзнание много бързо бива заместен от образа на Турция и Турчина. За нас открай време е било много по-лесно да кажем кои не сме, вместо да се напъваме и да си измисляме изсмукани от пръстите неща, които биха показали някому кои всъщност сме. Пък и кой ли има нужда от това? България и българите – в един инстинктивен опит за себеразграничаване от „губещите“ в световната геополитика на деветнадесети век – винаги са желали да виждат в себе си „не-ориенталци“, дори „не-балканци“. Ориентът, открай време стигматизиран и „идеологически укротяван“ от колонизиращия европейски Запад от осемнадесети и деветнадесети век, винаги е бил постулиран като отрицанието, като „другото“ на Запада.¹ И естествено, първата реакция на всички ни, открай време, винаги е била, „НЕ! Ние не сме това!“ А какво точно сме? На това вече следва логичният български отговор, „Е, все аз, все аз, нека сега и другите да кажат нещо...“

Българският национален проект, който в моето разбиране не е нищо друго освен събирателен образ, а може би и метафора, за дълбинната мотивация и целеполагане, които стоят под цялата структура на сегашното ни национално съзнание, и който в хода на този текст ще използвам като синоним на много по-разпространения и познат на всички ни израз

¹ Виж по този повод класическия труд на Едуард Саид. За Саид, във всеки случай, проблемът има дълбоките си корени още в античността, а не е просто порождение на колониалната епоха. Said, Edward. *Orientalism*. London: Penguin books, 2003.

„национален идеал“, има в основата си именно това: отрицанието на другия, на чуждия. В търсенето на ценностна система и посока, в която младата тогава (и до днес не пораснала) нация, се е опитвала да види възможностите за собственото си израстване, за присъединяването си към кръга на „почитаните и напредничавите“, винаги е преминавал най-първо през отрицанието на огромна част от собственото ѝ минало, на която всеки от нас е програмиран от най-ранно детство да гледа като на черната дупка в българската история. „Робството“ е онзи гигантски камък, който виси над главата на всеки от нас, досущ като у Достоевски, то е онази „клевета“, на която поетът ни е завещал „да строшим зъба“, то е нещото, което при всички случаи, при всякакви обстоятелства, не на живот, а на смърт, ние сме длъжни да изличим от историята и съзнанията си, да отречем, да отхвърлим по магически начин и да превърнем в нула, нищо. А това разбира се означава, че заедно с него трябва да бъдат премахнати и всички символи, всички асоциации, всички елементи от живота, бита и обкръжението ни, които по някакъв начин ни напомнят за неговото съществуване. За да бъдем европейци – или поне за да можем да си позволим да бленуваме за нещо такова – ние винаги сме се чувствали абсолютно задължени да отхвърляме всичко ориенталско, всичко османско, всичко турско, в себе си и около себе си. Няма значение, че всеки от нас, който е прекарвал някаква по-значителна част от живота си сред турци, има прекрасно усещане за дружелюбието, доброта и дисциплинираността на тези толкова почтени, толкова свестни хора. „Какво тук значи някаква си личност?“ далеч не е просто някаква красива фраза, изречена от един смел човек малко преди смъртта. По един магически начин, както често се случва с гениалните поети, той е успял да улови в едноединствено изречение може би най-дълбоката умонагласа на всеки един от нас, българите: конкретният човек, конкретните неща в живота, всъщност нямат ни най-дребно значение,

щом само се стигне до идеала, до битката за осъществяване на изконната цел на всинца ни. Там, на нивото на идеала, на идеологическата свръхзадача, била тя комунистическа или чисто национална, единственото нещо, което има значение, е идеята. Този тук турчин може и да е свестен – но турското у нас е по дефиниция осъдено завинаги като изостанало и на-задничаво, то е част от черната дупка, а следователно трябва да бъде изчиствано с всички сили и средства.

Именно това е основната характеристика на българския национален проект, на националния ни идеал. По същността си това е модернизационен проект, целящ да изтръгне (sic!) страната и жителите ѝ от състоянието на ориентализъм, в което, то се знае, ги е потопила Империята, инак те винаги са си били най-чисти европейци, дори по-рано и от самите европейци. Друг е въпросът, че ориентализмът на Византия, който е идея също толкова близка до ума, колкото и ориентализма на Османската империя (в края на краищата, Византия е била достатъчно много разглеждана като същото това „друго“ на Запада, за да бъде нападната и опустошена от него; немалко учени твърдят, че завземането на Константинопол от османците е било по-малко опустошително от първото, онова на кръстоносците¹), изглежда никога не е била подлагана на сериозно осмисляне от обобщаващото ни национално съзнание. Но, добре, добре, нека сега не издребняваме.

От тази основополагаща ценностна идея на българския национален идеал следват и главните му специфики, свързани с преследването на модернизационния проект: след като сме (целе)положили себе си и националността си като не-ориенталски и не-турски, ние разбира се трябва да ги доведем до логичния им завършек, „изчиствайки“ страната от

¹ Виж например Lewis, Bernard. *Europe and the Turks: The Civilization of the Ottoman Empire*. <http://www.historytoday.com/bernard-lewis/europe-and-turks-civilization-ottoman-empire> (2.12.2012)

всичко ориенталско и османско, турско. Това е едната му, вътрешна страна. Другата, външна страна, се изразява в това, че, разбира се, ние имаме дълбоко благородната задача (Зададена от кого? В името на какво, освен на самата себе си?), да „българизираме“ заобикалящите ни хора, групи и етноси, дори и когато тяхното собствено съзнание за самите себе си или не е „баш съвсем българско“ (македонци?), или си е на право различно от българското, ако и породено от същите или подобни, географски и исторически обстоятелства (гърци или сърби, доколкото те обитават земи, обявени от нас или някой друг за български – в Сан Стефано например, от самата Висока порта, ако и под тежестта на една току-що изгубена война, ако и в съгласие с границите на българската екзархия, но пък какво точно означават „границите на екзархията“, примерно, при условие, че сърбите от онова време нямат изобщо никаква екзархия в границите на Империята?) С други думи, външната страна на българския национален проект и идеал се изразява в неумиращата мечта по Сан Стефано и непрестанните ни опити, до края на Втората световна война, да я осъществим на каквато и да било цена.

Резултатите от всичко това са добре известни на всички ни. Премахвайки на бегом през историята, и поне засега оставяйки настрана онези разумни хора, разумни българи, които са се опитвали да се противопоставят на пиянството на национализма (Александър Стамболийски например – единственият български премиер, който не е желал да живее в София и е предпочитал пред нея родното си село; дали е случайно това, че годините на неговото управление са едни от малкото в най-новата българска история, в които изглежда са полагани реални опити за третиране като равни граждани, на българските турци?), ще побързам да достигна до печалната равностетка: ЧЕТИРИ! национални катастрофи – краищата на четирите печални войни (само най-първата от които може да се разглежда като справедлива и освободителна, но

само докато опиянението от победите не замъглява разумите на всички български военачалници и политици и ни довежда до Чаталджа, а по-късно и до трикратни откази за мирни договори с турци и гърци, които биха могли да доведат до избягването на Междусъюзническата), плюс двете Световни, и накрая печалния край на българския комунизъм, с катастрофалното противопоставяне между българи и турци, довело ни едва ли не до гражданска война, и продължаващо да разделя хората в страната и до днес.

Какво още трябва да ни се случи, за да проумеем най-после – след всичките пъти, в които сме стоварвали колективната отговорност за поредния катастрофален провал все върху раменете на отделни хора, групи или партии – че проблемът е не в лошите водачи, които си избираме, а в самата свръхзадача, която преследваме заедно с тях, отново и отново, до поредната национална катастрофа? Колко още пъти трябва да стигнем до ръба на върховно национално падение, на пълно отчаяние и загуба на вярата в собствените сили, дори на най-простичка способност „да бъдем нормални“, за да проумеем най-после тази толкова очевидна истина?

Колко още пъти?

Оставям ви засега, ако имате желание, да поразмислите малко върху този въпрос, а междувременно сам се завръщам към заглавната идея на този текст, а именно неотложната необходимост от това да преосмислим радикално отношението си към собственото си целеполагане и ценностна система. Българската идентичност, открай време полагана като неориенталска и не-балканска, губи чрез това рязко откъсване на корена ни от почвата, в която той по неизбежност е предназначен да расте, връзката със земята, с реалността, и по такъв начин отново и отново ни лишава от тъй решаващата в моменти на кризи и катаклизми способност за запазване на здравия разум, на простичката, земна и народна, способност за съждение. Дай на българина някакъв висок идеал – а след

това се пригответи да изнасяш трупове. Такава, или някаква близка до тази, изглежда равностметката от сто и петдесетте години (или двеста и нещо, ако трябва да броим от Паисий), в които всички ние живеем с този национален проект, с този идеал.

А това означава, че е крайно време да променим нещо. Нещо много дълбоко, много решаващо, за собствения ни образ, за идентичността ни. Най-после да приемем самите себе си без комплекси и страдания, ако щете. Най-после да започнем да разделяме плявата от зърното. Да открием ценното в Ориента, в Изтока, в Балканите, в себе си, а не механично да отхвърляме всичко с думите „Ой на мама френчето!“

Това, разбира се, не означава да се откажем от мечтата по Запада. Всичко, което трябва да направим, е да престанем да гледаме на нея като на толкова несъвместима, толкова изличаваща, изконната ни природа на хора от Изтока, на ориенталци. Защото Ориентът в никакъв случай не означава само и единствено липса на цивилизация. Както всички знаем от лично, до един определен водораздел в историята, в лицето на Византия, той дори се е считал за водещ в световната култура (никак не е случайно това, че киевските варяги, далеч не толкова притискани колкото нас от географските и политически обстоятелства, са избрали напълно свободно източноправославното, а не католическо християнство – кой по онова време би могъл да предполага, че историята в края на краищата ще обяви този избор за „по-малко изгоден“, поне от гледна точка на днешните реалности?) Никак не е трудно, ако само запретнем ръкави и се потрудим малко повече, с малко по-малко замъглени от мечти по Запада глави, да открием предимствата на Изтока. В края на краищата ние не сме единствените, които са изправени пред тази задача. Заедно с нас е и целият, реалният Изток, или поне неговата по-близка до Европа част...

А това означава, че, на първо място, ние се нуждаем от радикално преосмисляне на собственото си минало. От нов поглед към онези петстотин години, или поне на първите триста от тях, в които Империята не само не е била загниваща, ами напротив, е била може би най-динамичната в Европа – и за добро, и за зло. В откриване на нова гордост, ново самочувствие, ново усещане за себе си, идещо именно от осъзнаването на простичкия факт, че в историята, в съзнанията, в идентичностите на всички ни, просто няма каквато и да било черна дупка. Ние сме това, което сме, и голяма част от него се дължи на факта, че в продължение на векове сме били поданици на гигантска империя. Наш собствен избор, а не някаква наложена от съдбата неизбежност, е да се научим да гледаме на това със спокойствие, а – защо не – и с гордост? В края на краищата Османската империя, колкото и очите ни да са помътнени от образа на загниващата, беззъба старица, осъдена на рапарчетосване от най-различни велики или не чак дотам велики сили, е нещо, което е просъществувало цели седемстотин години, и през по-голямата част от това време тя съвсем не е била това, което прави от нея непосилно бързото развитие на Западна Европа, в съчетание със собствената ѝ неспособност от своя страна да предложи някаква идеологическа и икономическа база за подобно развитие. Империята е била здрав, силен и гъвкав обществен организъм в продължение на много дълго време – и само силната избирателност на родната ни историография, като следствие от пълното промиване на колективното национално съзнание от идеята за първородния грях на Империята, не ни позволява да си изградим един много по-реален, много по-достоеен за уважение, неин образ. Тук ще изредя, в съвсем конспектна форма, поне няколко основания за реална гордост от принадлежността ни към тази истински мощна и до известен момент в развитието си прогресивна – именно прогресивна – обществена

структура, определяла битието и живота на етноса ни в продължение на толкова много векове.

И така:

1. Във времена, в които в Западна Европа религиозната толерантност е нещо напълно недопустимо, в Османската империя цари просто невероятна за онези времена търпимост. Това е факт, добре известен у нас, но винаги някак набутван под килима.

2. Също така във времена, в които селяните в Западна Европа са повече или по-малко напълно закрепостени, напълно приковани към парчето земя, което обработват, в Империята цари една сравнително прогресивна, сравнително свободна система за обработка на земята, свързана с така наречените тимари – форма на поземлена собственост, предназначена да запази върховното господство на султана върху най-важния капитал на онова време, земята. Като следствие от това в Империята съществува и добре разработена законова система за защита на селяните от нечовешка експлоатация (основаната ѝ форма са вакъфите, но по принцип свободата на придвижване и избор на поминък и занимание от вековете на разцвета на Империята, тоест до началото на седемнадесети – е далеч по-голяма от онази в Западна Европа. Мнозина учени дори смятат, че принципната причина за спокойствието вътре в основните граници на Империята – а това означава директно по нашите земи, които много рядко, за да не кажа почти никога, не са разтърсвани през това време от войни или въстания – е в това, че стандартите на живот са били сравнително високи)¹.

¹ Виж по тези въпроси Adanir, Fikret. *Tradition and Rural Change in Southeastern Europe during Ottoman Rule*, в Chirot, Daniel (ed.). *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics From the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*. University of California Press, 1991. За по-мощабен поглед върху въпросите и проблемите на икономическото развитие на Империята може да се види Inalcik, Halil and Quataert, Donald (eds.).

3. Законодателството на Империята, също от гледна точка на онези времена, е било сравнително напредничаво и оставящо доста голямо свободно пространство за немюсюлманските поданици, които са притежавали значителни културни и религиозни свободи, гарантирани от закона.

Това, в най-общи линии, са някои от основанията за отхвърляне на остарялата и откровено изкривена представа за Османската империя и реалностите от нейното съществуване, с които израства всяко българско дете (и която е кодирана в главата на всеки българин и българка, като по този начин напълно блокира способността им за нормално отношение към една огромна част от собствената история, а следователно и собствената идентичност).

Едва след като сме успели, поне донякъде, да изчистим съзнанията си от баласта на едно удивително остаряло, а всъщност директно ретроградно мислене, което буквално ни връзва за ръце и нозе, ние ще станем способни да търсим нови основания, нови форми, на българския проект (но този път не „национален“, а граждански), и да се заемем сериозно с най-наложителната задача на деня – обединяването на всички граждани на Републиката под действително общ, действително обединяващ всички ни, идеал. При което не е нужно да изобретяваме отново колелото. Идеалът за доброто гражданско общество е нещо, което вече е изпробвано и осъществено на много места по света. За нас самите това означава просто идеалът на функциониращата демокрация, зависеща не толкова от добрата воля и уменията на управляващите, колкото от свободната, но мъдра, зряла воля на гражданите, които вече на няколко пъти в историята на тази страна са успявали, в

An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Cambridge University Press, 1996. Разбира се, най-близкото до ума решение е да се прочете Османска социално-икономическа история на Вера Мутафчиева. Изд „Жанет 45“, 2008.

моменти на почти неизбежни катастрофи, да се обединят и противопоставят на лудостта, за да останат в историята, веднъж като спасители на евреите и втори път – като граждани на онази балканска страна, която успя да спаси мира си сама, без помощ отвън, противно на мощните етнически импулси, които я разкъсваха в същото това време, в точно същия исторически момент.

Ще се опитам да опиша идеята с по-близки до сърцето думи. Онова, около което можем и трябва да се обединим, е заслужената гордост на хора, които познават и могат да оценят ценностите на човешкия живот, човешкото съществуване, особено в моментите, когато тези ценности се намират в непосредствена заплаха. България е единствената страна на Балканите (а може би и в Европа), която на два пъти е успявала да избегне заплахата от извършване на нечовешки престъпления (първия – все още непълно, все още наполовина, като едновременно и спасява, и унищожава, части от еврейското си малцинство; втория – когато избягва непосредствената опасност от гражданска война в началото на 90-те години). Това са сериозни, уникални основания за изграждане на напълно нова, по същество гражданска, българска митология и идеология, под мотото „Ние сме РАЗЛИЧНИТЕ хора тук, на Балканите!“. Ние сме онези, които са успявали да не се поддават на националистическите си демони, които – при всички уговорки и признания, свързани с инак доста окървавената ни история – все пак са успявали да дадат пример на всички останали (а може би и на самите себе си). Ние сме не само географският център на Балканите. Ние сме и неговият граждански център, ние сме онези, които желаят да се обединят не под идеята за изключването на „другия“, а под идеята за реални, всеобщи човешки правдини, ние сме наследниците на Апостола Васил Левски – най-модерният, най-съвременният от всички български герои, а не на хилядите националисти,

които отново и отново са ни хвърляли в пламъците на един или друг убийствен конфликт. Ние сме ХОРАТА.

Всичко това може и да звучи наивно и глупаво в сегашния момент, но самият аз съм уверен, че в тази толкова простичка идея е заложен огромен потенциал. Изключително важно е да се отбележи, че тук става дума не за отричане и отхвърляне на националното чувство, а за изчистването на същото това чувство, на реалния български патриотизъм; за един нов, също толкова български, само че изчистен от омраза към другите и търсене на собствени изгоди за чужда сметка, патриотизъм. Да, именно патриотизъм. Български граждански патриотизъм. Патриотизъм, включващ всички граждани на страната, в РЕАЛНА независимост от произход, религия, пол, сексуални предпочитания и прочие. Патриотизъм за всички, а не само за избраните малцина.

Както казах, вече сме го правили, вече сме го постигали. Колкото и хилаво, колкото и младо да е гражданското общество в България, то има в историята си два гигантски примера за своя собствен героизъм – и трябва да съумее да ги превърне в реалната основа за новата вяра, новата идеология, новата митология, новия български проект. Тази страна трябва да докаже – първо на себе си, а след това и на всички останали – че е в състояние да надмогне миналото и да се превърне в онзи център на демокрацията и човешките правдини тук на Балканите, от който всички имат толкова неотложна нужда.

Няма да е лесно. Няма да е лесно да убедим дори самите себе си, камо ли пък другите. Ще има много скептици, много сеирджии, много подигравателни, а може би и враждебни, гласове и воли. Но ние трябва да го постигнем. Просто защото на всички ни е ясно, че така изгубени, така лишени от вяра в самите себе си, в ролята, в съдбата, в пътя си на това място, в този живот, ние просто не ставаме за нищо. Както е казал поетът: „ако би бегали – да мрем по-добре“.

Ние можем! Ние трябва! Ние ще!

Помнете ми думите!

(И – ах, да – опитайте са да помислите малко повече за Империята и нейната история. Кое то най-вероятно ще означава, че ще ви се наложи да замените голяма част от информационния си и ценностен багаж с нов. Но пък, хей, кой от нас няма нужда от малко духовно почистване, особено когато залогът е толкова гигантски, толкова решаващ за всички ни...)

Декември 2012

За бъдещето – далечно и не чак толкова

Наскоро прочетох някъде, че кампанията на Мит Ромни, тазгодишният кандидат-президент на републиканците, вероятно ще остане в историята с това, че никой републикански кандидат след него няма да води кампанията си по „класическия“ републикански маниер, който се провали така *гръмотресавично* на тези избори. Но какво всъщност означава това? В продължение на десетилетия, като се започне с Ричард Никсън и се премине през Роналд Рейгън, за да се стигне до двамата Буш, републиканските кандидати печелеха кампаниите си чрез прилагането на една сравнително проста, но затова пък силно ефективна стратегия: натрупване на огромно предимство сред белите американски гласоподаватели. Голяма част от тези последните – бивши демократи от американския консервативен Юг – бяха се присъединили масово към републиканската кауза, прекъсвайки продължителната демократическа традиция на Юга, в знак на протест срещу правителствените политики на поддръжка за Движението за граждански права, американският еквивалент на нашето собствено такова (тук следва смях...) И, понеже демографското развитие на САЩ от последните няколко десетилетия беше се наклонило рязко в полза на Юга, републиканските кандидати по правило държаха по-добри карти от демократическите си съперници (и съответно бяха държали президентството през двадесет и осем от четиридесет години).

Онези от вас, които познават нещата, сигурно вече са готови да възкликнат: но същото направи и Мит Ромни! Да, разбира се – кампанията на републиканския кандидат, концентрирана в традиционната републиканска посока, към печелене гласовете на белите избиратели, всъщност успя напълно в това отношение и Ромни спечели три пети от „белия вот“, с което изравни или подобри постиженията на всичките си мастити предшественици, включително и ония на Рейгън от 1980 и Буш-баща от 1988. Чудесно, само че...

Само че това се оказа недостатъчно. Оказа се, че междуременно демографията е изиграла поредната си лоша шега и бялата част от електората, която беше 87% през 1992, спада бавно, но сигурно – с около три пункта при всеки поредни избори оттогава насам. А това означава, че ако тенденцията се запази, през 2016 г. белите избиратели ще бъдат само около 70% от общия избирателски вот. Изборното поражение на Мит Ромни най-внезапно изправи Американската републиканска партия пред неприятното заключение, че десетилетната ѝ стратегия за печелене на президентските избори вероятно трябва да бъде радикално променена. В противен случай...

Да се нарече „паника“ мрачното настроение, което в момента цари сред немалко поддръжници на републиканската кауза в Америка, би било силно преувеличено, разбира се. И все пак едно неприятно отрезвление е повече от очевидно, и то именно в големите южни щати, вече традиционни опори на американския републиканизъм – просто защото непрестанното увеличение на избирателната сила на американските „латиноси“, тоест испаноезичните американци, идещи откъм различните латиноамерикански страни (или наследници на латиноамерикански емигранти), е най-очевидно именно тук, в дълбокия американски юг.

Деца на десетилетното идеологическо промиване на мозъци, каквито са повечето хора от моето българско поколение, тук вероятно немалко от нас вече си представят добре отрепе-

тираните в съзнанията ни картини на някакви американски Катуниси – бели фермери, изравящи пушките, латиноси и чернокожи, потопени в дълбок ужас пред надигащите се нови расистки вълни, предстоящи намеси на армията, опитваща се да запази някакво подобие на ред сред бушуващата с нова сила расова омраза...

Момент, момент, моля! Светът все пак е по-голям от Катуниси и Балканите. От подобни неща в днешния американски Юг следите всъщност са малко. Искам да кажа, личните любови и омрази на американците, също както и на всяко друго място по света, са си тяхна работа. Виж, възможностите за обществено приети изяви на расизъм или етническа омраза са нещо напълно различно – и в това отношение днешна Америка очевидно е толкова различна от онази отпреди, да речем, петдесет години, колкото... Тук оставям на вас да си изберете подходящото сравнение, самият аз предпочитам да изкажа научно-фантастичното „колкото и България след петдесет години ще бъде различна от днешната“ (следва отново смях – или може би плач, в зависимост от етническата ви принадлежност и положението ви в днешна България)...

Вместо различни расистки параферналии и подобни скъпи на днешното българско въображение картини и обяснения за хода на нещата и порядъка във вселената, американците-републиканци, оказва се, се подготвят усилено за бъдещето – и то *именно* за едно бъдеще, в което белите гласоподаватели в Америка евентуално не само няма да бъдат преобладаващо мнозинство, ами, напротив, ще трябва малко по малко да приемат ролята на малцинство „в собствената си страна“. (Тези последните думи са сложни в кавички не случайно, защото всъщност белите американци, също както и всички други жители на тази страна, по принцип не хранят монополистични претенции за „собственост“ върху страната си и са напълно наясно, че и те като всички други са само емигранти, само пришълци на това тук място, ако и, евентуално, от някакви

по-ранни исторически моменти; може вече би се досещате защо обяснявам тази толкова елементарна истина – ако не, четете по-нататък, едно малко по-подробно обяснение следва по-долу). А това пък по-горно твърдение (че републиканците не дремят и работят за собственото си бъдеще), се онагледява по най-прости начин от факта, че все повече млади, високообразовани и амбициозни политици от латиноамерикански произход – като например сенаторът от Тексас Тед Круз, губернаторката на Ню Мексико, Сузана Мартинес, губернаторът на Невада Брайън Сандовал, сенаторът от Флорида Марко Рубио – придобиват все по-голяма видимост и влияние сред американското републиканско политическо тяло: несъмнено указание за това по какъв начин републиканците очакват да се спасяват във все по-заплитащата се демографска джунгла от бъдещето (която между другото очаква не само тях, разбира се... но вие и без вече това си знаехте накъде отивам, нали така?)...

И така, нека да изплюем камъчето и да стигнем до реалното ядро на днешното ми писание, до нещото, което няма как да ви кажа без да съм ви подготвял в продължение на петнадесет минути чрез ръсене на пъстри картинки откъм вечния Дисниленд на всички ни, благословената Америка. Защото онова, за което искам да говоря днес, мили мои, е разбира се България, а не Америка... Вълнува ме мен Америка, дренки. Също колкото и вас, предполагам. Виж, България е друга работа, разбира се...

И така, нека най-после дръпнем настрана пъстричката уводна завеса и да се изправим пред нерадостната родна картинка, за която всъщност ще иде реч отгук нататък. Демографията българска, не ще и дума, е ако не най-важната, то поне една от най-важните и най-дълбоко табуизирани теми на настоящото българско ежедневие. Знаем го всички – „ония“ заплашват да ни претопят, откак ги има по „нашите земи“ (тук прочетете отново абзаца за американците и отношението им

към „собствената им страна“ – той е сложен там не случайно, разбира се). От време на време по телевизията се изправя по някое благообразно старче – все стожери от доброто старо време, все заслужили борци срещу комунизма и социализма – което ни показва, въз основа на различни изчисления, как ни остават толкова и толкова години, преди...

Преди какво, всъщност? Преди следващата гражданска война? (Това откъм ложата на българските оптимисти). Песимистите, напротив, сигурно си представят как „собствената им страна“ престава да бъде собствена, как някой им я открадва, нагло и арогантно, шепа по шепа, подобно на затворник, копаещ таен тунел откъм килията си накъм свободата... А реалистите... Момент, впрочем, има ли го и това животно – българският реалист? Да вярваме ли на различните етнографи от прастари времена, които – глей ти! – открай време са хвалили племето ни за неговия безпощаден реализъм, и дори са избрали да го наричат „прусаците на Балканите“, да се чуди човек да се смее ли, да плаче ли...

Впрочем, всичко по реда си. Нека засега оставим на други да си чешат черепите над въпроса за „националния ни характер“, а ние с вас да дръпнем напред, накъм истински важните въпроси на тази тема, че времето напредна... И така, демографията тиктака под краката на всички ни – американци, европейци, балканци, разлика няма кажи-речи никаква, навсякъде „варварите“ са вече не само „пред вратите“, ами директно вътре в крепостта, настанили са се в нея и нямат ни най-малко намерение да я напускат... И светът собственически трепери целокупно... упс, не навсякъде, разбира се. Както вече ви показах, Америка примерно не трепери, ами работи за бъдещето. Както го е правила винаги, между другото. Докато България...

Какво, пак ли ще започваме с оплакванията? А стига де, спести ни ги тия поне! Хе! Да сте ме чували *някога* да съм се оплаквал? Глупости, братя, какви оплаквания, какви пет лева? Онова, за което всъщност искам да ви говоря, ще ви накара

да се поопулите, предполагам, ако не над друго, то поне над собствената ми наивност, да не кажа направо глупост...

Защото нещото, с което ми се ще да ви занимавам тук, са основанията за моя оптимизъм. Български оптимизъм, potent и задъхан, а не някакъв напарфюмиран, изфренчен. Защото, о да, България, така ми се привиди, държи в ръцете си неочаквано добри карти, ако и може би все още да не го осъзнава. И то именно защото – не точно като Америка, но все пак и не като, да речем, Дания, която допреди няколко десетилетия не е знаела какво е това да живееш с „чужди“ в „собствения дом“, при това от векове насам – и днес, подобно на комай цяла Западна Европа, се поти не на ужким, в усилието да съчетае собствените си хуманни, общочовешки, либерални принципи, с все по-прииждащите вълни от чужденци, които... Но тук вече знаете какво следва, така че няма да ви губя времето.

Повтарям отново: нека бъдем реалисти! Няма вече чест и слава в лютата любов и омраза, няма почит в ненавистта към „чуждите“, никъде по света. И ако немалко от нас очевидно живеят с несмуцаваната от нищо увереност, че най-нормалното нещо на този свят е човек да си говори приказки като „Абе виж сега какво, не съм расист, но...“, то това се дължи само на провинциалността ни, разбира се. Всеки, който поизлезе малко по-задълго навън, се научава бързо-бързо ако не на друго, то поне да си държи ченето (ако и на ум да си псува „политкоректността“ колкото си ще – между другото, все се питам защо ли точно най-големите противници на този тип мислене са толкова склонни да използват тази по съветски удобна абривиатура, вместо нормалното „политическа коректност“...). А по-младите, току-поглеж, комай вече започват да ги вземат и на сериозно тези изфренчени коректности, та дори и ни се поскарват така, когато започнем да си говорим по нашенски... Модерни времена, какво да правиш?

Но да си се върнем на приказката. Навсякъде по света, повтарям – или поне по онези негови части, от които всички

се учат – хората изглежда са започнали да разбират, че няма полза от господарски фасони и перчения, дори и в „собствената къща“ (за която не всички разбират толкова ясно колкото американците, че всъщност в нея няма нищо „собствено“, но пък всички започват, полека-лека, да го осъзнават – една от „крилатите фрази“ тук в Германия например, звучи така: „Ние всички сме чужденци – почти навсякъде по света“). Няма полза от разделянето на „свои“ и „чужди“, ако и да не е лесно, разбира се. Няма полза от разделянето на два, пет или сто отбора вътре в „собствената страна“, няма смисъл от опити за разделяне на погачата така: „онова там крайче за вас, останалото за нази си“, колкото и хилава да е тя, пустата клисава балканска погача. Знаят вече хората докъде води всичко това, наситили са му се до гуша и се напъват, колкото и да е трудно, да престанат да се перчат с нациите и националностите си, в ущърб на въображаемите „други“. Ернест Ренан, ако не се лъжа, беше казал, че нацията, това е група хора, които са успели да *забравят* много неща заедно – и, както се надявам да се съгласите с мен, ако не сега, то може би някога по-късно, то може би е време и за нас вече да се позамислим малко и да решим дали, аджеба, нашите с вас неокончаеми балкански паметни, особено когато става дума за зло и мъст, не е време да се поподрежат така малко, да се пофризират и поевропейчат, ако не ви дразнят тия ми тук думички...

А всъщност, като се позамисли малко човек, то предпоставките за всичко това съвсем не са чак толкова нищожни. Пери Андерсън, един от по-интересните американски историци, твърди, че кемалистката революция в съседна Турция е уникална с това, че е културна революция, несъпровожда-на от социална такава – нещо безкрайно рядко в световната история. Е добре – аз пък се замислям така и, гледайки към днешна България, установявам, че в нея пък, през последните двадесет и нещо години, се е случило точно обратното – една социална революция, несъпровожда-на от културна такава. И

че, ако питате мен, именно това е причината за неокончаемостта на нашия с вас български преход. Иронията на цялото ни привидно отхвърляне на грубия исторически материализъм се състои в това, че, след като сме „променили базата“ (дано ми е простено използването на този толкова ненавистен за мен жаргон от миналото), ние някак автоматично сме заочаквали, че след нея ще се „промени и надстройката“, ще не ще... Е да, ама не! Не ще да се променя, пушта надстройка, не и автоматично, стои си в главите на хората по-тежка от какъвто и да е базов бетон, и тежи, та се къса! Иска си работа, иска си чоплене, иска си разбиране, иска си реална, а не само на приказки, раздяла с миналото и с неговото мислене. Инак не става, защото миналото, останало в главите, оказва се, е по-реално и по-тежко от всякакви диалектики на производителни отношения и нам кво още... А това води до тежка, подобна на лют махмурлук, фрустрация и обърканост, води до отчаяние, до пълна загуба на увереност в собствените сили, до пасивно очакване на някакво чудо, до чудесен бизнес за всякакви врачки, астролози и прочие гадатели... И единственото хубаво нещо в цялата тази преобъркана галиматия е това, че хората вече до такава степен са изгладнели занякаква надеждица, за *някаква* светлинка, за *някакво* обещание за бъдеще, че – хм, хм! – току-виж се оказало, че главите и мозъците им са далеч по-отворени, отколкото сме в състояние да повярваме в момента. Отворени, именно. Отворени за всякакви изфренчени и чужди идеи, били те политически коректности или просто призови за всеобщо обединение под идеята за една *гражданска*, а *неетнически дефинирана*, нация. За действително равенство на всички ни пред закона, за действителни права и свободи, за действително уважение едни към други, без разлика на пол, вяра и етнически произход... Смейте ми се вие, смейте се! Да видим кой все пак ще се смее най-последен, ако и може би озъбено, откъм гроба (тук отново следва смях, ако още не сте се досетили)...

И все пак, нека се замислим малко. Не е ли ситуацията на България – именно тази, днешната, а не някаква измислена, дотъртена откъм „бъдещето“, България – изключително изгодна, поне в сравнение с всичко и всички, които ни заобикалят наоколо. Съседите сърби? Какво да говорим, няма какво да говорим. Съседите гърци? Оплескаха се и те, завалиите; в края на краищата надхитриха, както винаги става в живота, не някой друг, ами самите себе си, за да се стигне дотам, да ходят нощно време по атинските улици на лов за чернокожи хора, пфуй тойфел, както казват германците... Съседите румънци се надпреварват във взаимно надплюване с по-далечните съседи унгарци, хвани Букай, та блъсни Коелю... Съседите турци, свестни и дисциплинирани хора, не ще и дума, но пък европейската идея, да ме прощават, и те като нас и през плет не са я виждали – и не само това, ами са се заинатили в наше време да доказват на всички колко велики могат да бъдат в собствените си очи, кеф ти империя, кеф ти превелико минало, направо да си отхапеш (тук отново следва смях, защото самият аз ви подбъзикнах миналата седмица на същата тази тема – само за да се убедя много скоро, че което може, то си може, а което не – не; само да не сте посмели сега, като онова момче младо, то си се знае самò, да изкарвате сега *цялата ми идея* чист майтап; предизвикателството си е предизвикателство, а сериозните приказки под него са си сериозни приказки).

И така, кой остава тогава на Балканите? Кой, ха кажете ми де? Има ли някой друг освен нас, който в момента да бъде дори в състояние да си мечтае за някаква европейскост, за цивилизованост, за веене на байрака, най-отпред пред цялата дружина-пасмина, може и да са на гол тумбак, ама пищови са, не са кашкавалки, мамка му! Кой друг, освен нас? Има ли някой друг?

Позамислете се малко за това, ако ви отърва, а после поразгърнете някоя и друга книжка по история, пък вижте, и *повярвайте най-после на очилата си*, че тази страна, този народ,

тази тук човешка смесица, колкото и дива и глупава, колкото и фалипръцовска и скудоумна в решаващите моменти от историята си, все пак е имала и други времена. Имала е! И тук няма да ви говоря за царе и армии превелики, няма да ви говоря за врагове повалени и черепа, направени на чаши. Неее, не познахте, милички... Няма да ви говоря за ония българи, които пишат кървави писма с кръвта на нещастни, никому не виновни цигани (голяма работа, един циганин по-малко!). Нито пък за ония, дето колят децата си собствени, ако и за да ги „спасят от позора“, та да научат нацията си любознателна след това да мъсти и отплаща чак до паметвека... Ония хора, за които ще ви говоря аз, са други. Ще ви говоря за хора отрудени и честни, по цял ден превити на запетая над рабоша, останали без кръст и без очи, но блъскащи залудо, вместо да лежат залудо. Ще ви говоря за хора, които развързват кесията и дават за род и език, за четмо и писмо, за светлина, учение и знание, ЗА БЪДЕЩЕ, МАМКА МУ! За хора, които казват „свобода за всинца ни по равно, няма българи, няма турци, няма арменци!“ За хора европейци – протестанти по дух и призвание, без да го осъзнават дори за секунда, хора дишащи и живеещи за едната чест, хора, които сядат под моста, докато отгоре тътне артилерията – ако падне моста, от мене нищо да не остане, МАМКА МУ! За тях ще ви говоря, за тихите, малките, незабележимите, а не за гигантите ни национални, да ме прощава Господ, които обичам до безсмислие, къде ще ходя инак, но които не мога да приема като светлина и показалци на пътя напред... Неее, видели сме вече често и пречесто докъде води тоя път, крайно време е сега да потърсим друг, по-нов... а всъщност толкова стар, колкото е и народът ни, ако питате мен (не „нацията“, гръм да я удари тая пуста „нация“, дето само се зъби като зло пале на всички и всичко комай вече сто години – и си яде пердах ката ден, и продължава да се зъби, пале глупаво, на нищо да се научи неспособно)...

Тъй. Излях се. Не можах да се сдържа, поизпуснах си юздите накрая, но пък и вие не ми връзвайте чак толкова кусур, ако и да сте, примерно, твърде млади. Ще дойде време за всинца ни – може би много по-скоро, отколкото смеем да се надяваме – в което ще трябва да се дели плява от зърно, боклук от семе, знание от тъмнина. Ще дойде, чуйте ми приказката.

А след това, ако имате желание, помечтайте си малко. Отпуснете душите, повярвайте – и наше ще бъде царството небесно, то се знае. Тъй е било откак свят светува, тъй и ще продължи да си бъде. Свобода и живот заслужават само ония, които успеят да си ги извоюват. Всеки ден, ден след ден – и най-паче от самите себе си.

Останалото – от Господа!

Декември 2012

Моля, откраднете този текст!

Ще започна този текст с една добре позната история из българския национален фолклор: за братовото момче, което отишло при Хитър Петър, за да му иска пари назаем, защото решило да започне собствен занаят...

Дал му Петър парите, а след това седнали да пият по едно кафе, да се разговорят.

– Та, как точно мислиш да започваш, чичовото? – пита Петър. – Тя, търговията, вярно хубава работа, ама и тя иска акъл, иска знаене и можеене...

– А, проста работа, чичо – отвърнало момчето. – Ще купувам евтино, ще продавам скъпо... Колко ѝ е на търговията, проста работа е тя...

– Тъй, тъй – почесал се Петър дето не го сърби. – Я ми дай пак парите, че нещо май сгрехих при броенето първия път, да ги преброим отново...

Подало му момчето парите, а Петър ги мушнал в джоба си и рекъл:

– Тя вярно търговията проста работа, ама другия път, като ми поискаш пари, няма да е лошо да си измислиш някаква друга работа. Тая дето си я намислил, така няма да стане, във всеки случай...

Тъй. Разправих ви историята, както може би вече се досещате, за да припомня на всички ни, че, както го е казал народът, златни му уста, „от пръдня боя не става“, тоест за всяко

нещо на този свят, колкото и просто да изглежда на пръв поглед, се иска разбиране, знание и способности. Уж проста работа, уж всички я знаем, а все така се получава, че някои, както изглежда, все пак не я знаят...

Откъдето пък ще прескоча на истинското нещо, или, както още се казва, „послание“, което искам да ви изпратя с този текст. А именно: парадоксалното на пръв поглед твърдение, че кражбата на интелектуални съдържания в Интернет няма смисъл – а съответно няма смисъл и страха от нея, който, така поне ми се струва, мотивира до голяма степен мисленето и действията на някои колеги в българското, а и не само, виртуално пространство.

Ще започна с едно принципно разграничение, без което няма как да се разбере и постави в реалния му контекст горното твърдение. Става дума за разграничението между две принципно различни култури, два различни начина на мислене и поведение, които тук ще обознача с названията „култура на недоимъка“ и „култура на изобилието“.

Културата на недоимъка е познатата на всички ни култура от ежедневието. Имайте пред вид, че смисъла, в който използвам това понятие тук, не е непременно свързан с конкретните икономически, културни и политически реалности на родното българско общество. Проблемът с недоимъка или недостига е принципен проблем, от който не може да се откъсне или избяга никоя човешка дейност, ограничена от рамките на материалното ни битие и съществуване. Тя е фундаментален проблем на човешкото съществуване, произтичащ от принципната несъизмеримост на, както изглежда, неограничените ни потребности и желания, от една страна – и необходимостта да ги ограничаваме и съдържаме, поради ограничеността на ресурсите в материалния свят, който обитаваме. В такъв смисъл всяка материална култура е по принцип култура на недостига и недоимъка, само че в различна степен, естествено.

За да обобщим: културата на недоимъка се характеризира от повече или по-малко постоянен превес на търсенето над предлагането, с възможни фази на обръщане на тази връзка, които обаче са изключения и като такива са принципно нетрайни.

Културата на изобилието, напротив, е култура, при която има принципно превъзходство на предлагането над търсенето. Единствената форма на такава култура, която ни е позната в момента, при това все още в някаква зародишна, начална форма, чиито измерения ние в никакъв случай не сме в състояние да обозрем и осмислим в този ранен етап от нейното възникване, е културата на виртуалното пространство и Интернет. Множество футуролози и различни други специалисти, занимаващи се с проблемите на бъдещето, спекулират върху евентуалните възможности за постигане на някаква подобна култура и в рамките на материалния свят, с помощта на нови технологии и познания, но поне засега изгледите за достигането на нещо такова са строго ограничени до рамките на спекулативното, фантастично мислене.

Фактът, че културата на изобилието ни е позната единствено под формата на виртуално пространство, тоест една форма на опит, която до голяма степен си остава някак чужда на нормалното ни ежедневие на хора, борещи се за оцеляване или успех в един материален, а значи изпълнен с недоимък, свят, съвсем не означава, че тя не предявява съвсем реални изисквания към способността ни за адаптация, приспособяване към принципно нови, непознати до този момент, начини на мислене и поведение. Именно това е смисълът на понятието, който е абсолютно актуален за всички ни и вече упражнява определено влияние върху животите и обстоятелствата ни, независимо от това до каква степен самите ние го осъзнаваме или сме склонни да го признаем като фактор, при това съществен.

Без да се впускам в дълги и заплетени умозрения относно различните фундаментални разлики между двата начина на

мислене и поведение, самият аз ще ви запозная единствено с онзи техен аспект, който по мое мнение има напълно директно отражение върху животите на всички ни, поне доколкото сме участници в живота, взаимодействията и политиките на виртуалното пространство, в неговия сравнително ограничен български вариант или в световния му, глобален такъв.

Значи, принципната разлика между двете неща е очевидна: докато в първия случай основният императив, основното задължително и неизбежно правило на мислене и поведение, вече е предпоставено от самия факт на ограничена наличност на ресурсите, то във втория ситуацията е напълно противоположна – ресурсите са далеч по-изобилни от потребността или дори физическата ни способност да ги обозрем, достигнем или преработим, в какъвто и да е практически смисъл. Оттук и разликите между двата принципно различни начини на мислене и поведение: докато в материалния свят смисленият тип поведение е свързан с налагане на ограничения – за предпочитане разумни – върху потреблението и разпределянето на ресурсите, то във втория случай единствено смисленият въпрос е по какви начини можем да разширим възможностите за усвояването и потреблението им.

И отново, нека обобщим: културата на изобилието се характеризира от повече или по-малко постоянен превес на предлагането над търсенето, с възможни фази на обръщане на тази връзка, които обаче са изключения и като такива са принципно нетрайни.

Оттук и разликите в смислените модели на поведение, налагани от спецификите на двете различни култури: докато в първия случай, при културата на недоимъка, смисленото поведение е онова *на защита* на ресурсите и ограничаване на потреблението им, то във втория случай смисленото поведение е онова *на добавяне* на нови ресурси, нови съдържания или начини на потребление, в зависимост от собствената ситуация и възможности.

Казано на по-достъпен български език: в първия случай смисленото поведение е да се пазите да не ви окрадат. Във втория вече просто няма смисъл от „пазене“, поради простата причина, че с това вие лишавате хората от възможността да добавят нещо свое към цялото (евентуално използвайки вашите ресурси). По този начин вие се противопоставяте на цялата логика, управляваща тази нова култура и по неизбежност осъждате себе си и собственото си участие на „закърняване“ и постепенно оттегляне от главното русло на развитие, което винаги протича там, където има най-големи възможности за обмен и взаимнополезно добавяне на нови и оригинални съдържания.

Разбира се, казаното с неизбежност води до логичния въпрос: а как в такъв случай ще успеете да доведете участието си до постигане на някакъв вид лична полза, лична печалба – тъй като, поне засега, това е всепризнатият мотив на човешката дейност, от гледна точка на теориите на рационалното действие? Ние действаме, за да постигнем някакъв вид полза и печалба – лична и/или колективна. Но как може да се постигне нещо такова в една култура, която поставя принципния си акцент не върху разумната обмяна на (ограничени) ресурси, по възможност при взаимна полза, а върху добавянето на собствено съдържание към принципно неограничените ресурси, теоретично достъпни за всекиго?

Простият отговор на този въпрос е, че поне до момента прост отговор няма. Все още не е открит ясен и приемлив модел за материализиране на принципно извън-материалния характер на културата на изобилието, която ние познаваме само в нейния виртуален вариант. Оттук и множеството спорове и реални конфликти, свързани най-вече с темата за защита на интелектуалните права, които постепенно се превръщат в реален център на борбата на идеите в този напълно нов вид човешка дейност. Навсякъде по света притежателите на интелектуални права се борят със зъби и нокти срещу не-

избежната ерозия на социалния им статус, идееща от факта, че плодовете на техния труд и изобретателност са точно онзи вид ресурси, които подлежат на най-лесна дигитализация, тоест „де-материализация“, а следователно с неизбежност попадат в кръговрата на културата на изобилието, при която общоприети модели за възнаграждение поне засега липсват. Налага се да се живее със заместители – което, разбира се, е не особено приятна перспектива, особено от гледната точка на традиционния носител на обществен прогрес в неговия модерен вариант – тоест *възнагражденият интелектуалец*, поне в обществата, в които това е станало възможно, някъде през последните сто и петдесет години.¹

Без да ви залъгвам с твърдения, че самият аз съм успял да намеря някакво обществено приемливо решение на този тъй труден проблем, оттук нататък бих искал да ви запозная с моето собствено, лично решение, което лежи в основата на цялата ми работа покрай доброволния просветителски проект, известен на читателите в България под името „Списание „Либерален преглед““.

Вече започнах с най-важното: „кражбата“ не само е нещо непродуктивно, тя просто няма смисъл при новите условия на всеобщо изобилие. Теоретично възможно е, разбира се, да си представим някакъв много сръчен и усърден крадец, който се опитва да гради присъствие въз основа на чужди неща, но реалността на Интернет-ежедневието ни убеждава начаса, че това е напълно невъзможно: простото копиране на чужди съдържания не предоставя на евентуалните потребители ни-

1 Нека си припомним, че дори и по времето на Дикенс, тоест към средата на 19 век, позицията на интелектуалеца съвсем не е била толкова „възнаградена“ и защитена, колкото е днес. Самият той води дълги и неуспешни борби срещу американските издатели, които препубликуват романите му в Америка, без да плащат нито грош, поради липсата на международни споразумения за защита на авторските права по онова време.

каква мислима мотивация да предпочетат вашия сайт, вашето присъствие, пред нечие друго. Нещата така или иначе са достъпни (почти) навсякъде. Защо тогава някой би трябвало да си дава труд да дойде точно при вас, а не при оригиналния източник? Реалното състояние на нещата е, че при подобна „стратегия“ съответното Интернет-присъствие на практика никога не успява да надмогне границите на незабележимостта и си остава напълно невидимо за масовия (или елитарен) потребител, който никога не успява да го открие, камо ли пък запомни.

Но също толкова непродуктивно – поне от моя гледна точка – е и поведението, основаващо се на мисленето (а всъщност инстинктите) на старата, „гладна“ култура на недоимъка. Човекът или хората, демонстриращи такъв тип поведение, с неизбежност изпадат в ролята на [старата врана от добре познатото стихотворение на Вапцаров](#). Както се опитах да обясня по-горе, с това те се противопоставят на базисната логика на мрежата и по неизбежност се оплитат в противоречията, произлизащи от принципната несъвместимост на двата типа култури. Кой съм аз? На кое време принадлежа, кое мислене поддържам? – всичко това са въпроси, чиято актуалност не намалява ни най-малко с възхода на дигиталната ера и, както показва развоят на нещата, повечето от големите притежатели на интелектуални права, поне в Америка и поне сред вестникарската гилдия, постепенно започват да осъзнават необратимостта на процеса и да търсят решения, избягващи принципния конфликт с потребителите, отказващи да плащат за нещо, което по тяхно мнение е част от новото време и новата култура, а следователно – принципно безплатно. Проблемът с квадратурата на кръга – а как да се оцелее в тази ситуация? – си остава въпрос на собствена изобретателност, все още.

Отбелязвам с истинска радост, че поне дотук самият аз съм се сблъсквал само с два случая на подобен вид отноше-

ние към работата тук у нас, тъй като повечето ми български колеги са абсолютно в крак с времето и нямат нищо против текстовете им да се пре-публикуват, разбира се при условията на [creative commons](#). Но тук вече е време да се спра и на истинските, реални основания, придаващи смисъл на работата на всички ни.

Първото нещо, което трябва да се уточни, е че и при този вид дейност има напълно разумни и обосновани изисквания и очаквания за получаване на някакъв вид респект и оценка за положения собствен труд. Това е напълно естествено и то е ясно и подробно обяснено в условията на вече споменатите [creative commons](#): ако пре-публикувате някого, то вие сте задължен/а да сложите линк към оригиналния текст и да покажете ясно, че това е съдържание, което сте заели от някъде, а не сте създали сами или публикували за пръв път. Това е политика, към която самият аз се придържам толкова стриктно, колкото мога – и единствените случаи, в които под публикувани в „Либерален преглед“ не-собствени текстове няма линкове, са онези, в които текстовете са ми предоставени лично от самите автори. За мен това е задължителният израз на етичност и професионализъм, който обвързва всички ни – и случаите, в които не съм се придържал към него, са ми непознати, ако и да не изключвам възможни грешки и недоразумения, които бих бил щастлив да коригирам заедно със съответните държатели на (морални) права. В този дух смятам, че и тази тук дискусия е възможно най-ясен израз на уважение и респект към работата на колегите, с които имам разногласия, тъй като, ако не уважавах мненията им, аз не бих си дал труда да мисля и теоретизирам върху тях.

Но истински важният, философски значим и основополагащ от някаква гледна точка, момент и смисъл на този вид дейност, този вид философия и работа, се състои в нейната различност от всичко познато досега. И тази различност, тази принципна новост, трябва да бъде добре осъзната и диску-

тирана, за да може да се достигне до някакъв момент на обществено разбиране относно необходимостта от по-различен поглед и подход към нея.

Какво точно имам пред вид? Човешката дейност, човешката активност, по принцип има и винаги е имала една и съща крайна цел, един и същ краен обект: получаването на някаква форма на внимание от себеподобните. В хода на развитието на цивилизацията този лежащ под всичко останало субстрат е получавал различни материални и нематериални форми (парите и богатството като основна и централна сред всички тях), но едва в наши дни, преди всичко в областта на безплатната дигитална култура (чийто върховен израз в момента са сайтове като „Уикипедия“), той получава една рязко различаваща се от досегашните, форма и проява. А тя се изразява във факта, че в новата виртуална сфера вниманието е не само прикрит, но и почти единствено възможен, продукт на обмен и открит обект на желанието. **Вниманието е новата валута на виртуалното пространство.** Докато в миналите, пък и сегашни времена е напълно възможно човек да си представи някакъв вид абстрактен „копач на богатство“, който е до такава степен полудял, че го преследва дори на някакъв хипотетичен самотен остров (какъв смисъл от злато и богатства на самотен остров?), то в наши дни търсачът на „новата стара валута“ – вниманието – е напълно немислим извън компанията и осезателното присъствие на себеподобните. Всичко, за което работим ние – и което имаме реален шанс да постигнем, поне в тази си дейност – е вниманието на хората. Разбира се, ние си оставаме материални същества и в такъв смисъл дейността ни, изключена от сферата на материалното и неговите награди, става безсмислена. Но едно от важните следствия от всичко казано дотук е, че връзката между идеалните и материални аспекти на теоретично възможната „награда“, към която човек може да се стреми, вече е много по-далечна и много по-опосредствана, отколкото в сфе-

рата на традиционната пазарна икономика, при която наградата е очевидна – хората работят най-вече за „пари“, и това е нещо, с което всеки от нас е интуитивно запознат. В новата икономика на вниманието, на идеите, тази връзка е далеч от очевидна и тя изисква значителна доза изобретателност от страна на действащите лица, за да бъде материализирана. Дали човек ще избере да пише книги, които да се опитва да разпространява по обичайния път, да материализира реномето си под формата на платени сказки и беседи, до които се допускат само ограничен брой хора, да се опитва да направи достъпа до сайта си платен (нещо изключително трудно, навсякъде по света), да използва виртуалното си присъствие, за да продава материални продукти и реклама, или да настоява за най-обикновени дарения от страна на читателите си, са неща, които си остават въпрос на собствен избор, предпочитания и изобретателност. Във всеки случай принципната реалност, пред която е изправен всеки от нас, поне в началото на дейността си, се изчерпва с добре познатата балканска сентенция „Паре нема, действай!“

Но кои всъщност са основанията човек да очаква някакъв вид придобиване на виртуално богатство в новата икономика, в новата сфера на идейния капитал? Най-късно от времето на Адам Смит насам всеки средно образован човек е запознат с базисния начин, по който функционира човешката стопанска дейност, а именно – чрез прибавяне на стойност към някакъв вид продукт. Без прибавяне на стойност няма реално натрупване на капитал, има единствено спекулация и прехвърляне на продукти от едни ръце в други. Същото, естествено, се отнася и до сферата на виртуалното пространство и виртуалната дейност, където, за да има основания да очаква някакъв успех и придобиване на капитал, човек трябва да добавя собствена стойност към продуктите, които предлага. При условие, че сте добавили достатъчно собствена стойност към продукта, към ресурса, то разпространението му от дру-

ги хора, превръщането му във „вирус“, е най-голямата награда, буквална шестица от тотото, която някой може да ви предложи. Това е нещото, което ви прави популярен и познат на всички, тоест притежател на значителен виртуален капитал; това е нещото, което ви дава шансове за някакъв вид печалба в новата икономика; това е нещото, което има смисъл в цялата работа.¹

Разбира се, предпоставката за всичко това е нелесна за постигане, от което следва и това, че при цялата си простота и яснота, този модел на мислене и действие е абсолютно не копируем, тъй като е свързан с непогрешимото присъствие на една изключително висока степен на индивидуализация и индивидуалност. Тази последната пък е единствената гаранция за това продуктът ви да стане невъзможен за „откраждане“. Когато са достатъчни само няколко реда, за да разберат всички, че това е текст или песен, или фотография, на еднокого си, то „краденето“ им, разбира се, става безсмислено, освен за собствено ползване. В една толкова малка и базираща се на завист култура, каквато е българската, това е и основната причина истински добрите неща **да не се** копират: всички майстори на копирането са наясно с факта, че, разпространявайки този тип съдържания, те вършат услуга не на самите себе си – и съответно не го правят. Останалата, безучастна и незаинтересувана част от публиката, си остава най-често не при чем, откъдето и следва изключителната бедност на тукашното виртуално пространство. Но това вече е напълно различна тема...

1 В този смисъл реакцията на участника в новата икономика, мислещ по старому, е също толкова различна от онази на истинския новатор, колкото е и реакцията на младата мома, реагираща на момковото приближаване с думите „Ни мъ барай чи щъ цапна!“, в сравнение с онази на зрялата жена, която знае какво очаква и иска от мъжа. Тук става дума не за противопоставяне, а за взаимност. Ако я има, разбира се...

Позволете ми сега, на края на този текст, да се спра накратко на специфичните за „Либерален преглед“ характеристики, които според мен дават основания това издание да се разглежда като типичен представител на новата икономика и новия вид мислене, за които говорих дотук.

На първо място: всеки от материалите, публикувани на този сайт, се разглежда не като окончателен, а като начален продукт във веригата от добавяне на стойност, за която говорих досега. Колкото и важен да е от моя гледна точка даден текст, колкото и много усилия да са вложени в създаването или превеждането му (а понякога и в простото му пре-публикуване от някой друг български сайт), то принципната умо-нагласа, с която аз подхождам към него е следната: оттук нататък започва истински интересното, истински важното. А именно – различните отражения и въздействия, които този текст ще има върху българското виртуално, мисловно и духовно пространство. При това леко бомбастичният привкус на тази широка формулировка начаса се сменя обратно на земята, защото основната форма на всички тези неща е силно видима и осезаема: имам пред вид дискусиите във форума на списанието, както и различните форми на комуникация между самия мен и други участници. Това е основната и начална форма, под която „Либерален преглед“ добавя стойност към предлаганите на сайта продукти – и в такъв смисъл най-големият комплимент, който някой може да направи на изданието и на самия мен, е да каже (както нерядко се случва), „хм, всъщност коментарите под текста са много по-важни от самия него“.

Но това, разбира се, е само началото, само връхчето на айсберга. Истинската специфика на „Либерален преглед“ се състои в неговата идейна и идеологическа основа, във факта, че той е един от малкото сайтове в българското виртуално пространство, където се предлага не просто пъстра смесица от принципно различни и несъвместими едни с други текстове,

а платформа, тоест последователен и концептуално изяснен начин на мислене и действие, свързан с определени политически идеи, които са сравнително неясни или просто непознати в България. Един текст от „Либерален преглед“, ако е част от идейното му ядро (което на практика най-често означава преведен от някакъв чужд език от създателя на сайта), е по принцип напълно „некрадим“, просто защото чуждостта и непривичността му за почти всички други масови сайтове в България е толкова очевидна, че те по-скоро биха си отхапали езичите, отколкото да публикуват „нещо такова“. С две думи: „Либерален преглед“ е онова, което днешна България не е. Той е нещо, което идва от бъдещето и поне засега е напълно екзотично и чуждо за обкръжението, в което се предлага. Той е опит за рязко – и изключително трудно – размърдване на „гюлетата“, както се изразява един мой познат. Той е изцяло обърнат към някакво засега почти невидимо читателско тяло, принадлежащо към някакво също толкова виртуално бъдещо поколение, чието съществуване е като минимум спорно. Той е нещо като нищо друго в тази част от Европа.

И, за да привършвам, бих искал в края на този текст да изпратя един поздрав-предупреждение към всички свои колеги, които все още са убедени, че могат „и така, и така“, тоест хем да бъдат част от новата икономика, хем да мислят и действат по начините, характерни за старата. Става дума за един кратък стих на Валери Петров – който, надявам се, дори и на вече преклонната си възраст ще бъде достатъчно модерно и динамично мислещ, за да ми прости този акт на „кражба“, а всъщност преклонение пред гениалността на прозрението, съдържащо се в тези няколко негови реда:

Като блок немръдащ е
 А да тласка иска.
 Всяка мисъл с бъдеще
 Спъва и потиска.

Гледа те немигащо
Без искра, без пламък.
Ето какво значело
Философски камък!

С почит!
Златко Енев

Януари 2013

За политическата коректност, стигмата и безмилостната борба за пред! последното място...

Политическата коректност бавно, но сигурно, се превръща в пробен камък за поведението и мисленето на всеки от нас. Нещо безспорно странно (ако и напълно обяснимо, както ще се опитам да посоча по-долу), като се има пред вид историята на понятието, която започва почти на шега: така наречената „нова левица“ в Америка го използва най-вече иронично, като начин за по-приемливо описание на собствените си доста очевидна ортодоксалност по въпросите на социалната промяна¹. С течение на времето обаче шегичката започва да става все по- и по-сериозна: на много места по света сухото съкращение Р.С. започва да се възприема от все повече хора като новата водеща, и може би не по-малко тежка от предишните, идеология на модерността. При това директното противоречие с принципа за свобода на словото и изразяването е само един, и може би не най-важния, аспект на проблема. Нека да го кажем направо: в наши дни политическата коректност започва все повече и повече да се превръща в средство за

¹ Виж в тази връзка Ruth Perry, (1992), *A short history of the term 'politically correct'*, in *Beyond PC: Toward a Politics of Understanding*, by Patricia Aufderheide, 1992.

упражняване на власт. При това власт, упражнявана най-вече от представители на групи, които в продължение на огромна част от човешката история са били стигматизирани, експлоатирани, сегрегирани или просто тормозени, по най-различни начини, а днес, използвайки това ново и неочаквано ефективно оръжие, най-внезапно се оказват на другия край на тоягата, която съответно започват да размахват (човек би казал), не по-малко ефективно от ония, която някога са я използвали върху собствените им гърбини. Впрочем, това последното твърдение е доста спорно, така че нека го оставим настрана и се заемем с онова, което има директно значение за нас, българите от началото на 21-ви век, все още живеещи в една страна, почти девствена откъм изкушенията и заплахите на подобни западни моди¹. А това означава да се заемем с въпроса дали, и ако да, то до каква степен, тази нова и тъй странна западна мода е започнала да прониква в собствените ни животи?

Конкретният повод за започването на това размишление бяха няколкото коментара във връзка с новината, че в Германия [детските книги вече рутинно се коригират](#), за да бъдат „освободени“ от политически некоректни съдържания. Става дума за премахването или замяната с други, на някога невинни думички като „негър“ или „циганин“, които днес вече се считат за несъвместими с тона на уважителното поведение между цивилизовани хора и съответно са премахнати от разговорния език. Легитимно ли е нещо такова или не?

Нека да започнем с това, че времената, в които живеем, все по-ясно започват да доказват истинността на простичкия факт, че думите не само могат да правят дупки, но и много често тези дупки се оказват значително по-тежки от всевъзможни други

¹ Каквато въпреки винаги си е била, ако може да се вярва на начините, по които предшествениците ни са описвали бавното и мъчително проникване на алафрангата по тукашните земи, преди стотина и повече години.

рани. Оттук и все по-нарастващата важност на понятието „стигма“ и свързаните с него изследвания – социологически, психологически и педагогически¹. Оттук и необходимостта лека-полека и самите ние да започнем да вземаме всичко това вече по-на-сериозно. В края на краищата, като наследници на гордо национално име, свързано с такива производни из различните западни езици, като vulgar или bugger (и двете думи изглежда водят началото си от „bulgar“), самите ние очевидно можем да се считаме за истински щастливци, че днес по някакво чудо не се намираме сред хората, изискващи от останалите да не употребяват националното им име, защото звучало обидно. Нещата съвсем не са толкова прости, колкото може би изглеждат на пръв поглед и отмятането на дискуси-ята като маловажна, за едното чудо може да се окаже малко нещо преждевременно. Прочее, нека изчакаме и видим.

Причината, поради която немските издатели стигат до идеята да коригират детските класици, съвсем не е толкова далеч от ума. Думите правят дупки. Езикът може да служи като оръжие – и децата не трябва да бъдат приучвани към тази му употреба (те така или иначе ще я научат достатъчно бързо). Всичко това е ясно, и въпреки това усещането за неудовлетворение и раздразнение пред изгледа за реално осакатяване на такива великолепни изяви на свободния човешки дух, каквато примерно е най-великата и прелестна малка анархистка на тоя свят, Пипи дългото чорапче, не ни напуска нито за миг. Но защо? Защо е така?

Тук, както изглежда, ние достигаме до един от най-важните и принципни недостатъци на политическата коректност: от момента, в който тя бъде превърната в идеология, тоест в нещо, предявяващо универсални претенции и предписания

¹ Както изглежда, водещото произведение в тази област все още си остава „Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity“ (1963) на Erving Goffman, макар и написано преди петдесет години.

към начините на собственото ни поведение, лично и колективно, тя с неизбежност започва да влиза в противоречие с (някои от) изискванията на простишкия човешки здрав разум. Точно както и по времената на комунизма или фашизма, новата идеология не може да ни спести необходимостта да мислим със собствените глави, да използваме за целта собствените си, а не нечии чужди, мозъчни клетки. Езикът, бидейки по същността си сечиво, ако и най-съвършеното от всички човешки, сам по себе си е нещо неутрално, лишено от оценъчни елементи. Те се появяват, затова пък с неизбежност, единствено в процеса на неговата употреба, както и при всяко друго сечиво. В конкретния случай това означава, че думи като „негър“ или „циганин“, както и всички други думи, са обидни не сами по себе си, а само във връзка с начина, по който биват употребявани, тоест с интенциите и конотациите, които им придава процесът на тяхната употреба (включително и неговите исторически измерения, разбира се). И именно оттук идва остро чувство за неудовлетворение, което ни изпълва при мисълта за „цензуриране“ на Пипи или някой друг от героите на детската класика – които са класика именно поради причината, че в хода на времето са доказали своите добри интенции, своите универсално валидни човешки ценности, своята простишка човешка доброта. Нито Пипи, нито Хък Фин, нито пък Джим Кнопф или някой друг от героите на всепризнатата детска класика целят да причинят някому рани, използвайки езика на времето, в което живеят – и който по някаква причина вече изглежда неприемлив за нашето собствено. „Негрите“ на Пипи – на които тя завижда не на шега, примерно поради напълно логичната причина, че бял пясък изглежда много по-красиво върху черно, отколкото върху бяло задниче – съвсем не са афро-американците на нашето ежедневие, на които ние, разбира се, дължим любезността и коректността да ги наричаме по начини, които те самите са избрали като не-обидни. Впрочем, това последно-

то го дължим колкото на тях, толкова и на самите себе си, на собствените си съвести и изисквания за зачитане на човешкото достойнство, независимо от външния вид, под който то ни се представя. ЧОВЕКЪТ е нещо, на което дължим уважение, точка. По този въпрос няма какво толкова да се дискутира.

Но работата е там, че в думите и поведението на класическите детски герои липсва именно нещото, в което днешните критици обвиняват авторите им: те не са расисти, не са етнически или полови шовинисти, не са омразници. Това са прекрасни млади същества, пред които светът се прекланя не случайно, вече толкова време. И езикът, който те ползват, не е език на омразата или расовото, или каквото и да било друго превъзходство – ако и в него да присъстват думички, които биха могли да бъдат тълкувани по този начин.

Именно в това е проблема. Няма универсални рецепти за откриване и елиминиране на омразата. Както всички знаем, тя може да бъде великолепно изразявана и без помощта на езика, понякога далеч по-ефективно, поради по-трудната си доказуемост. И когато някой се изправи пред нас, и заяви, че това или онова конкретно нещо е доказано еднозначно като изказ на омраза, ние започваме да се бунтуваме. Особено като българи, особено като хора, преживели твърде дълги периоди от историята и личните си животи във времена на заявявана еднозначност. Стига толкова, това вече сме го виждали. Ало, другарю партиен секретар! Как така се появяваш отново, нали уж вече те бяхме елиминирали?

Упс! Полека! Полекичка, моля, защото пък тук вече самите ние започваме да навлизаме в полосата на (несъществуващата) еднозначност. Политическата коректност може и действително да си приписва меродавни функции, които няма как да ѝ признаем без бой, но пък проблема, или по-скоро язвата на човешкото съвместно съществуване, срещу която тя се опитва да се бори, е повече от реален. Страхът, недоверието, омразата към Другостта и Различността, са сред най-базис-

ните факти на нашето човешко битие – и всеки опит за тяхното укротяване и известно намаляване безспорно заслужава внимание и респект. Така че нека не избързваме със заключенията и се опитаме да мислим по-нататък, в името на общото ни противопоставяне срещу омразата.

За какво например става дума, когато откъм Европа ни спускат окръжни наредби, изискващи определени корекции на учебниците за средните училища, които ни изправят пред очевидната необходимост ако не да цензурираме, то поне да коментираме и снабдяваме с нов обяснителен апарат, националните си класици? Не е ли това точно същото? Отново израз на политическа коректност, някакви неубедителни и често изглеждащи фалшиви заигравки с чувствата на съседите ни, на които – така твърди Европа – сме дължали уважение. Чакай бе, какво уважение, какви пет лева, когато тук става дума за факти? Така са мислели и говорели хората, така ги представяме и ние. Какво тук има толкова да се разсъждава?

Ха! Именно, именно. Взехте ми думите от устата. Така са мислели, така са говорели. Виждате ли вече първата и може би основна разлика между нашите национални класици и, да речем, Пипи дългото чорапче? Пипи НЕ МИСЛИ онова, което ѝ приписват критиците на нейния език. Нито пък го прави Астрид Линдгрен. Ботев, напротив, не само го мисли, той най-директно отдава живота си за него – което е и основната причина, поради която днес му издигаме паметници. В единия случай става дума за приписване на нещо несъществуващо. В другия става дума за най-чиста реалност.

Ами толкова по-добре, може би ще ми отговорите. Щом значи става дума за реалност, то отново всичко е ясно. „Силно да любя и мразя“ – в учебниците. С останалото да се оправят даскалите. Нас като са ни учили така, да не би да не сме станали хора?

Ха наздраве! Нека малко да укротим емоциите и да се опитаем отново да поразсъждаваме. Времето на Ботев – много

различно от онова на Астрид Линдгрен и Пипи дългото чорапче, между другото – сигурно е оправдавало омразата му. В края на краищата ВСИЧКИ по онова време – от мъгливия Албион, през нашенските изсушени от жегата полета, та чак до най-затътените гори тилилейски на другия край на планетата – са се упражнявали в един и същи вид мислене и действие: разделителното. Ние сме си ние, вие сте си вие, и късмет за всинца ни, ако не сме принудени през ден да се хващаме за гушите. Хай сега махайте ни се от главите, дявол ви взел, че инак видите ли...

След което следва... Вече знаем какво, вече сме научени. Първа национална катастрофа, втора национална катастрофа, трета национална катастрофа, четвърта национална катастрофа... „Ей, че ми закатстрофя на езика“, както сигурно би казала Пипи – ако се сещате какво искам да ви кажа, разбира се.

Нека да го кажем ясно и без увъртания: времето на Ботев е едно, а нашето собствено – напълно друго, напълно различно. Днес светът има други приоритети, други планове, други мечти. Ако тогава необходимостта от постигането на национално освобождение – със или без съответстващ икономически смисъл¹ – е стояла над всичко, то днес вече необходимостта е от съвсем различен вид. Необходимостта днес е РАЗВИТИЕТО – хладнокръвно, спокойно, може и със стиснати зъби, но при всички случаи целенасочено – което да ни позволи най-после да достигнем някакво ниво на живот, което да ни избави от вечната роля на десетте хиляди слепи войници, водени от еднооки водачи накъм нещастния си цар, който на всичко отгоре ще падне мъртъв начаса, щом само се сблъска с ужася-

¹ Виж в тази връзка изследването на Майкъл Паларе, „[Балканските икономики 1800-1914: Еволюция без развитие](#)“ (изд. „Апострофи“, 2005), в което убедително се защитава идеята, че Българското национално освобождение се оказва доста катастрофално, анализирано от чисто икономическа гледна точка.

ващата гледка. А такова развитие, съгласете се, не се постига без сътрудничество с Другите. Не се постига с вироглавство, не се постига с комплексарско перчене, а от всичко най-малко пък се постига с мухлясали от многовековен престой из разни килери, щедро поръсени с отрова за мишки, нашенски омрази.

Ето защо емоциите на великия певец на националното ни Освобождение, ако и безкрайно важни за осъзнаването на всинца ни като наследници на онова, на което сме, трябва да се поднасят на децата с разум и добра преценка за това кое, по какъв начин и накъде води. Ето защо няма страшно когато Пипи казва „аз си искам свой собствен негър, да ме маже с вакса за обувки всяка сутрин, та да стана и аз черна като тях“. Но пък има много страшно, когато не се обясни на малките защо и по каква точно причина Ботев пише „но кълни, майко, проклинай“ – и по какъв точно начин трябва да четем и разбираме всичко това ние – наследниците на неговия борчески дух, но не и на неговата омраза. Ето защо едното е криворазбрана политическа коректност, а другото – израз на съвременен разбирателен за историческите ограничения на всяко наследство, в това число и нашето.

Лакмусчето за всичко е омразата. Там, където тя липсва, реални основания за безпокойство няма. Но пък там, където я има реално, няма основания за колебание. Израз на сляпо преклонение пред миналото и неразбиране на настоящето (за бъдещето изобщо да не говорим) би било да поднасяме емоциите на мъчителната си история без обяснения и съвременен коментар, на собствените си деца. С това няма да им извършим добра услуга.

Но това не е единствената причина, поради която трябва да държим очите и главите си отворени, и да не прекратяваме опитите за самостоятелно мислене, колкото и непосилни да ни изглеждат понякога. Една друга, и не по-малко значима причина, е онова, което самият аз предпочитам да наричам

„безмилостната борба за предпоследното място“, или „кому ще се наложи да носи бремето на стигмата“?

Историята на Балканите изглежда е белязана от край време от една любопитна и тъжна надпревара, която сръбско-американската изследователка Милица Бакич-Хейдън определя чрез сполучливото понятие „вгнездени ориентализми“.¹ Става дума за всеобщите опити на балканските страни и народи, от Адриатическо до Черно море, да представят съседите си като по-примитивни и по-изостанали от самите себе си. В бивша Югославия нещата дори са били подредени оптически-вертикално, поне на картата: Словения → Хърватска → Сърбия → Босна → Косово → Македония (за последното място винаги се води най-жестоката битка, разбира се, така че то си остава по принцип неопределено).

Тази борба, тази битка, засяга по принцип всяка стигматизация, и едно от най-очевидните обяснения за съществуването на целия феномен е в съзнателно или инстинктивно изпитваната необходимост да се избяга от последното място, поради което най-честите носители и поддръжници на всевъзможни стигматизации се оказват хора, които са много близки по манталитет и статус до ония, които стигматизират. Оттук и огромната трудност, с която е свързано преодоляването на този тип мислене и поведение: да се откажеш от него, да го превъзмогнеш, вероятно е по принцип възможно едва тогава, когато не се чувстваш реално застрашен от заемане на фаталното последно място в йерархията на стигмите, тоест когато реално си постигнал някакво по-високо ниво на развитие. А това, естествено, не е въпрос на пожелателно мислене или вълшебни пръчици.

Това е и собственото ми обяснение за огромната съпротива, с която се посреща в България, пък и във всички по-

¹ Bakić-Hayden, Milica (1995) *Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia* 54/4 *Slavic Review* pp. 917–931

слабо развити общества (предполагам), идеята за приемане на политическата коректност като нещо повече от израз на някаква мода или нов вид чисто идеологическо мислене¹. Да се възприеме сериозно идеята, че доброволният отказ от използването на думи и символики, свързани с неща като „негри“ или „цигани“, ни поставя в застрашителната ситуация да се окажем евентуално на тяхно място. Дори и във времента на всеобща мобилност (а може би и точно поради тях), когато човек види със собствените си очи колко неспособни са западняците да направят някаква разлика между нас и всички ония, които ние презираме така старателно, стигматизацията си остава една от основните стратегии за предпазване на собствения периметър от заплахата на „последното място“. Естествено, всичко това е предназначено стриктно и само за вътрешна консумация, тъй като, в хода на общуването ни, както Западът, така и ние сме се научили да си кимаме учтиво и да пропускаме покрай ушите си всякакви *разговорни детайли*; дребната разлика в позициите – реална или въображаема – естествено се игнорира напълно и от двете страни, поне що се отнася до външността на общуването им. Но пък вътре, разбира се, нещата функционират желязно. Да живе-

¹ Всъщност, България си има своя собствена, обратна на западната, „политическа коректност“, но тя, разбира се, не се дискутира публично. Да бъдеш „политически коректен“ в днешна България не означава нищо друго, освен да мразиш, БУРНО, „циганите“, дори и когато си от онзи вид милозливи хора, които са склонни да им мушнат по някоя пара в ръката ако не ги гледа никой; да се възмущаваш, ШУМНО, от „нечуваната корупция в ДПС“, дори и когато вътрешно си мислиш, „хвани едните, та блъсни другите – няма турци, няма българи, братко!“; да се гордееш, ПО ИНЕРЦИЯ, със „спасяването“ на българските евреи, ако и последните дебати в Интернет може би са те накарали да се замислиш дали, аджеба, ако днес примерно ни предложат отново Тракия и Македония, няма отново да се съгласим да изпратим „някого“ в някакви концлагери (добре де, да не са евреите, ама що пък да не си изпратим циганетата, примерно; с един куршум – два заека, мамка му!)

ят албанците, които презират македонците, които презират българите, които презират...М-да. Последният, ако обичате, да затвори вратата...

Искрено ваш,
Златко Енев

Февруари 2013

Липсващата фигура на бащата в българската история

*It is, therefore, preposterous to look
for an Ottoman legacy in the Balkans.*

The Balkans are the Ottoman legacy.

Maria Todorova, „The Ottoman legacy in the Balkans“¹

Ще ми се да започна днешните си приказки с една доста стара и – така поне изглеждаше допреди няколко часа – напълно забравена история от дните на по-раншната ми младост.

Трябва да е било в ранното лято на 1979 – тоест *със сигурност беше* в ранното лято на 1979, когато аз, подрастващ хлапак, току-що завършил средното училище и вече потръпващ при мисълта за очакващата го необятност на бъдещето – един ден се изправих пред баща си и го пресрещнах със странната фраза, „татко, дай ми ръката си“ (а може и да е било по-директно, като например „татко, дай да ти целуна ръка“; семейните истории варират донякъде при този немаловажен пункт). Баща ми, малко сепнат и позасрамен от тази толкова

¹ „Ето защо е абсурдно да се търси османско наследство на Балканите. Балканите са османското наследство.“ Мария Тодорова, „Османското наследство на Балканите“

неочаквана молба, нещо се запъна, но преди да се е осъзнал, аз вече бях грабнал меката, топла десница и несръчно я опрях до устните си, след което се поотдръпнах назад и издекламирах предварително подготвената фраза: „целувам ти ръка, за да ми позволиш от днес нататък да пуша пред теб и да не се крия повече“.

Казвал съм го вече не знам колко пъти, ще го повтора и тук: имах най-добрия баща, когото мога да си представя – слънцето на моя живот, както не се свеня да кажа – така че целият този ритуал, сякаш изкопан от дълбините на някакво свръх-патриархално общество, би изглеждал дълбоко ненужен, някак заплашително-архаичен, ако би бил взет *prima facie*, едно към едно. Но това не беше така...

Не знам какво точно ме е подтикнало към помпозната театралика на една такава сцена. Брат ми – далеч по-земен и по-здравомислещ от мен човек – никога не беше вършил нещо подобно по времето, когато самият той беше наред да напуска семейното гнездо. Никой не беше очаквал, а още по-малко – изисквал – нещо подобно от мен. Но някъде дълбоко отвътре нещо ми подсказваше, че трябва да го направя, че трябва да целуна десницата на човека, от когото се канех да се отделя, когото се чувствах задължен да отрека и продължа едновременно, в един и същи процес на постепенно съзряване и себе-ставане, за който по онова време, не ще и дума, не бих могъл да имам дори и най-приблизителна представа.

Днес, близо тридесет и пет години по-късно, вече си мисля, че все пак разбирам смисъла на онази странна и, както ми се струва сега, някак съдбовна сцена. Изправяйки се пред баща си, аз бях му дарил – и стоварил върху плещите му – цялата младежка безогледност на нещото, наричано от психоаналитиците „едипов бунт“: инстинктивно-непреклонната си решимост да го изместя откъм центъра, някъде по-към периферията на вече начеващия ми самостоятелен живот. Да отрека правото – и задължението му – да определя

моята форма, моето битие, моето съществуване, които, като всяко щастливо и обичано дете, до този момент бях приемал без да си задавам каквито и да било въпроси. Да го отрека, като същевременно го продължа. Да стана самия себе си, а не негов идентичен образ, негово копие. Да постигна смисъла на съдбата си. Да бъда.

* * *

Прескачам откъм странната символика на младежкия спомен накъм главната тема на това размишление. И, по липса на някакво по-удобно, по-гладко въведение, я започвам с една конфронтация, която, така поне ми се струва, няма как да бъде избегната.

А именно:

**всички ние знаем, че общата ни майка е България.
Но кой е баща ни, всъщност?**

Кому трябва да целунем ръка – или, ако предпочитате, срещу кого трябва да се опълчим, с или без синовна обич и всеотдайност? Кому трябва да благодарим (кого трябва да проклинаме) за това, че сме тук и сега, точно такива, каквито сме? На кого трябва да се облегнем, от кого трябва да се отгласнем, кого трябва да отречем и продължим, в търсенето на собствена идентичност и съдба?

Отговорът на всички тези въпроси, колкото очевиден и логичен, толкова и страстно потулван някъде из най-потайните гънки на колективното ни безсъзнателно, ще дойде от само себе си, надявам се, но преди това нека размислим върху следствията от тази тъй съдбовна липса – липсата на бащина фигура – в нашата с вас обща национална съдба и история.

Липсата на бащината фигура по всяка вероятност води до сериозно забавяне и затрудняване, ако ли не пълна невъзможност, на онзи естествен процес на съзряване и себе-ставане,

известен като „едипов бунт“. Лишени от този най-естествен индивидуален и колективен ориентир – бащината фигура – ние се превръщаме, по някаква фатална неизбежност, в отрицатели на всичко и всички – като заедно с това осъждаме самите себе си на някаква почти болезнена, а най-вероятно инцестуозна, обвързаност с фигурата на майката, резултатът от която, не съвсем като в митологичната история, е не толкова катастрофален край на една патологична семейна картина, колкото безкрайна колективна катастрофа, едно битие, осъдено на тихо, трудно отбележимо потъване в дълбините на собствената нищета и нищожност: единствено познатата ни българска реалност, откак ни има, поне в някакъв модерен исторически смисъл.

Казано по-кратко: ние не знаем кои сме, защото не знаем – или по-точно, *не искаме да знаем*, от кого идваме. Изправени пред убийствения ужас на дълбоко табуизирания си произход и корен, ние предпочитаме да приемем всякакви, дори и най-безчовечните, версии за собствената идентичност: за повечето от нас е далеч по-приемливо да сложат пред очите си една картина на петстотингодишно насилие над майката, тоест да приемат, съзнателно или не, версията, че самите те са копелета, плодове на едно безпрестанно изнасилване, отколкото да приемат, дори и за секунда, възможността да погледнат реалността в очите.

А реалността, без разкрасяване и без ненужно чувство за себеунижение, е следната: бащата на всички ни е Османецът. Бащата на всички ни е човекът от Константинопол. Бащата на всички ни е имперският човек, когото днес, за по-удобно, предпочитаме да наричаме с думата „турчин“.

Едва ли е нужно (всъщност, нужно е, разбира се, но пък заедно с това и напълно излишно, поради непосилната тежест

на идентичностното табу), да изреждаме всички смисли, в които обществото и съществуването ни е директно продължение на османското наследство: в езика, музиката, храната, архитектурата, изкуството, облеклото, административните традиции, спецификите и начините на функциониране на политическите институции и пр. Големият – и досега напълно непосилен за решаване, не само за нас, но и за всички останали балкански народи, проблем тук е невъзможността за едновременно принципно приемане на това наследство, и заедно с това, поддържане на традиционното ядро на балканските национални идентичности, изградено около двете оси на езика и религията – не само различни от, но и *противопоставени* на османското наследство до степен, при която единствено възможното му публично възприемане си остава онова на *робството, игото*. За да опростим отново: в търсенето на собствена идентичност всички ние до такава степен сме предпочели да отречем дори и най-слабата възможност за смесване на избраната от предците ни идентичност с реалността на историческото ни наследство, че по неизбежност си оставаме *хора без история*, наследници на една петстотингодишна черна дупка, от която до нас достигат единствено (въобразените, тъй като неподкрепими фактически) вопли и стонове – воплите и стоновете на непрестанно изнасилваната ни майка. България, черната робиня. България, обезчестената.

В един напълно директен и логически последователен смисъл, липсата на бащината фигура върви ръка за ръка с липсата (или по-точно отрицанието) на собствената история. Всичко, което по някакъв начин би могло да говори за някакъв вид доброволност в акта на отдаването (в квази-психоаналитическата интерпретация, която ви предлагам дотук: възможността майката да не е била изнасилвана, а може би просто покорна, ако и не всеотдайна, наложница, та дори и съпруга), се отхвърля, изтрива и изличава от колективната памет с всички възможни средства. Исторически факти, като

например тъй оспорвания – днес вече символичен за *робството* – „кръвен данък“ (*девширме*), който на практика е основното средство за спояване на различните етноси в империята чрез *етнически неутрален, и дори неизгоден за самите турци* (тъй като техните деца са изключени от него), процес на подбор на висши управленчески кадри за имперската администрация; на „потурчването“ от седемнадесети век, което все повече и повече се разкрива като *доброволен*, ако и не силно желан, акт на присъединяване към религиозно-фаворизираната имперска прослойка, която дава по-големи шансове за сравнително спокойно съществуване; като факта на невъзможността да се мисли Православната църква под някаква друга форма освен като *Османска институция*, с патриарха като *millet-bashi*, през почти всичките петстотин години, чак до изпълненото с революционна енергия на отделяне и противопоставяне, създаване на собствена екзархия през 1870... Всички тези исторически факти, както и множество други (икономически изгодната форма на управление на земята, която предоставя на балканските селяни много по-голяма свобода в сравнение с напълно закрепостените им събратя от Средна Европа, чак докъм средата на седемнадесети век) биват отсявани, измествани и изличени от колективното ползване, в името на свръхзадачата за отричане на историческия корен, на реалния исторически произход.

Но какви са последиците от всичко това? Отказали се доброволно от възможността да имаме баща (поради предпоставянето на неговата *майкоругателна* чуждост и нежеланост), ние заедно с това се лишаваме и от възможността за каквото и да било реално съзряване и израстване. Българското битие, българското съществуване, се превръща – поради липсата на реална бащина фигура, която да бъде *градивно отречена*, тоест приета и преодоляна едновременно, какъвто е нормалният психологически механизъм на личното и колективно израстване – в царство на вечното отрицание, на невъзможността

за утвърждаване на каквото и да било. Но не само това – актът на *отцеотричането* се оказва недостатъчен сам по себе си. За да може да придобие истинска сила и да се превърне в истински необратим, истински незаличим символ на невъзможността за приемане на бащата, той се нуждае и от едно още по-драстично, още по-едностранчиво онагледяване и утвърждаване: *отцеубийството*, макар и само символично. Вечното ругателство и настръхнала враждебност срещу Турция – страната-наследник на бащината фигура, както и безпрестанната дискриминация и сегрегация на мюсюлманските малцинства в България и навсякъде по Балканите, имат за цел именно постигането на тази символична необратимост на отрицанието. Също като Едип, който убива баща си и живее в инцест с майка си, всички ние се оказваме неспособни за надживяване и сублимиране на едипалните си инстинкти, оставайки си завинаги пленници на Съдбата, вместо да бъдем господари или поне кормчии на собственото съществуване. В един напълно лишен от символика смисъл България и Балканите (с възможното изключение на Турция, която няма проблем със себеидентификацията), продължават да живеят в едно митично, извънвремево и пред-модерно време. Осъзналият съдбата си Едип се самоослепява и отказва повече да вижда. За разлика от него ние продължаваме да живеем, широко ококорени, но неосъзнаващи факта на безпрестанната си слепота.

Март 2013

Преработването на миналото – България, 2013

*„Това го извърших аз“, казва паметта ми.
„Това не може да съм го извършил аз“,
казва гордостта ми и остава непреклонна.
Накрая паметта се предава.*

Фридрих Ницше, „Отвѣд добро и зло“

Изминаха вече двадесет и три години. Двадесет и три години на „минало несвършващо“, както го наричат немалко от колегите, занимаващи се професионално с проблема.¹ Дали това наистина е така или просто очакванията ни по отношение на мястото, в което сме родени – а може би и на самите нас – са донякъде нереалистични, може да отсъди единствено бъдещето. Остава си обаче факт, че на фона на огромната вълна от изследователска и обществена енергия, посветена на въпросите на миналото и паметта в пост-тоталитарните общества, идеща откъм по-средните части на континента, нашенското омърлушено примирение пред непреодолимостта

¹ Виж в тази връзка: Евгения Иванова (съст.) *Минало несвършващо. Теренно изследване „Топоси на историческата памет“*. София: Нов български университет, 2011.

на миналото е доста обезкуражаващо. Някоя и друга буря в чаша вода, след поредното „отваряне“ на нещо си (досиета, мемоари, конференции, организирани от явни или прикрити апологети на същото това минало); някоя и друга среща на учени, които се изпокарват на петата минута след началото на разговора; някоя и друга книга, която не може да се намери никъде само година след излизането си от печат – с това, както изглежда, се изчерпват опитите ни да избутаеме нанякъде камъка, наречен „минало“ – с неизбежно-предвидимия резултат, че то отказва да се побутне. Миналото – това, както изглежда, сме самите ние.

Оказва се дори, че у нас е трудно да се отговори на принципния въпрос „Защо?“ Защо продължавате да ровите, толкова години по-късно? Защо не ни оставите на мира с това минало? Не ни ли стига останалата тежест на живота, та сме принудени сега да търпим и вашите укори – укори на пишман-светци, които се опитват да ни убедят в собствената ни съпричастност, та дори и вина, пред лицето на това минало, сякаш самите те по онова време са били някъде на Марс? Кому е нужно всичко това? И защо?

На което, разбира се, има един-единствен отговор: Погледнете наоколо! Не е ли очевидно, че продължаваме да живеем миналото именно защото сме предпочели да го забравим?

Но хората свиват рамене и продължават по пътя си. Всъщност едно от най-важните неща, които трябва да признаем пред себе си, когато се опитваме да си обясним тази тъй упорита носталгия по миналото, по „хляба и сиренето без пари“ и „работата за всички“, е че настоящето не успява да предложи на хората нищо осезателно, което да ги убеди, че то е по-добро от същото онова мечтано, измислено и изфантазирано от дифузната материя на личния спомен, минало. Миналото – това изглежда е съвременната форма на нещото, което някога самоуверено наричахме „опиум за народа“.

Липсва големия разказ за неговата реалност. Липсва теорията, която да направи опит за някакъв вид негово по-последователно представяне. Липсва и консенсуса, съгласието, по който и да било от по-важните въпроси, свързани с него. Разпарчетосано на хиляди, може би дори милиони лични версии, то се превръща в необозрим калейдоскоп, в който разграничаването между истина и неистина, достоверност и фантазия, сигурност и хаос, се превръща в непосилно тежка задача. „Всеки сам най-добре си знае“ и, приведен над ралото в миниатюрното собствено парче земя (пардон, минало), всеки от нас се залъгва с мисълта за личната духовна независимост – в същото време, в което цялото, каквото и да означава това, издъхва под недостига от убедително духовно производство, просто защото такова нещо не може да се направи с рало...

Впрочем, достатъчно. Изреждането на нашите национални затруднения с историята – онова, което един мой приятел шеговито нарича *the Bulgarian predicament* – едва ли ще ни помогне с нещо. Много по-важно е да се опитаме – все пак! – да дадем някакъв отговор на самите себе си, с надеждата, че онези, които са склонни да слушат, може би ще започнат да рисуват около него своя собствена картина, свой собствен план за намиране на изход от лабиринта. Прочее, нека видим...

И така: Защо, все пак? Отговорът, струва ми се, трябва да се търси в един парадокс на човешката памет, който се състои в следното: именно опитите за забравяне, за пасивно или активно изличаване на Злото от индивидуалната или колективна памет, водят до неговото увековечаване. В това привидно парадоксално заключение, ако размислите за момент, се състои ядрото на психологическата и терапевтична революция, начената от доктор Фройд (когато става дума за индивидуалната памет) и от цяла кохорта по-малко известни изследователи и мислители, начело с Морис Халбвакс – когато става дума за колективната. Да забравиш означава да се окажеш в плен

на миналото си, особено когато то е травматично. Отблъснатата, потиснатата, приглушената или отречена памет, по някаква странна космическа законосъобразност, се превръща в зла ериния, която отказва да ни напусне и управлява с безпощадна суровост животите и битиетата ни, независимо от това дали ще се съгласим, или не, с едно толкова безутешно заключение.

И всичко това – чак докато започнем да си припомним. Само в припомнянето, само в отказа от забравата, се крие надеждата за спасение – както лично, така и колективно. Това се потвърждава както от вече гигантския опит, натрупан в областта на различните видове психотерапии, така и от историческия опит на колективно припомняне или (опити за) забора, свидетелства за който ни дава в изобилие следвоенната, пост-тоталитарна Европа.

В това отношение, не ще и дума, опитът именно на пост-тоталитарните общества, особено от германоезичния свят, е мерило във всяко отношение. Тук отново става дума за нещо, което, ако и може би не съвсем очевидно, инак е изключително близо до ума: тоталитарното наследство, поради непознатата при други исторически обстоятелства масивност на Злото и неговото наследство, наложено върху идните поколения, изправя съответните общества пред трудности, каквито „нормалните“ исторически обстоятелства, колкото и травматични да са иначе, едва ли оставят след себе си. Самият факт на почти липсваща съпротива, на пасивно – а понякога и силно ентузиазизирано, възможно най-активно – колективно съгласие с практиките на Злото, който характеризира всички тоталитарни общества, вече прави въпроса за преработването на тяхното наследство буквално изпъстрен с минни полета. Откъде да се започне, всъщност? По правило липсват твърди доказателства, липсва онова „черно на бяло“, което различава „нормалните“, тоест повече или по-малко демократично функциониращи общества от модерен тип, от тоталитарните. При послед-

ните, огромната част от исторически значимите, неизличими и силно травматични обществени развития, се извършват в тайна и в секретност, по волята на изключително ограничени кръгове от хора, НО! – както винаги ни учи историята – НЕ И БЕЗ каквато и да било поддръжка от страна на „масите“. Именно това последно обстоятелство е, което прави преработването непосилно трудно и като правило пренася основната тежест на извършването му върху гърбовете на поколенията, родени след тоталитаризма. Колкото и труден за преглъщане да е този залък, историята на всички тоталитарни общества показва, че истински големите престъпления в тяхната история са ставали възможни именно поради масовата подкрепа за съответните политики на режима от страна на „широките народни маси“. Холокостът никога не би бил възможен без масовия и разпаден до неударжимост по времето на нацизма немски и средноевропейски антисемитизъм. Съветските лагери никога не биха били възможни – с или без Сталин – без активната и искрена омраза на съветското население срещу „враговете на народа“. „Възродителният процес“ – о да, о да! – никога не би бил възможен без латентния български национализъм, доведен до буквално убийствена острота от четиридесетте години на липсваща гражданска опозиция и реално просвещение в едно общество, чиято единствена, ако и не винаги ясно изказвана идеология, и без това винаги е била „бий турчина!“

Именно с това невъзможно трудно осъзнаване (и признаване) – осъзнаването и признаването на колективната отговорност за травматичното минало – са свързани неимоверните трудности по преработването и преодоляването на тоталитарното наследство. И тук отново е скрит очевиден парадокс, тъй като, на пръв поглед, обобществяването на въпроса за отговорността, води до неговото обезсмисляне. Ако отговорността е колективна, то тя значи става ничия. Ако няма конкретни престъпници, конкретни носители на вина, които са длъжни да я поемат, то и целият въпрос за вината се лишава от смисъл.

Без закон няма отговорност – а законите в нормалните, нетоталитарни общества, не се занимават с въпроса за някакъв вид колективна вина (и слава Богу!). Не означава ли тогава говоренето за някакъв вид колективна отговорност именно завръщане към най-ужасните практики на тоталитарното време, към утвърждаването на вина единствено поради принадлежността към някакъв вид омразна група? Какъв е смисъла на цялата тази пледоария?

Сложен, неимоверно труден въпрос, чието разплитане изисква силно трудно лавиране между различни понятия и разбирания за моралната и законова страна на нещата, както и немалка доза добра воля от страна на читателя, тъй като заключението, което поддържа авторът на този текст, в края на краищата си остава много оспоримо и аргументите в негова полза са най-вече от историческо и практическо, а не толкова от абстрактно-морално естество.

Работата е там, че именно различните практики, различните подходи, на трите различни германоезични общества и страни, създадени след Втората световна война – ГФР, ГДР и Австрия – показват по ясен и недвусмислен начин, че има само някои такива подходи и практики, както и резултиращи от тях обществено-културни умонагласи, които водят до някакъв вид реално преодоляване, реално справяне с практиките и наследството на миналото. Човеконенавистните идеологии, характерни за всяко тоталитарно общество, оставят дълбок и траен отпечатък върху хората, които обитават неговото пост-пространство, както и върху съответните обществени климати. Омразата, особено колективната омраза, е лесен за придобиване навик, който се отстранява изключително трудно и бавно.

Нека тогава проследим – ако и само схематично – по какъв начин се развиват съответните три пост-тоталитарни общества и до какво ги довеждат различните подходи към въпроса за отговорността по отношение на миналото. На първо

място – нещата, които ги обединяват и правят да изглеждат еднакви.

И така – и в трите германоезични общества въпросът за колективната вина е решен еднозначно – такова нещо не може и не трябва да има. Още в един от основополагащите морално-меродавни текстове от онова време – „Въпросът за вината“ на Карл Ясперс от 1946 година,¹ всичко това е изяснено по възможно най-обстоен начин. Същата е и позицията на американските съдии по време на Нюрнбергския процес: колективна вина няма и не може да има.² Първоначалните обществено-политически процеси, протичащи в трите страни, са доста сходни по съдържание: вината за нацисткото минало е навсякъде – ако и с различни нюанси, които впоследствие ще се окажат решаващи – приписана на нацистките елити, като въпросът за колективната отговорност е оставен – първоначално – извън общественото полезрение, с изключение на трудовете на отделни мислители и обществени дейци, които поне в първоначалните следвоенни години все още се ползват със сравнително слаба известност и разпространение.³ Въве-

¹ Виж Karl Jaspers, *Die Schuldfrage*, Lambert Schneider · Heidelberg, 1946.

² Виж по този въпрос статията „The Nuremberg Principles“ в Уикипедия. (http://en.wikipedia.org/wiki/Nuremberg_Principles), посетен на 5.6.2013.

³ Литературата, занимаваща се с процесите на немското преработване на миналото междуременно е достигнала гигантски измерения. Посочвам тук само няколко заглавия, предназначени за най-общо навлизане в темата.

1. Theodor W. Adorno, *Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit*, in *Erziehung zur Mündigkeit* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1970), 10–28.
2. David Art, *The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria* (Cambridge University Press, 2006).
3. Jeffrey Herf, *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys* (Harvard University Press, 1997).
4. A. Dirk Moses, *German Intellectuals and the Nazi Past* (Cambridge University Press, 2007).
5. Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit* (Verlag C. H. Beck, München 2007).

дени са повече или по-малко масови амнистии. На бившите нацисти и техните симпатизанти, доколкото не са въввлечени в директни престъпни актове, е дадена възможност отново да вземат участие в обществения живот. Започва периодът на така нареченото „немско чудо“, в хода на което следвоенните икономики на Западна Германия и Австрия се развиват с неимоверна скорост. В ГДР атмосферата е и различна, и много подобна на онази от двете други страни – тук още отначало се приема принципната позиция, че виновниците за нацисткото минало са „останали отатък“, докато първата немска социалистическа държава е ръководена и изградена от принципни антифашисти, които нямат и не могат да имат нищо общо с въпросите за вината и отговорността по отношение на нацисткото минало. Холокостът не съществува като тема в ГДР, а в Австрия е отстранен от общественото ползрение чрез възприемането на – потвърдената от победителите във войната¹ – позиция на „първа жертва“ на нацизма.

Това – що се отнася до приликите. Различията, колкото и трудно забележими да остават в началото, по-късно се оказват решаващи. Но в какво всъщност се състоят тези – толкова важни за по-късния изследовател (и евентуален последовател) на немския исторически опит – различия?

На първо място – единствено в Западна Германия, за разлика от ГДР и Австрия – въпросът за колективната отговорност е поставен принципно още от самото начало. Това е ясно видимо отново в същия труд на Карл Ясперс, където той прави сложен и многопланов анализ на онова, което сам катего-

¹ Както е добре известно, в съвместната декларация на съюзниците от Москва, 1943, Австрия е обявена за „първата жертва“ на хитлеристката агресия. Виж Уикипедия, (http://en.wikipedia.org/wiki/Moscow_Declaration#Declaration_regarding_Austria), посетена на 5.6.2013. Днес вече е също толкова добре известно, че австрийците са били сред най-ентузиасираните поддръжници на нацизма в Европа – нещо доста трудно съвместимо с възприетата роля на „жертва“.

ризира като четири понятия за вина,¹ минимум две от които могат да се разглеждат като колективни. За да избегна заплитането в една толкова сложна и спорна материя, аз предпочитам поставянето на принципно разграничение между понятията и проблематиките на вината и отговорността. Вината е, и си остава, индивидуално понятие и въпрос. Виновниците винаги са конкретни лица. Отговорността обаче е нещо, което може и трябва да бъде разглеждано като колективен проблем, особено при обстоятелствата на пост-тоталитарното преработване на историята. Без осъзнаването на колективната отговорност шансовете за реално преработване на миналото си остават минимални. И това отново е нещо, което се потвърждава от следвоенната немска история.

Именно в това аз виждам решението на парадокса, посочен по-горе: докато вината за престъпленията на тоталитаризма може – и трябва – да бъде търсена и разглеждана само като индивидуална, то отговорността за тоталитарното минало може – и трябва – да бъде разглеждана като колективна. Само в колективната работа, в общите усилия, в масовото осъзнаване, признаване и приемане на отговорността по отношение на миналото, има някакъв шанс за негово успешно преработване и преодоляване. Моралното пречистване, ако изобщо е възможно, може да бъде постигнато единствено чрез усилията на всички, или поне на достатъчно много хора.

Формулиран по този начин обаче, въпросът за колективната отговорност си остава абстрактен и лишен от съдържание. В какво точно би трябвало да се състои тази тъй важна, тъй решаваща *differentia specifica*, която поставя разделителната линия между опитите за преработване на историята, имащи шансове за успех, и онези, които ги нямат? Намирането на този отговор отново е свързано с изучаването на немската история.

¹ Jaspers, op. cit., S. 31.

Решаващият въпрос, когато става дума за поемане на колективна отговорност и създаване на обществен климат, при който миналото няма шансове да бъде повтаряно до безкрайност, е „Кое е основното, главното престъпление на бившия режим?“ Без намирането на отговор на този въпрос проблемът за отговорността се размива и автоматично бива лишен от съдържание, тъй като липсата на яснота в това отношение прави възможни множество стратегии за убягване от отговорност, за които ще стане дума след малко. Само когато бъде поставена ясна и интуитивно разбираема граница между онова, което в най-голяма степен характеризира престъпния облик на бившия режим, и останалите му, по-маловажни престъпления, само когато се открие нещо, което може да служи като ориентир при всички обстоятелства, може да се говори за някаква надеждна основа, върху която да се започне изграждането на едно принципно ново, морално осъзнато общество.¹ Нужно е поставянето на граница, която не може да бъде престъпвана при никакви обстоятелства. Това е основният принцип на всеки морал и всеки закон. Без границата морал не може да съществува.

¹ Този въпрос е силно спорен и изключително труден, тъй като на практика тук става дума за нищо по-малко от създаване на съзнателно прието и валидно при всички по-нататъшни обстоятелства колективно ТАБУ – нещо, което може да се окаже силно спъващо – и вероятно ще го направи, рано или късно – за общественото развитие. Кога и при какви обстоятелства съответното общество може да си позволи да се откаже от табуто и да позволи на следващите поколения да възприемат миналото от една по-свободна, по-малко обременена от задължителното за предишните поколения чувство за сакралност на този въпрос, тази проблематика, е въпрос, на който може да отговори единствено бъдещето. Седемдесет години след края на войната въпросът за Холокоста в Германия е все още толкова мощно – ако ли не и значително по-мощно – обществено табу, колкото е бил през цялото това време. И – поне засега – неговата роля като основен ориентир при изграждането на обществен климат на непримиримост към престъпленията от миналото, прословутото немско NIE MEHR!, изглежда си остава неоспорима.

Именно в това се състои и основното различие между трите модела на преработване на историята, изпробвани в германоезичния свят. Докато в Западна Германия централността на Холокоста като меродавен символ и негативен ориентир за всички следващи поколения никога не е била поставяна под въпрос, в Австрия и ГДР темата за Холокоста винаги е била размивана и избутвана на заден план, чрез заемане на две привидно противоположни роли, които обаче в края на краищата се оказват средства за едно и също колективно избягване от отговорност. Става дума за колективните позиции на жертва (в Австрия) и обвинител (в ГДР), които дават еднакво добра възможност за дистанциране от въпроса за собствената отговорност и съучастничество, като с това по същество правят невъзможна ефективната работа по преработване на миналото.¹

Без да се впускам в подробно разглеждане на историческите фази на този сложен и продължителен процес (те са достатъчно добре осветени в посочените по-горе книги), аз бих посочил, в потвърждение на казаното, очевидните различия между днешните културно-политически ситуации в германоезичния свят като ясно доказателство за горната теза. А именно: начините на преработване на миналото, изпробвани и утвърдени в Австрия и ГДР, се оказват, ако и по различни причини, сравнително неспособни да решат проблема с повтарянето на историческите грешки и задълбочаването на свързаните с тях травми, което води до все нови и нови варианти на преповтаряне на историята (в основни линии – ксенофобия, расизъм и други обществени напрежения, познати от нацисткото минало, които отказват да „изчезнат“ в настоящето, поради факта, че никога не са били реално осветявани

¹ В това – както и в принципния въпрос за прекъснатостта и непрекъснатостта на историята (тоест дали тоталитаризмът е нещо, „привнесено отвън“), се състоят някои от основните стратегии за избягване от отговорност. Дали те са съзнателно или несъзнателно прилагани е въпрос от второстепенно значение.

и правени обект на широки обществени дебати). В същото време в (западна) Германия – и сред онези обществени групи в ГДР и Австрия, които са възприели следвоенната „немска идеология“ на непримиримост към нацисткото минало и особено към расистките аспекти от неговата идеология – подобни процеси и явления липсват или поне са сведени до рамки и мащаби, които ги правят до голяма степен безопасни от гледната точка на повторението на миналото. Както изглежда, „идеологията на непримиримостта“ функционира – поне засега, и поне там, където е прилагана истински последователно.

Нека сега – най-после – се обърнем към българската страна на всичко това и си зададем същия въпрос: „Кое всъщност е решаващото, най-голямо престъпление на бившия режим?“ Кой е българският еквивалент на най-голямото нацистко престъпление, тоест нещото, върху което бихме могли да изграждаме наша собствена „идеология на непримиримостта“ и да търсим основа за постигане на обществен консенсус, от гледна точка на задачата да се направи невъзможно повторението на миналото?

Отговорът на този въпрос е колкото очевиден, толкова и труден за преглъщане, предполагам, тъй като – по сценарии, добре известни от следвоенната германска история – той се е превърнал в онзи пословичен горещ картоф и камък на препъването, около който или се мълчи, или неговото съдържание бива непрестанно подменяно от други, очевидно неприлягащи за неговата мащабност, въпроси и проблеми.

А именно: разглеждано дори и единствено откъм гледната точка на цифрите, най-мащабното и най-силно поддържано от „широките народни маси“ престъпление на бившия режим в България – при това през почти цялото му съществуване, точно по модела на нацистка Германия – е насилствено-то асимилиране на мюсюлманските български малцинства. Точно толкова просто, точно толкова ясно.

От която и страна да се погледне, етническата политика на бившия режим – с изключение на началните десет или петнадесет години от съществуването му, през които се отмива почти всичко, привнесено отвън – например интернационализма на класическото марксистко учение – се оказва негово най-мащабно престъпление. Докато по всички останали въпроси, включително и онзи за броя на жертвите на комунизма, могат да се водят спорове, то по отношение на етническите политики на режима нещата изглеждат доста ясни, доста прости за обяснение и обосноваване. В България има, грубо казано, около милион и половина хора, принадлежащи към някое от трите големи мюсюлмански малцинства – турци, помаци и роми. И огромната част от тях – всъщност аз не съм сигурен дали в случая е подходящо да се говори за някакви изключения – са били обект на репресии, по едно или друго време, при това безпощадно, без друга възможност за спасение от етническото претопяване, тоест етническо унищожение, освен напускането на страната.¹ Етническите политики на бившия режим са българският еквивалент на Холокоста.²

¹ Като се изключат газовите камери, комунистическото българско управление (с негласната поддръжка на населението си) приложи срещу собствените си мюсюлмански малцинства ВСИЧКИ „мерки“, които нацистка Германия (с негласната поддръжка на населението си) вече беше прилагала срещу евреите. Те бяха: – масово лишени от собственост и средства за препитание – прогонени от страната – въведени в лагери, ако се осмелят на някаква съпротива. Приликите са толкова очевидни, че липсата у нас на какъвто и да било еквивалент за германското осъзнаване на Холокоста като централен идентификационен момент от гледната точка на изграждане на общество, „имунизирано“ срещу евентуални повторения, ми се струва да е едно от основните обяснения за нефункционирането на българския преход. Там, където липсва разбиране за основната специфика на стария режим, не може да има и разделяне с неговото наследство.

² Това, разбира се, е много по-очевидно в съседна (бивша) Югославия, където съответните процеси бяха доведени до логичен и печален

Тук вече идва моментът, в който е време да се обърне към двете книги, посочени в началото на този текст, и то по много важна и конкретна причина: дебатът, който се води – ако и задочно – в тях, е директно сравним с някои подобни дебати от най-новата немска история. В този дебат, както ще се опитам да покажа, става дума за въпроса за приемствеността и прекъснатостта в най-новата българска история, и то точно по отношение на нейната тоталитарна част. А въпросът за приемствеността и прекъснатостта на историята се намира в директна връзка с темата за приемането или отхвърлянето на отговорността. Но за всичко това – малко по-нататък.

Трудът на професор Ивайло Знеполски, „Българският комунизъм“ е пространно и в много отношения изключително интересно изследване на най-новото българско минало. Тук няма да се впускам в по-подробни анализи на отделните му части и тези, тъй като собственият ми интерес е концентриран върху един негов аспект, който е буквално скрит „между редовете“, но който – оправдано или не – аз считам за определящ от гледна точка на собствения ми подход и разбиране за същността на българския тоталитаризъм и неговата история.

За какво става дума? На първо място: изхождайки от едно повече или по-малко класическо разбиране за комунизма като вид тоталитаризъм, изграждан въз основа на едно социално-класово учение (тоест такъв, при който терорът и тоталитарното господство се осъществяват въз основа на класови

край, който за щастие беше избегнат в България. Способността на българското общество да избегне гражданска война пък е заслужен еквивалент на другия подобен момент от най-новата ни история – спасяването на българските евреи, при което отново става дума за буквално чудо и напълно необяснимо от историческа гледна точка прекъсване на логиката на насието, която иначе доминира в историята ни буквално безотказно. Избягването на гражданска война в началото на деветдесетте години е гигантско историческо събитие, което би трябвало да бъде последователно изградено като основателски мит на Новата българска република.

признаци – традиционната „диктатура на пролетариата“, най-грубо казано), той до голяма степен игнорира неговите етнически и националистически аспекти. В резултат на това обяснителната сила на концепцията му се губи почти напълно, особено при опита да се обоснове тезата, че между началото и края на комунистическия режим в България може да се отбележи „известна симетрия: в началото се наблюдава процес на прогресираща тоталитаризация, в края може да се говори за бавен процес на детоталитаризация“.¹ Имайки пред вид положението на почти-гражданска-война, до което България беше доведена в началото на 90-те години, предшествано от няколко години на все по-засилващ се тоталитарен терор,² подобно твърдение се оказва в рязък контраст с хода на историческите събития, които се опитва да концептуализира и систематизира.

Това първо. Вторият важен аспект при концепцията на професор Знеполски се състои в разбирането, че българският комунизъм е по същността си имитативен и като такъв – нещо привнесено отвън, тоест чуждо.³ Отгук според мен следва с неизбежност и разглеждането му като цезура, като прекъсване в логиката на националната история – една

¹ Ивайло Знеполски, *Българският комунизъм*, стр. 199.

² Същото съображение е валидно и при разглеждането на етническите напрежения в съседните балкански страни: имам пред вид Югославските войни, които представляват много по-логично и радикално завършване на същия процес на „етнизация“ на балканските комунизми, както и събитията, довели до свалянето на режима на Чаушеску в Румъния. Навсякъде по Балканите историческото развитие на комунистическите режими е свързано с все по-засилваща се етнизация и тоталитарен терор, които в края на краищата довеждат до тяхното падане.

³ Виж главата „Имитативността на режима като фактор за смекчаването му“, *Българският комунизъм*, стр. 191–197.

тема, която отново ни довежда до най-новата немска историография и споровете, водени в нея.¹

От другата страна на спора имаме два текста на утвърдени български изследователи – Румен Аврамов и Александър Везенков – в които се застъпват тези, които бих си позволили да обобща най-широко под тезата „приемственост“.² Ще си позволя да приведа тук един по-дълъг цитат от текста на Аврамов, в който това е казано доста ясно:

„На разбирането за комунизма ще убягва пълнота и дълбочина, ако то не бъде поставено в дълга перспектива. При нея митът за края е в известен смисъл по-маловажен отколкото основополагащия мит за началото. А става така, че без значение с какъв знак се оценява този фрагмент от българската история, учредителният му мит почива върху идеята за прекъснатост. За положително настроените комунизмът е мощен модернизационен, при това телеологично неизбежен и справедлив тласък напред, който къса с предшестващия го антипод: поглед, вменил на пролетариата месианските ми-

¹ Имам пред вид не само известния и в България Historikerstreit от средата на 80-те години, асоциациите с който се търсят съзнателно от участниците в нашия исторически спор, но и по-малко известния Fischer-Kontroverse от 60-те години (при който става дума за немската отговорност при разпалването на Първата световна война – нещо общоприето днес, но предизвикало скандал в началото на 1960-те години). И при двата случая става дума за повече или по-малко директна връзка между един научен спор и въпроса за приемането или отхвърлянето на отговорността за историческото наследство, който е решаваща за преработването на миналото, както се опитвам да покажа. Виж в тази връзка: „Войната на немските историци“, <https://librev.com/discussion-culture-publisher/1817-2012-10-24-21-22-40> и статията „Fischer-Kontroverse“ от Уикипедия, <http://de.wikipedia.org/wiki/Fischer-Kontroverse>.

² Виж Румен Аврамов, „Двайсет години след това... Бележки върху (соц)носталгията“ и Александър Везенков, „За ненормализирането на комунизма“, в: Диана Мишкова и Михаил Груев (съст.) Българският комунизъм – дебати и интерпретации, стр. 229–274.

сия и смисъл на хегелианската „абсолютна идея“. Негативната версия представя режима като злощастна аберация, цезура и антитеза на минало, което се мисли като сладникава, „европейска“ нормалност.

Убеден съм обаче, че за обясняване на възникването на комунизма континуитетът и приемствеността са по-важни от прекъснатостта. Този модел на обществено устройство не е дошъл от никъде, не е природна стихия, историческа случайност или инцидент. Освен това методологически непонятно е защо наличието на инфилтрат от миналото се допуска в независима България след 1878 г. (от османските порядки и традиции) или в днешната действителност (узурпация, конспирации и овладяване на позиции от сили на стария режим), докато и от „ляво“ и от „дясно“ комунизмът продължава да бъде представян като експеримент и херметически изолирано образувание в тялото на историята ни.³

Що се отнася до текста на Везенков, там нещата според мен са по-малко концептуални и по-скоро съсредоточени в усилието да се търсят и покажат моментите на непоследователност у едни или други автори, занимаващи се с изследване на комунизма, но подтекста на цялото е издържан отново в духа на противопоставянето „прекъснатост – приемственост“. Както и Аврамов, Везенков е привърженик на идеята за приемствеността, тоест че комунизмът е продължение на вече съществуващи в българската история тенденции, а не нещо, привнесено изкуствено отвън (именно по този начин аз интерпретирам основната теза на Везенков – че е време да се сложи край на „ненормализирането“ на комунизма). Според мен тук става дума не за апологетика, а за търсене на мо-

³ Аврамов, пак там, стр.237.

ментите на приемственост с по-ранни исторически процеси и явления¹.

Имайки пред вид, че позициите на двамата последни автори са били директно сравнени с една част от позициите, защищавани в прословутия немски Historikerstreit – и то точно неговата ревизионистична, опитваща се да оправдае миналото част² – аз бих искал най-първо да се заема с изясняване на „немската“ част от съдържанието на този спор, тъй като без това не би било възможно да се обоснове и по-нататъшната ми позиция по самия въпрос за приемствеността и прекъснатостта в българската история.

И така, известният немски „Спор на историците“ започва през 1986 със статията на Юрген Хабермас „Един вид ограничаване на пораженията: Апологетични тенденции в днешната немска историография“, публикувана в Die Zeit. В нея франкфуртският социолог обвинява двама от водещите немски историци, Андреас Хилгрубер от университета в Кьолн и Ернст Нолте, от Свободния берлински университет, че се опитват да тривиализират опита на националсоциализма и да отрекат уникалността на престъплението, извършено срещу евреите. Разглеждана откъм този контекст, забележката на професор Знеполски би могла да бъде разбрана като резонна: очевидно е, че според него колегите Аврамов и Везенков се

¹ Изказваното тук мнение е мое собствено, а не на Везенков. Самият той смята по-скоро, че става дума за „режим ,наложен в завършен вид“ от една външна сила, който обаче и съзнателно, и по инерция рециклира заварени нагласи и идеи.“ (с.272)

² Румен Аврамов прави следната забележка в началото на текста си: „По време на дискусиата около кръглата маса позицията ми (както и тази на Александър Везенков) беше етикетизирана от водещия И. Знеполски като „ревизионизъм“ и „исторически релативизъм“ à la Ернст Нолте. Към дискусиата се връщам в интервю пред списанието на Българския Хелзински комитет „Обектив“. Вж.: Чернева, Димитрина. Могат ли историците да направят миналото разбираемо. – В: Обектив, ноември 2011, бр. 194.“ Аврамов, цит. съч., стр. 229

опитват да прокарат един вид ревизионизъм, тоест оправдаване, на комунизма, като го представят като „нормално“ развитие на българската история, а не нещо, привнесено отвън. За него „не-ревизионистката“ позиция е онази на „ненормалността“, на цезурата и прекъснатостта в историята, на учението и социалния строй, привнесени и наложени отвън.

Но по-внимателното разглеждане и разбиране на немския исторически спор показва, че в случая имаме диаметрално преобръщане на позициите и обвиняване на отсрещната страна именно в нещото, което там, тоест в Германия, е възприемано като „не-ревизионизъм“. Защото именно гледната точка, че немският националсоциализъм е един вид „естествено“ продължение на тенденции, вече налични в по-ранната немска история, тоест идеята за непрекъснатостта на историята, е онази, която е общоприета в Германия като израз на „реалното“ и „отговорното“ приемане на историческото наследство. И позицията на ревизионистите, оказва се, е именно позицията, която професор Знеполски защитава сам, както посочих при разглеждането на книгата му.

Нека все пак представим нещата с малко повече подробности. За целта ще се спра на работите на един трети немски историк – Михаел Щюрмер – който също е причислен в Германия към лагера на „ревизионистите“ и в чиито трудове тезата за прекъснатостта в немската история може да бъде проследена много по-ясно, отколкото да речем при Нолте.¹ В книгата си Границите на властта Щюрмер защитава тезата за „уникалността и нетрадиционността на Хитлер“, който представлява радикално прекъсване на една инак напълно здрава традиция на немски национални институции и по-

¹ Ревизионизмът на Нолте се състои преди всичко в отхвърлянето на идеята за уникалността на Холокоста – нещо, в което по-левите немски историци, с право или не, видяха заплаха срещу общоприетото в Германия мнение за централността на Холокоста при колективната идентификация на поколенията в следвоенна Германия.

литическа култура.¹ Немската история не бива да бъде стигматизирана. Всички големи нации по едно или друго време са достигали „границите на властта“ и Германия е направила същото, ако и по особено насилствен начин. Причините за това обаче не трябва да се търсят толкова в немската история, колкото в неспособността на победителите от Първата световна война да разпознаят във Ваймарската република онова „зачитане на западните ценности“, което тя всъщност е била, с което са предизвикали немския ресантиман и по принцип са освободили пътя за Хитлер. Никое от катастрофалните събития в най-новата немска история (Втората световна война, Аушвиц, политическото и морално крушение на Германия) не са били неизбежни. Хитлер е бил онази wild card, която е направила всичко това възможно.

Разглеждано по този начин, посланието на Щюрмер изглежда доста ясно – Хитлер е тотално прекъсване в една инак сама по себе си здрава немска история. Нещастията от най-новата немска история не са нещо, което ѝ е иманентно присъщо. Германците нямат основания да бъдат толкова невротизирани от историята си.

С това, надявам се, нещата биват поставени по реалните им места. Да, между немския и български спор на историците има както външни, така и вътрешни съответствия. Но начинът, по който те са представяни в общественото пространство, поне до този момент, е напълно преобърнат с главата надолу и „ревизионизмът“, оказва се, е именно на страната на онези, които упрекуват противниците си в неговото поддържане.

Дали всичко това е от някаква по-голяма значимост от гледна точка на процеса на преработване на българското минало все още е напълно неясно, разбира се. Най-важното в случая, поне за мен е, че и при двете страни липсва ясна кон-

¹ Виж Michael Stürmer, *Die Grenzen der Macht. Begegnung der Deutschen mit der Macht* (München, 1992).

цепция, ясно разбиране за това в какво всъщност се изразява приемствеността в българската история (ако изобщо приемем, че нещо такова съществува). Румен Аврамов, който е добре известен специалист по икономическа история, логично поставя акцентите върху тази страна на нещата. Известна е неговата метафора, че „българското общество от началото на 40-те години на XX век е бременно с комунизъм“¹. При все това обаче си остава неясно, а и донякъде неубедително, до каква степен присъщата на предвоенното българско общество полицейщина, авторитаризъм и „пределно одържавено стопанство“² биха могли да бъдат разглеждани като повече или по-малко директни предпоставки за появата и особено развитието на българския комунизъм, чиято логика, особено стопанската, изглежда се движи в обратна на тоталитарната посока. При Александър Везенков пък този въпрос остава някак на заден план, може би защото не такава е била целта на изложението му.

Въпросът, значи, си остава повече или по-малко открит. Продължение на какви традиции – ако изобщо – се оказва българският комунизъм? Не ще и дума, гигантски въпрос, чийто отговор изисква мащабно историческо изследване, каквото изобщо не може да се очаква от текст като настоящия. И все пак ми се ще да направя опит за някакъв отговор, пък било то и само от желание да отправя предизвикателство към (някои членове на) научната гилдия.

Историята на българския национализъм, и особено директните връзки между него и развитието на комунизма у нас, е била изследвана до този момент, според собствените ми познания, сравнително малко и то предимно от чужди учени (или българи, работещи в чужбина). Бих споменал в тази връзка изключително интересното изследване на гръцкия

¹ Аврамов, цит. съч., стр. 238

² Пак там.

историк Янис Сигкелос Национализъм отляво: Българската комунистическа партия по време на Втората световна война и ранните следвоенни години, студията на Щефан Трьобст За отношенията между партия, държава и турско малцинство в България през годините 1956–1986, както и (преведената на български език) студия на Улрих Бюксеншютц Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944-1989).¹ Тук не бива да липсва, разбира се, Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим – политики, реакции и последици на Михаил Груев и Алексей Калъонски, както и студията на младата изследователка Бистра-Беатрикс Вьолги Етнонационализмът по време на демократичния преход в България, публикувана със съкращения на български език в „Либерален преглед“.² Важна в това отношение е и пространната студия на проф. Мария Тодорова Курсът и дискурсите на българския национализъм.³

¹ Yannis Sygkelos, *Nationalism from the Left: The Bulgarian Communist Party During the Second World War and the Early Post-War Years* (Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, 2011); Stefan Troebst, *Zum Verhältnis von Partei, Staat und türkischer Minderheit in Bulgarien 1956-1986*, In: Roland Schönfeld (Hrsg.), *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*, (R. Oldenbourg Verlag, München 1987); Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944-1989) (<http://www.imir-bg.org/imir/books/malcinstvena%20politika%20na%20BKP.pdf>), посетен на 6.6.2013).

² Михаил Груев и Алексей Калъонски, Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим – политики, реакции и последици (Институт за изследване на близкото минало, София 2008); Етнонационализмът по време на демократичния преход в България, <https://librev.com/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/1839-2012-11-12-23-32-05>

³ Мария Тодорова, *Курсът и дискурсите на българския национализъм. В Балканите, България, светът: идеи, процеси, събития* (Изд. Просвета, 2012) Публикувана също и в „Либерален преглед“, <https://librev.com/discussion-bulgaria-publisher/1940-2013-02-04-11-13-35>.

И така, възможно ли е да се очертае един вид топография на развитието на българския комунизъм, която да го постави в някакво ясно русло на приемственост, що се отнася до историята на българския национализъм? На пръв поглед въпросът може и да изглежда парадоксално, тъй като заявяваната позиция на комунистическия режим винаги е била „антинационалистическа“. Та нали това е една от най-старите традиции в политиките на партията, още от най-ранния период на съществуването ѝ. Не бяха ли именно тесните социалисти, заедно със земеделците, единствените, които последователно се противопоставяха на българските националистически войни от началото на 20 век? Не бяха ли комунистите онези, които веднага след девети септември започнаха масово премахване на инструментите за етническо претопяване, създадени от предишния режим – съюзът „Родина“ и прочие? За какъв национализъм може да става дума тук?

За да се отговори последователно и възможно най-изчерпателно на тия въпроси е необходимо да се направи един – в рамките на тази статия минимален – обзор на развитието на българския национализъм.

Появата на българския национализъм, както и посочването на неговите отци-основатели (Паисий, Софроний, големите просветители и революционери от 19 век) е нещо добре познато на всеки българин, така че тук няма да се спирам на него. Важно е обаче да се отбележи, че в продължение на един изключително дълъг период от време (приблизително докъм 40-те години на 20 век) той никога не е придобивал чертите на масова национална идеология, които получава, както ще видим, едва от средата на двадесети век насам. Показателен в това отношение е фактът, че единственото освободително движение, което придобива масовост у нас по време на османско-

то управление, е движението за църковна свобода.¹ Неуспехът на Априлското въстание се дължи на неспособността на неговите апостоли – нищожно малка просветена прослойка сред море от неграмотни или полуграмотни хора – да разпространят и направят масови идеите за национално освобождение и българска политическа независимост.²

Нещата се променят сравнително рязко след създаването на независимото Българско княжество и особено след националната травма от Берлинския конгрес. От този момент нататък може да се говори за две страни на българския национализъм – външна (иредентистка) и вътрешна, насочена към асимилация на малцинствата в България. Тяхната динамика е сравнително различна, като външната страна на българския национализъм е доста по-слабата от двете. Тя достига своя апогей в периодите на големите войни от началото на 20 век и особено по време на Втората световна война и краткотрайното възвръщане на „исконно българските земи“ в резултат от пакта с нацистка Германия. Важно е обаче да се отбележи, че по определени причини тя почти никога – с изключение на краткотрайните изблици на национална военна еуфория, последвани по правило от национални катастрофи – не успява да получи истинска масова поддръжка от страна на българското население. Причината за това е икономическа и именно в това е обяснението на факта, че именно партиите-представителки на българското селячество и пораждаща се работническа класа – земеделците и тесните социалисти – са сред най-последователните противници на войните у нас.

¹ Виж за това Раймонд Детрез, *Българското национално движение – един нов поглед*, публикуван в „Либерален преглед“, <https://librev.com/discussion-bulgaria-publisher/1924-2013-01-20-18-25-09>

² Виж в тази връзка Miroslav Hroch, *From national movement to the fully-formed nation*. In: Gopal Balakrishnan (ed.), *Mapping the Nation*, (Verso, 1996). (Книгата е преведена на руски език под заглавие *Нации и национализъм*, Праксис, Москва 2002).

Работата е там, че огромното финансово бреме, необходимо за финансиране на войните, е носено основно от българското селячество – и това е основната причина, поради която в продължение на много десетилетия националистическата идеология, поне в нейната иредентитка версия, не успява да получи твърда поддръжка от страна на масите в България.¹

Съвсем друга обаче е ситуацията с другата, вътрешна страна на българския национализъм. Тук се наблюдава едно естествено преливане на омразата, натрупана в продължение на векове срещу „поробителите“, към идеята за „изчистване“ на българската култура (и в определени, по-радикални версии – нация) от влиянието на „Ориента“ и изобщо от цялото османско наследство, която много бързо придобива масова подкрепа под формата на различни опити за асимилация на трите големи мюсюлмански малцинства в България – турците, помаците и ромите-мюсюлмани.²

Историята на сложните отношения между българското мнозинство и трите мюсюлмански малцинства у нас все още очаква своя „голям разказ“, както и появата на по-масивен интерес от страна на български историци. Един начален ориентир в тази нелесна тема дава чудесното, ако и сравнително ограничено по обем изследване на Бистра-Беатрикс Вьогли, споменато по-горе. Възможно най-грубо обобщено, нещата изглеждат като серия от приливи и отливи на етническа омраза и различни асимилационни кампании, започнали още

¹ Виж в тази връзка Victor Roudometof, *Nationalism, Globalization, And Orthodoxy* (Greenwood Press, 2001), и особено главата „The Articulation of Irredentism: A Brief Overview“, pp.165–171

² Изследванията в тази насока са сравнително многобройни, бих споменал тук само работите на Ali Eminov, най-вече *Turkish and other Muslim Minorities in Bulgaria*, (Routledge Chapman & Hall, 1997), както и много интересното изследване на Mary Neuburger, *The Orient Within: Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria* (London: Cornell University Press, 2004).

с Руско-турската освободителна война и продължили, с променлива интензивност, до създаването на комунистическия режим в България (чието по-късно развитие е апогей на тази традиция и като такова заслужава отделно разглеждане и изследване).

Комунистическото управление създава реална цезура във всичко това, тъй като неговият начален, най-ранен период (приблизително от 1945 докъм 1956) се характеризира с непознатата до този момент у нас етническа (но не и религиозна, разбира се) толерантност. Този период е добре изследван и представен в книгата на Груев и Калъонски, както и – ако и по-скоро тезисно, тъй като там това е само една от темите – в студията на професор Тодорова. Именно неговото съществуване вероятно води до най-много недоразумения, тъй като, ако човек би желал да бъде заслепен и едностранчив, той или тя може да намери достатъчно аргументи в подкрепа на „анти-национализма“ на партията, разглеждайки само този период от нейното развитие.¹

Темата за постепенното „национализиране“ на Българската комунистическа партия е дълга и сложна, и нейните корени трябва да се търсят далеч преди утвърждаването на комунистическия режим у нас (това е най-добре показано в изследването на Янис Сигкелос). Тук ще представя само тезисно основните фази от това развитие, а именно:

1. Превръщането в „тактическа платформа“ за европейските комунистическите партии на идеята за „национали фронтове“ – „изобретена“ от Георги Димитров на седмия

¹ Между другото, Улрих Бюксеншютц показва в изследването си, че включително и през този период у нас има достатъчно много елементи на етническо потискане. (Виж Бюксеншютц, цит. съч., „2.5.3 Политиката на БКП спрямо турското малцинство след 1944“, стр. 70).

конгрес на Коминтерна, под диктовката на Москва и лично на Сталин.¹

2. Постепенна промяна на политиките на партията по отношение на малцинствата, започваща от средата на 50-те години (предшествана от около десет години на „етническо размразяване“, обусловено най-вероятно от възможно най-прякото влияние на Москва върху режима през началната фаза от съществуването му).

3. Период на все по-тотална асимилация, преминал на три големи „вълни“, в съответствие с кампаниите срещу трите големи малцинства, и достигнал върха си с „Възродителния процес“ (а всъщност първото масово етническо прочистване в следвоенна Европа) от средата на 80-те години.

Различните изследователи са склонни да отдават различна тежест и значение на този „завой към национализма“. Собственото ми мнение е, че тук става дума не за някакъв завои, а за директна историческа приемственост, тоест продължение на традиционната асимилаторска нагласа на българското мнозинство (не винаги съпътствана от съответни политики, за щастие). Разглеждана по този начин, най-новата, тоталитарна история на България не е нищо друго освен процес на ясна и добре проследима историческа приемственост. Българският комунизъм и тоталитаризъм в края на краищата се оказва върхна точка на българския асимилационен национализъм.

Това заключение е от огромна важност по отношение на ключовата тема в този текст – преработването и преодоляването на „историята“, тоест на тоталитарното ни историческо

¹ Виж в тази връзка Георги Димитров, *Фашистката офанзива и задачите на Комунистическия интернационал в борбата на работническата клас срещу фашизма* (Доклад пред Седмия конгрес на Комунистическия интернационал, август 1935. Избрани произведения в два тома, София 1984, т.2)

наследство, и то в следните, по мое мнение решаващи, отношения:

1. Българският (и останалите балкански) националкомунизми демонстрират изключителна идеологическа и практическа близост с националсоциализма – до степен, която не може да бъде открита у средноевропейските и съветската форми на тоталитарен комунизъм (етническите политики могат да бъдат открити и там, но не в степента и остротата, с която са практикувани на Балканите). Етническият компонент на тоталитарната власт по начина, по който тя е упражнявана на Балканите, е повече или по-малко точно съответствие на расовите политики, практикувани от Третия райх (без неговото „окончателно решение“). Има, разбира се, изключително важна разлика по отношение на факта, че докато при Райха това е открита и ясно заявена част от идеологията, тук при нас тя е привидно отричана, но пък толкова по-безпощадно прилагана на практика. Това прави преработването на историята на балканските националкомунизми значително по-трудно, отколкото в следвоенния германоезичен свят, поради липсващата яснота по отношение на реалното естество на това наследство. Все още, повече от двадесет години след падането на режима, в България – а така изглежда и в Сърбия, и в Румъния – няма яснота по отношение на етно-националистическата същност на балканските националкомунизми. Няма разбиране за естеството на техните главни престъпления, няма общоприето разпознаване на жертви и палачи, няма и обществени умонагласи, способни да създадат някакви кристализационни процеси по отношение на „пречистването“ на колективната съвест и морал. Цари всеобщо отрицание и всеобщо заемане на жертвени пози, всеки и всички са „жертви“, никой никога не е бил поддръжник, никой никога не е насърчавал престъпните политики на бившите режими, никой и никога не е желал „изчистването“ от „другите“.

2. Това е и основната причина, поради която преходът в България – а и, както изглежда, на Балканите изобщо – се движи с такива огромни трудности. Раздялата с идеологическото и практическо наследство на един тоталитарен режим, с неговите практики и начини на мислене е невъзможна, или поне изключително трудна, там където няма яснота по въпроса за това в какво именно се състои това наследство. Ето защо нещото, с което трябва да започне обновяването на обществения климат у нас трябва да бъде заключението, че наследството на българския тоталитаризъм НЕ Е наследство на една диктатура от класово-пролетарски, марксистко-ленински вид. То е наследство на една остро националистическа, асимилаторска диктатура (и идеология), винаги прикривана зад демагогски лозунги на „анти-национализъм“.

3. Изключително важно е най-после да се разпознае – и обществено признае – масовата поддръжка, на която тоталитарният режим се радваше, буквално до последните мигове от съществуването си, по отношение на етническите си политики. Без признаването на съучастието – и поемането на отговорността за него – не може да има реално преработване на миналото. Следвоенната германска история демонстрира това по възможно най-недвусмислен начин. Паралелите с наследството на националсоциализма тук отново са изключително директни. Тепърва – да се надяваме – ще се появяват онези десетки, стотици и хиляди исторически изследвания и художествени произведения, които да анализират и представят в дълбочина феномена на националистическото „пиянство“ и свързаните с него масови престъпления. Тук отново важи правилото: нека да гледаме към и се учим от ония, които са минали по този път преди нас.

Никой не може да свърши всичко това вместо нас. Никой не може да ни пречисти, никой не може да ни направи по-подготвени за едно общоевропейско бъдеще, основаващо се най-вече на отрицанието на нещо, което у нас си остава

всеобщо разпространено: един мълчалив, но толкова по-закостенял националистически мироглед. България, вторачената навън, с надежда отново да бъде избавена от мъките си чрез усилията на някакъв чувовен герой на бял кон – този път от Запад, а не от Изток – най-после трябва да осъзнае, че тя е единствената, която е в състояние да си помогне.

Остава ни само това „или – или“.

Или ще се осъзнаем, ще прогледнем през продължаващото си пиянство и заслепение...

Или...

Юни 2013

За поуките на площада

България отново ликува. Или така поне изглежда, ако човек има достъп до нея най-вече чрез страниците на социалните мрежи, какъвто е случаят с мен. Приповдигнатото настроение, свързано с тъй неочаквания изблик на всеобща енергия на протеста, просто блика от всеки трети пост по страниците на Фейсбук. И това е добре, и това е действително радостно. Добре е, че започваме да се пробуждаме. Добре е, че показваме на властимащите – и на самите себе си – границите, до които сме склонни да понасяме инак тъй предвидимите изблици на нашенска „оправия“, която вече ни е стигнала не само до шия, ами и комай до над очите.

Краткосрочният резултат – отмяната на позорния за цялото общество акт на открито утвърждаване на господството на олигархичните интереси над онези на правовото и демократично общество – беше постигнат с такава лекота, че сигурно е възможно да се стигне и до някакви по-еуфорични заключения. Един вид – ето го пътя, ето го начина: като ни ядосат, излизаме на улицата, изкрещяваме в лицата им, че са мръсници, крадци и слуги на мафията, те ни се махат от пътя, и така нататък, до следващия път. Не твърдя, че така ще мислят много хора, но все пак заключението е възможно.

Резултатите от този вид действия обаче (които, повтарям, аз приветствам и поддържам напълно, като израз на напълно оправдано усещане за „стига толкова! На маймуни няма да

ни правите!“) показват ясно, че за реална промяна, за реално придвижване по пътя към функциониращо гражданско общество, се изисква нещо далеч по-различно, далеч повече. По принцип – пълна баналност, като се има пред вид очевадната неопровержимост на факта, че повече от две десетилетия насам живеем според мотото „пременил се Илия, погледнал се – пак в тия“. И все пак споменаването на тази баналност е неизбежно условие, неизбежна първа крачка към истински сериозния въпрос: „А КАКВО всъщност трябва да променим – или поне да започнем да опитваме – за да можем да се надяваме на някакви по-реални резултати, примерно след някое и друго десетилетие?“

И тук вече става трудно, защото самите обстоятелства на двадесет и тригодишната ни демокрация, самият факт на тъй непоклатима непроменливост на проблемите и проблематиките, в които днес сме затънали също тъй дълбоко, както и през 1990 и 1997 (минус Интернет и мобилни телефони, да речем), показва, че онова, което вършим през цялото това време, (почти) цялата ни работа по преодоляване на „тежкото историческо наследство“, по някакъв начин си остава един вид чоплене по повърхността, неспособност за достигане до истинските, реалните фактори, определящи начините, по които живеем. Очевидно е, че без начеването на някакъв по-обхватен, по-задълбочен и по-голямощабен дебат (ако това изобщо е възможно в днешна България), едва ли бихме могли да се надяваме на скорошно преодоляване на локалните стереотипи, които продължават да ни разграничават радикално от онази Европа, на която бихме искали да приличаме. Ето защо е важно да посочим поне най-важните, най-устойчивите колективни матрици, които продължават да определят начина на мислене и поведение в България – и над чиято промяна трябва да работим, ако бихме искали да се доближим до идеала за функциониращото, прозрачно и себеконтролиращо се гражданско общество, в който – така поне мисля аз – е

единствената надежда за противопоставяне срещу инак тъй непоклатимата ни политическа, икономическа и обществена корумпираност.

И така, за какво става дума?

Първо. Взето „нацяло“, българското общество продължава да отказва да поеме отговорност за миналото си – далечно и близко. Идеята за „робството“ и „причинените ни от зли велики сили“ несправедливости, срещу които сме безсилни да се противопоставим по друг начин, освен по онзи на Хитър Петър или Андрешко – като се правим на улави и продължаваме да ги „надхитряме“, тоест приемаме с удоволствие „парите, но не и акъла им“, продължава да определя в огромна степен поведението на повечето от нас. Не ще и дума, „надхитрянето“ е противоположност на морала. То е средство за оцеляване в една среда, чиято аморалност е обявена за вечна, непроменлива и независеща от собствените усилия. Това е начинът, по който живеем, това е и примера, който даваме на децата си. Обявявайки себе си за жертви на хилядолетни исторически несправедливости, ние ефективно отказваме да поемем отговорност за живота и обкръжението си. Политическият, стопански, културен и всякакъв друг живот, излизащ извън рамките на най-непосредствената околна среда (семейството и близките ни), престава да бъде наша отговорност. Да се блъскат идиотите, ние сме по-умни от това.

Отказът да се поеме отговорност за миналото означава и отказ от поемане на отговорност за настоящето. Тези две неща са неразривно свързани, друг начин просто не съществува.

Второ. Българите и България продължават да живеят с дълбоко атавистични представи и разбирания за отношението между отделния човек (личността), и общността (властта, държавата). От една страна, властта и държавата са превърнати в някакъв вид непоклатим идол, пред който усилията, ценността и достойнството на индивида не струват пукната пара. Държавата е единственият очевиден – ако и силно

недоверяван, силно ненавиждан, дори мразен – източник на авторитет и власт, докато ценността на отделния човек е „нищо“. Взет сам по себе си, отделният не притежава никаква стойност. Значение той или тя могат да придобият едва като части от нещо по-голямо от самите тях. Човекът в България има стойност най-вече (а не рядко и единствено) като представител на някакъв семеен клан (политическа или професионална група, властови ресурс и пр.) Не е случаен фактът, че никой български интелектуалец в обозримата ни история не е успявал да придобие символичния авторитет на фигура, независима от (или дори противопоставяща се на) властващите „обществено важни“ интереси и идеи – най-вече национални, какъвто е случаят с онзи наш голям класик, които е доживял обявяването си за „патриарх на българската литература“. Сами по себе си, особено ако отказват да се съобразяват с локалните идиосинক্রазии, интелектуалците или нямат никаква стойност, или просто се „отстраняват от пътя“.

Недосегаемата, поставена НАД ВСИЧКО ДРУГО, ценност на човешкото достойнство, е идея, до която може би децата ни тепърва ще достигат. И мирните битки по площадите, загубите и победите, свързани с тях, както и разбирането за това, че тези битки се водят и заради морални придобивки, е нещо, което тепърва изглежда започваме да разбираме. Това поне е надеждата, която ни дава този рунд от мача срещу озъбената мутра на непрескващата българска корупция.

Трето. Българите продължават да бъдат хора, които вярват (почти) единствено в материални ценности и подбуди. „Идеалите“ – както поради честата злоупотреба с тях, така и поради почти стопроцентовата предсказуемост на насмешката, неразбирането, отхвърлянето и – в края на краищата – поражението, пред които е изправен всеки „глупак“, осмелил се да постави някакви нематериални ценности в основата на живота и поведението си, са нещо дълбоко чуждо, дълбоко неразбираемо за обичайния ни съвременник. България отказва

да „вярва“, за нея „вярата“ е опиум за народа и нищо повече. Че от това следва повече или по-малко пълна неспособност за постигане на какъвто и да било друг обществен консенсус освен „да се спасява кой както може“ е колкото очевидно, толкова и напълно неразбираемо. Ние продължаваме да гледаме зяпнали към „техните“ придобивки (не само Мерцедесите, но все повече и повече – свободите им), отказвайки да се замислим и приемем, че зад тези неща стои един огромен обществен консенсус – казано на български език, „вяра“. Хората живеят така не просто защото са по-умни или защото работят по-добре и повече от нас. Те го правят на първо място защото вярват в идеи и представи, излизащи далеч над материалното им благополучие и задоволяване. Те го правят, защото са успели да преобразуват частици от предишната, християнска или мюсюлманска, религиозност, в съвременни морални ценности, чийто смисъл не се подлага на онова съмнение, осмиване и отхвърляне, на които се радва у нас „вярата“.

Бих могъл да изреждам още, но ми се струва, че и това е достатъчно. Защото тук е време да достигна до онзи момент, с който всъщност би трябвало да започна, и той е:

Един призрак броди над България – призракът на Обновлението!

Сегашното брожение е по-различно от предишните, в това не може да има съмнение. Този път не става дума за „баничките“, няма и подозрения в това, че някой купува нечий протест, за да свали някого си от власт. Самият факт, че липсва основния елемент на всеки досегашен български протест – „кажи ми кой ти плаща?“ – вече е силно указание за това, че тук наистина се случва нещо ново, нещо напълно неочаквано. България все пак попива по мъничко от нещата, с които по неизбежност я довежда досегът със Запада. Това може и да звучи като лудешки оптимизъм, но признаците са налице.

Децата ни са по-различни от нас. Едва ли е случайно това, че лайдмотивът на протеста е „нека им покажем, че можем да го направим културно“ Тагът [#Усмихнисебе!](#) е за мен едно от най-важните лица на новото, на промяната и надеждите, с които лично аз свързвам тези протести.

Разбира се, да очакваме, че сме „постигнали нещо“ е повече от рано. Тепърва ще се стига до нови избори, тепърва ще става ясно, че след изчерпването на енергията на протеста ще бъдем изправени отново пред неизбежността на липсващия обществен консенсус. Но важното тук е да не забравяме. Да не забравяме, че сме преживели новото и че вече познаваме дъха му, можем да го подушим, ако отново се зададе отнякъде.

Така поне се е случило при другите, преди около 45 години. Ако сме умни – и имаме мъничко късмет – и самите ние можем да се окажем част „от тях“ – може би много по-скоро, отколкото децата ни могат да си представят.

Надеждата, както всички знаем, умира последна!

Юни 2013

Кошунствени мисли от по средата на лятото

Пиша това есе на собствен риск. Не преувеличавам опасността от изразяването на нещата, които ще последват по-долу: в края на краищата това издание се чете само от няколко хиляди души, повечето от тях застаряващи, лишени от глас и възможност за някакви по-особени действия хора, сред едно все по-застаряващо и някак все по-изморяващо се общество (без да отричам мощния импулс на последната вълна от протести, задвижвани основно от по-млади хора, какво облекчение!). И все пак нещата, които напират някъде отвътре в мен са си силно кошунствени, разглеждани поне от позицията на националния ни исторически канон, такъв какъвто той е в момента. В този смисъл предварително приемам осъждането ви, изразено или не. Някакво особено място за извинения тук не виждам: пиша всичко това просто защото вече не мога да удържам на напора му, това е всичко. Дай боже някой ден то да получи и по-системна, някак по-убедителна форма...

И така: от доста време насам ме измъчва един въпрос, на който успявам да намеря отговор(и) само отчасти...

Защо именно Левски?

Васил Иванов Кунчев – Левски, Апостолът на свободата, е в момента безусловен връх на българската канонизация (и иконопис). След около четири десетилетия на едно чисто идеологически обусловено оспорване на първото място, дарено от комунистическия режим на Христо Ботев, днес Левски е

онзи самотен и недостижим връх на българското желание за обожествяване, вероятно многократно подсилвано от задължаващата необходимост от изнамиране на нещо, което да бъде противопоставено на убийственото усещане за геополитическа, културна, европейска, та дори и вътрешно-балканска незначителност, с което сме принудени да живеем всички. Не съм си го измислил аз, зачетете Вазов и онова „и на клеветата строшава зъбът“, ако все още не ви е съвсем ясно за какво точно говоря. Компенсаторността на българския национален патос не е новина за никого в нашето време на банализирани до зъбобол „деконструкции“. Така че поне мисълта за някакво новаторство не е част от онова, което се опитвам да ви кажа...

И все пак, защо именно Левски?

Опитайте се да видите нещата от гледната точка на човека, който се среща с тях за пръв път, примерно някой абсолютно среден (и може би посредствен) французин, германец, англичанин, та дори и турчин или грък. От една страна, фигурата на Васил Левски очевидно е такава, която няма ни най-малко значение за никоя друга култура или национална история освен чисто българската, при това интерпретирана именно по начина, по който това се случва у нас от около сто и тридесет години насам. Левски не е оставил след себе си някакво особено литературно, идеологическо или каквото и да било друго наследство. Фактическите следи от дейността му се свеждат до прословутото тефтерче, плюс неоспоримия факт на неговия личен героизъм, организаторски гений и мъченичество – неща, които в никакъв случай не са уникални и които в една или друга степен се споделят от повечето герои от националния ни исторически канон. Той не е привилегирован – или обременен – нито от някакво по-особено образование, нито от особено познание за чужди култури, идеологии или дори нрави и обичаи (изключвайки ония на най-непосредствените ни балкански съседи – но това отново е типичната за повечето ни национални герои ситуация).

Ние не притежаваме свои собствени идеолози, сравними в какъвто и да било смисъл с европейските, нито дори идеолози-посредници от мащаба на Адамантис Кораис или Вук Караджич. Всичко, което имаме, са хора, които поназнайват по нещичко за „Европата“, най-вече в резултат на образование, получено в някой от центровете на тогавашната българска емигрантска култура – Одеса, Букурещ, Истанбул, донякъде също Буда(Пеща) и Виена. Това не е опит за омаловажаване, не и съзнателен, във всеки случай. Просто се опитвам да поставя нещата в един контекст, лишен от безумните изкривявания на чисто националния ни патос (напън?)...

От друга страна, Левски безусловно е онзи връх на българската сакралност, до който не смее да се докосне никой, абсолютно никой! Никой у нас, искам да кажа – вън от нас подобна потребност просто липсва, поради пълната му непознатост, за разлика от вече споменатия Ботев или дори Каравелов, които все пак са оставили след себе си преводими и напълно представими в някакъв европейски контекст литературни наследства.

Защо, защо, защо?

Каква е причината, какво е обяснението?

Обяснението – донякъде вече дадено в меродавния труд на проф. Мария Тодорова¹ – най-вероятно се съдържа в идеята за абсолютната използваемост на Левски за каквито и да било политически, идеологически или дори по-широко културни цели. Именно поради факта, че е оставил след себе си толкова малко твърди свидетелства за една или друга идеологическа

¹ Maria N. Todorova, *Bones of Contention: The living archive of Vasil Levski and the making of Bulgaria's national hero*, Central European University Press, 2009. На български език: Мария Тодорова, *Живият архив на Васил Левски и създаването на един национален герой*, изд. „Парадигма“, 2009.

насоченост, но пък в замяна на това повече от достатъчно доказателства за напълно безкомпромисната си решителност да следва докрай избрания път на национално-революционна борба (обоснован или не от историческите обстоятелства), Левски се превръща в един вид неизчерпаем източник на все нови и нови интерпретации, все нови и нови експлоатации, най-вече идеологически. Добре известно е, че няма почти никакви политически или идеологически направления в България – от най-десни, чисто фашистки групировки по време на (и около) Втората световна война, до уж-радикално-леви, „наднационални“ комунистически такива, които най-късно от времето на седмия конгрес на Коминтерна получават ясната инструкция „да се осъзнаят национално“ – които да не са използвали името и „идеите“ на Левски за свои собствени цели.¹

И все пак мащабите на феномена са поразителни. И напълно необясними, освен ако не бъдат поставени в един далеч по-широк и по-мащабен контекст на културна деконструкция. Взет сам по себе си, колкото и „пластичен“ да се оказва Левски, той никога не би могъл да получи едно толкова сакрализирано място в националната памет, освен в ролята на пословичния „връх на айсберга“, тоест чисто и просто връхната част на един далеч по-гигантски, далеч по-мащабен процес на сакрализация, започнал непосредствено след Освобождението и продължаващ с нестихваща сила до наши дни. Имам пред вид процеса на сакрализация на цялото ни национално-освободително движение, чиято цел, както ще се опитам да ви убедя отгук нататък, не е нищо друго освен едно възможно най-пълно измиване на срама, предизвикван с неизбежност от силното несъответствие между (повече от скромните) мащаби на това движение, от една страна, и необходимостта от бърза и ефективна национално-военна

¹ Op. cit., pp. 237-267 („A Banner for All Causes: Appropriating the Hero“).

мобилизация, предизвикана от конкретните обстоятелства на българското освобождение, от друга¹. Но разбира се, този конкретен момент на сакрализацията може да обясни само нейната най-първа, начална фаза, която приключва, силно неуспешно, най-късно с края на Първата световна война. Оттук нататък – именно поради факта на пълната безславност и неуспех на така формулирания български национален проект – необходимостта от неговото постоянно сакрализиране на практика се самоувековечава. Повтарям, точно поради неуспеха му. Срамът от неуспеха, невъзможността за признаването на изначалната погрешност на целия проект, в неговия по неизбежност силно милитаризиран и националистически-агресивен вариант, правят напълно невъзможно и едно негово по-реалистично, по-малко раздуто до мащабите на национална революция осветяване и интерпретиране. Това важи за цялата ни досегашна историография, без видими и познати изключения, поне що се отнася до собствените ми познания². Разглеждан от този зрителен ъгъл, българският исторически канон не е нищо друго освен едно вечно бягство от срама, чиято скорост и мощ, поне досега, изглежда не биват смекчавани в никаква видима степен от историческата

¹ Тоест конкретните обстоятелства, съпровождащи историческото развитие на българския национализъм, който, ако и силно закъснял в сравнение с повечето останали балкански такива, „навакхва“ достатъчно бързо, за да даде впоследствие своя собствен, напълно специфичен, принос към ужасите на Балканските и следващите ги войни, въвели в световния политически речник печално известния термин „балканизация“.

² Впрочем, не съвсем. Благодарение на чудесния труд на Румен Даскалов за българското Възраждане са ми известни поне имената на хората, които вече са изказвали такива или подобни на тях идеи в националната ни историография, ако и да не познавам самите им текстове (Борис Йоцов, Тодор Влайков, Петър Мутафчиев, Тодор Карайовов и Иван Орманджиев). Виж Roumen Daskalov, *The Making of a Nation in the Balkans: Historiography of the Bulgarian Revival*, Central European University Press, 2004.

дистанция, поне ако може да се съди по неговите най-видими проявления. България и българите продължават да живеят живот(и) на едно безумно надпрепускване със срама – и колкото повече се увеличава скоростта на живота, в резултат на цивилизационни промени, толкова по-задъхваща и непосилна се оказва поетата преди повече от сто години сакрализиционна щафета. Но ние не се отказваме, разбира се. Такъв е заветът на апостолите ни, поне във формата в която сме избрали да го интерпретираме – никога да не се отказваме, дори и когато резултатите от усилията ни няма как да доведат до нещо смислено и заслужаващо уважение, поне от една външна, незакована в рамките на чисто националното ни себевъзприятие, гледна точка. Историята ни трябва да бъде интерпретирана като акт на непосилно, нечовешко, надминаващо всякакви рамки на историческа или културна логика, превъзможване на всякакви фази на постепенно, бавно, мъчително, чисто цивилизационно развитие, през което ония преди нас са преминали във вековете на нашия „национален позор“ (според канона, не според мен – отбележете, моля, че моята собствена интерпретация не националния срам е радикално различна от узаконената такава – според мен той започва след „робството“, а не по негово време). Ние, разбира се, трябва да постигнем за „двадесет и пет години“ (най-много) онова, което „ония“ са постигнали в течение на векове – такова е непосилно тежкото наследство на канона, на наследството, оставено от героите ни (едно наследство, създадено от самите нас, а не от тях, естествено – но за това ще стане дума с малко повече подробности по-долу).

И така, нека започнем.

Българското Възраждане – този колкото лесен за обяснение¹, така и напълно неразбираем, пред вид пълната си уни-

¹ Например от гледната точка на модела на Модерната световна система на Имануел Уолърстайн, по-специално на начина, по който тради-

калност в досегашната ни история, процес на икономически и културен подем, осъществен изцяло със собствени сили – намира, от моя гледна точка, перфектното си описание като процес на културно и национално формиране, намерило връхната си форма в създаването на независимата българска Екзархия.¹ Опитите да се представи съпътстващия го процес на национално-революционна борба като „още по-върховен“, логично-довършващ нещата чрез акта на Освобождението, апотеоз на Възраждането и цялостното на национално развитие, се сблъскват според мен със силно очевидни и тежки, пред вид практическите им последствия, факти и аргументи, които бих обобщил тук в едно изречение:

България и нейното население са напълно неподготвени за „свободата“ през 1878 г., и то по минимум три различни, но изключително решаващи, начина.

1. България и българите са неподготвени в икономическо отношение. Както безспорно показват изводите от сравнително по-новите историко-икономически изследвания, Освобождението, вместо да се превърне в стимул за засилено икономическо развитие, води до тежка и продължителна икономическа депресия, която продължава още минимум две де-

ционните местни икономически и властови мрежи биват „разхлабени“ от взаимодействието им със западноевропейската „свят-система“, от средата на 18 век нататък. В резултат на това взаимодействие икономическата (но не и военна, нито пък политическа) власт в империята започва постепенно да преминава в християнски ръце, най-първо със създаването на огромната гръцка комерсиална флота към края на 18 век, последвано от сходни, ако и не толкова мащабни процеси, в останалите „прото-национални“ места по полуострова, включително и бъдеща България. Виж в тази връзка Victor Roudometof, *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Greenwood Press, 2001, Chps. 1 and 2.

¹ Виж в тази връзка Janette Sampimon, *Becoming Bulgarian: The Articulation of Bulgarian Identity in the Nineteenth Century in Its International Context: An Intellectual History*, Pegasus, 2006, pp.162-164.

сетилетия и бива компенсирани – илюзорно, както ще го покаже по-късната ни история – едва от мощната милитаризационна програма, осъществена от Фердинанд и съответните правителства в хода на подготовката на Балканската война.¹

2. България и българите са неподготвени културно – процесът на езиковото и културно формиране на нацията е далеч от приключване по това време, в резултат на което Македония, която е само на път да получи повече или по-малко обособено българско национално самосъзнание, не само никога не приключва този процес, но дори и започва да се отдалечава от него, в резултат именно на освобождението и последвалото го разделение на българските земи и население. Резултатите от това ще се окажат многократно катастрофални за по-нататъшния ход на българската история.

3. България и българите са неподготвени за свободата и политически, тъй като частта от тогавашното българско общество, която желае свободата и активно я подготвя и се бори за нея, е нищожно малка и на практика лишена от реално влияние. Преобладаващото мнозинство от влиятелните тогавашни кръгове – тоест по-заможната прослойка, както и по-голямата част от интелигенцията, абсолютно не поддържа идеята за национално освобождение и дори активно ѝ се противопоставя, по множество причини, най-очевидната от които е, че тя директно подкопава основния фактор, способстващ съществуването ѝ(им), а именно: достъпа до пазарите (що се отнася до българските производители) и административните постове в Османската империя (що се отнася до интелигенцията). От друга страна селячеството, разбира се, се влияе

¹ Виж в тази връзка Michael R. Palaret, *The Balkan Economies C.1800-1914: Evolution Without Development*, Cambridge University Press, 2003. На български език: Майкъл Паларе, *Балканските икономики 1800-1914: еволюция без развитие*. София, Апострофи, 2005. Доколкото ми е известно, същите са изводите и на Румен Аврамов, чиито икономически трудове за съжаление не познавам.

най-вече от мнението на местните си първенци – и в съответствие с това резултатите от Априлското въстание са абсолютно неравномерни, възможно най-меко казано.

Особено важно обаче е това, че освен самата България, за нейното освобождение не готов и европейският Запад. Още в момента, в който приключва неочаквано успешната война на Русия срещу Османската империя, става моментално ясно, че огромните отстъпки, извоювани в Сан Стефано, няма как да бъдат приети от Запада. Много преди Берлинския договор вече е ясно, че Русия ще трябва да направи големи компромиси, че новоосвободената България ще трябва да бъде смалена значително (нещо, което се държи в тайна от „новоосвободените“, разбира се).

Разглеждано в светлината на тези сравнително очевидни и лесно разбираеми аргументи, българското освобождение се оказва нещо, чиито последици са в много по-голяма степен негативни, отколкото положителни. От този момент нататък България на практика е решена от друга възможност за осъществяване на националния си проект, освен чисто военната – една изключително тясна, трудна за изминаване и свързана с невероятни жертви „пътека“ на историческо развитие, която се оказва абсолютно не по силите на България и българите.

Разбира се, възможността да се признае – или дори осъзнае след повече от век на масирана артилерийска идеологическа подготовка – всичко това, е нещо изключително трудно, нещо свързано с естествено чувство за срам. Трудно и срамно е да се признае една толкова решаваща грешка, маркираща самото начало на новата ни национална история, която ще определя с абсолютна неизбежност хода ѝ оттук нататък. Трудно е да се признае, че смисълът на Възраждането най-вероятно изобщо не е бил в достигането на това тъй неподготвено, тъй колебливо проведено и тъй безжалостно премазано въстание. Трудно е да се признае, че целият последващ лавинообразен ход на

събитията може да бъде обяснен по съвсем не телеологически начин, като оправдаваща самата себе си чутовна саможертва, довела да почти чудодееен, напълно неочакван край. Трудно е да се признае, че тук решаваща роля играят няколко чисто случайни исторически обстоятелства, а именно:

А. Присъствието на един английски кореспондент, който успява да започне кампания на осъждане на кланетата в България, която много скоро ще мобилизира английското обществено мнение до степен, която ще направи невъзможно за Дизраели и английския кабинет да не дадат на Русия карт-бланш за провеждане на поредна война срещу Турция, само двадесет години след войната на обединена Западна Европа срещу Русия, в която ѝ е показано повече от недвусмислено, че тя трябва да се държи настрана от Империята.

Б. Директният интерес на Бисмарк, и по-точно на токущо създадената Германска империя, да охлади отношенията между Русия и Франция по всякакъв възможен начин, така че Германия също се превръща в един от най-силните привърженици на войната.

В. Прастарият проект на Русия за завоюване на Протока и Цариград, за което тя се нуждае от балкански плацдарм, в какъвто отлично би могла да се превърне една голяма и намираща се под руски контрол бивша османска провинция.

Г. Разглежданото от руснаците като неизбежна необходимост спасяване на Сърбия, която, след като се е осмелила да воюва сама срещу Империята, е на крачка от изгубването на независимостта си.

Трудно е да се признае, че българската история не е някакъв акт на божествен промисъл, на чисто хегелианско проявление на някакъв Световен дух, който върши делото си и постига целта си – чутовното българско освобождение – дори и след като целият ход на достигането на това освобождение представлява директно зачеркване на почти всички придобивки на българската култура и (зараждаща се) нация, по-

стигнати чрез бавна, мълчалива и напълно негероична цивилизационна работа – нещо, от което тя изглежда ще се откаже напълно след този тъй изключителен период в историята си, отдавайки предпочитанията си, и до ден-днешен, на „бързи“ и „вълшебни“ „решения“ – най-вече войни, революции и диктатури от всевъзможни видове.

Всичко друго, само не и бавна, „безславна“ работа.

Е добре, как мислите – кое е следващото чудо, което ни очаква по този път? Кое е следващото ни „освобождение“?

Позволете ми да завърша това тъй несвоевременно писане с директен цитат, в случая от Нийл Постман. Ето какво казва той в есето си „[Информирайки се до смърт](#)“¹:

...ще завърши, цитирайки мъдрия стар опосум на име Пого, създаден от художника Уолт Кели. Предлагам думите му на всички технологически утописти и месици, които присъстват тук. „Ние се срещнахме с врага“, каза Пого, „и той беше ние.“

Юли 2013

¹ Публикувано в „Либерален преглед“, 5 септември 2008.

За ползите и вредите от „историята“

1. Няколко философски натоварени размисления

Големите исторически разкази, или по-точно школите и учените, които ги разказват, обикновено се опитват да обосноват валидността си чрез търсене на някакъв вид солидност, изразяваща се в облягането или на нещо напълно очевидно¹, или на идеи и концепции, далеч надхвърлящи мащабите на човешката способност за непосредствено възприятие, при което именно неочевидността им се превръща в най-важно указание за същата тази солидност.² Всичко това – доколкото изобщо се търси някаква солидност, разбира се, защото, както ни показва съвременността, е възможен и един напълно про-

¹ Примерно леополд-ранкевото „wie es gewesen“, („както е [било]“), което се основава на една много фина, непреводима на български езикова тънкость, тъй като фразата е недовършена по изключително изплъзващ се начин – в нея липсва именно това „било“, което абсолютно не може да се пропусне на български език, без да се подмени напълно смисъла на казаното, докато на немски оставя впечатление за една увереност, основаваща се комай на... непрестанно търсене на същото това „било“. Парадоксално – и хубаво.

² Имам пред вид примерно гигантските исторически цикли, предпоставяни и издирвани от привържениците на френската школа на „дългото времетраене“ (longue durée) или историческите закони на Маркс – най-радикалният, и може би именно по тази причина с най-тежки последици, опит за въвеждане на строга научност в една дисциплина, която, бидейки по същността си разказ, най-вероятно просто няма как да предложи нещо подобно.

тивоположен подход – постмодерният – в който въпросът за солидността, тоест историческата истина, бива отхвърлен като несериозен, и на негово място се поставя радикалното утвърждаване на невъзможността за убягване от външни за разказа мотивации – културни, политически, дори и лични – които в края на краищата доминират всеки исторически разказ и го превръщат в онова, което той е по дефиниция: просто разказ, а следователно вид литература и нищо повече.

Битките между привържениците на двете гледища – колкото изобретателни, толкова и скучни, поне за мен, тъй като в края на краищата не успяват, най-вероятно също по дефиниция, да достигнат до какъвто и да било приемлив и за двете страни критерий за солидност – няма да бъдат обект на широко разглеждане в този текст. Първо, защото ги познавам само повърхностно и, второ, защото идеята за търсене на някакъв вид историческа, ако не солидност, то поне ползваемост, употребимост, ме вълнува доста живо, което според мен пък е достатъчно основание да насоча вниманието си в една съвсем различна посока. Представата за историята като учителка – колкото наивна, толкова и безсмъртна, си е живаживеничка и до ден-днешен, което за мен, въпреки всички убийствено тежки указания в полза на противното, все пак си остава един вид надежда, достатъчна за начеване на по-редно търсене.

И така, нека започнем.

Струва ми се очевидно, че, за да може да се превърне в обект на (обществено) разглеждане и дискусия, историческият разказ трябва да предоставя на потребителите си някакъв вид определена и сравнително интуитивно разбираема ценност. Това е основата, върху която ще изграждам аргументите си: историческият разказ като предлагащ някакъв вид ценност, оправдаваща статуса му на един от водещите дискурсивни (разговорни) елементи във всяко общество. Но по какъв на-

чин може да се определи ценността на подобен вид разказ? Възможните подходи тук, струва ми се, са два:

Първо, по пътя на ценностната неутралност, като един вид безпристрастно търсене на истината. Основното убеждение, стоящо зад този тип подход към историческия разказ е, че той е ценен сам по себе си, като откриване на неща, които вече се намират в миналото и сега само трябва да бъдат представени на публиката като един вид фрагменти от някакъв по-голям пъзел, чието цялостно попълване е задача на поколенията. Основният аргумент в негова полза пък е, че неприемането му ни изправя пред единствено възможната алтернатива на „всевъзможни анахронизми, релативизми, скептицизми и съвременни идеологически принуди, или, в най-лошия случай, да се предадем на очевидно катастрофалното логическо заключение“, че всеки може да си говори за миналото каквото му харесва.¹

Най-късно в момента обаче, в който става ясно, или поне убедително аргументирано, че интерпретативната свобода на историците е на практика неограничена и че онова, което до този момент е било разглеждано като нещо вътрешно присъщо на историческия разказ – историческите факти, структури, периоди и значения – всъщност може да бъде еднакво убедително разглеждано и като нещо, „идещо вън от самото минало и вътре от оградените гилдийни практики (craft-practices) на професионалния историк – с други думи, външни ценности“²... Най-късно, значи, в този момент, принципната убедителност на този вид подход към историческия разказ бива сериозно подкопана и опитите да се контрират тези аргументи чрез идеи, заимствани от полето на природните науки, примерно за историческото познание като израз на същите „парадигмални обстоятелства“, които определят хода

¹ Kejth Jenkins, *Refiguring history*, Routledge, 2003. p. 10.

² Ibid.

и развитието на природонаучното познание¹, оставят силно усещане за недостатъчност, най-вече поради принципно различните нива на интерпретативна свобода, на които работят учените в тези две различни духовни сфери.

Ако човек е склонен да вземе на сериозно този вид аргументи и да изостави идеята за „търсене на историческата истина“ като основна мотивация при поддържането на представата за ценността и необходимостта на историческия разговор и разказ(и) – какъвто е случаят с мен – то остава само другият, директно противоположен подход, а именно:

Второ, да се тръгне по пътя на директно заявената ценностна пристрастност, тоест да се разглежда историческия разказ като вид морална приказка, предназначена да служи за целите на определен вид мобилизация на общността, към която е отправена. Определящо при този подход е убеждението, че „историческата истина“ е на практика един безкраен процес на все по- и по-ново пресъздаване и предоговаряне на миналото, в съответствие с властващите в настоящето ценностни представи, тоест, че тя няма друг смисъл освен като израз на един възможно най-широк обществен консенсус по отношение на това какво точно бихме желали да научаваме и знаем за миналото си, съгласявайки се с принципната постановка, че, взето само по себе си, то най-вероятно си остава недостижимо, поради факта на реалната му непроверимост.

Тук, разбира се, възниква изключително тежкият проблем за осъществяването на разграничения между различните видове исторически интерпретации, тъй като, щом само се откажем от идеята за „истината“ като критерий, то изглежда наистина всичко изпада в пълен релативизъм, хаос и безкраен скептицизъм. Традиционното „решение“ на този проблем, струва ми се, винаги е било да се подбират като „истинни“

¹ Както го прави примерно Мери Фулбрук в книгата си *Историческа теория*. Виж в тази връзка Mary Fulbrook, *Historical Theory*, Routledge 2002.

онези видове исторически разкази, които се оказват най-ефективни от гледна точка на мобилизацията на общността-потребител – една мотивация най-често политическа, най-често директно целяща повече или по-малко открит сблъсък с други такива разкази (а съответно и с техните общности-потребители), обикновено ония на непосредствените географски съседни.

Неоспоримият факт на универсалната използваемост на историческите разкази като средство за политическа мобилизация и масова манипулация¹ би трябвало да изключва и този подход от групата на евентуалните кандидати за обосноваване ценността на историческия разказ. След две световни войни и безброй много локални конфликти, подготвяни, разпалвани и поддържани между другото и чрез средствата на внимателно подбрани исторически разкази, би трябвало вече отдавна да сме се отказали от идеята за някаква предварителна ценностна насоченост като критерий за подбор.

Както изглежда, отказът от идеята за „историческата истина“ ни води до още по-големи трудности, този път директно непреодолими. Резултатът от търсенето, поне в тези две посоки, изглежда ни води до директна логическа безизходица.

Може би да, а може би не.

Нека още веднъж си припомним основната предпоставка, лежаща в основата на втория от двата подхода, споменати по-горе: ценността на историческия разказ трябва да се състои във възможността за предоставяне на ориентир при търсенето и избора между различни видове колективно поведение. Идеалният исторически разказ, от тази гледна точка, трябва да бъде един вид жалон, маркер, който да служи като ориен-

¹ Най-често национална или класова, макар че в последно време се забелязва ясна тенденция към фрагментиране на историческите разкази по посока на други типове солидарност – примерно пост-колониална или джендър-базирана.

тир при избора на колективно поведение. Но този ориентир, както ни демонстрира самата „история“, много често се оказва изключително подлъгващ и е в състояние да води общностите в силно погрешна, а при определени обстоятелства и напълно разрушителна, посока.

Основната причина за това, струва ми се, е принципната трудност, свързана с избора на типа колективно поведение, тоест как да се формулира колективната цел и евентуалните пътища за нейното постигане. Обикновеният начин за посочване на подобен ориентир е да се изхожда от идеята за това кое е желателно за общността. Нека вземем като пример онази силно мъглява и многократно използвана в ежедневието фраза, „български национални интереси“, която може да бъде запълнена с множество различни и евентуално силно противоположни, смисли. Ако например приемем, че „българските национални интереси“ се състоят във възстановяване границите на Велика България (дефинирани като приблизително идентични с ония на Българската Екзархия от средата на 1870-те години), то вероятно повечето съвременни българи биха се съгласили с твърдението, че това е нещо желателно за днешното (или което и да било) българско общество, евентуално правейки уговорката, че то вече е практически невъзможно. Това обаче ни изправя на мига пред проблема, с който България и нейните жители не успяват да се справят вече в продължение на повече от 130 години: как да се съчетае тази цел с принципно несъвместимите с нея, силно подобни, национални интереси (или поне желателности) на балканските ни съседи? Дори и ако направим уточнението, че в наши дни „ние само така си говорим“, без да имаме пред вид някакви конкретни действия, то самият факт на така формулираната цел вече представлява потенциална заплаха за съседите ни. Евентуалното смекчаване на тезата, примерно по линията „добре де, вече няма да гоним Велика България“ (може би придружавано от импулсивното „но Македония все пак е

българска!“) вероятно води до малко по-слаб израз на готовност за конфликт, но не променя принципната постановка на нещата, според която „те“, които и да са те, ни „дължат нещо“, а следователно ние не можем да постигнем вътрешен мир и удовлетворение докато не сме го получили от „тях“, под формата на някакъв вид отстъпка, примерно принципно съгласие с нашето разбиране за нещата (след което те вече могат и да се пръждосват по дяволите).

Развих тази банална и уморителна версия на евентуалния избор на критерий за колективно поведение единствено с цел да покажа до каква степен тя е заредена с възможности за стигане до задънени улици и принципно нерешими проблеми. Причината за това, ще повтора, според мен се крие в начина, по който се подхожда към търсенето на ориентира, тоест като се тръгва от предпоставката, че трябва да се преследва онова, което е желателно, или поне изглежда такова, от гледна точка на колективните интереси.

Но какво би станало, ако за момент се опитаме да преобърнем целия подход с главата надолу и, вместо да търсим ориентир по посоката на преследването на онова, което е желателно, изберем като такъв търсенето на възможности за избягване на онова, което е нежелателно? На пръв поглед може и да изглежда, че промяната не е особено значителна, но при по-внимателно вглеждане не е трудно да се убедим, че новият, нека го наречем „предпазен“ подход, притежава значително по-висока степен на очевидност и убедителност, тъй като нежелателното, за разлика от своята противоположност, е нещо далеч по-лесно за схващане, осъзнаване и евентуално (колективно) приемане¹. Обръщайки се отново към същия пример,

¹ Всъщност този подход стои и в самата основа на модерното разбиране за демокрация, което, припомням, се състои не в търсенето на възможност за постигане на възможно най-ефективно управление, а за възможно най-ефективно осуетяване или поне препятстване на злоупотребите с властта.

ако тръгнем от позицията, че „българските национални интереси“ се състоят преди всичко в избягване и не-повтаряне на различните видове катастрофи, национални и по-малки, с които е изпълнена историята ни, то и изборът на колективно поведение изведнъж става някак далеч по-очевиден и разбиращ се от само себе си. Всичко, което трябва да правим е да поддържаме курс на (реално) добросъседство, да полагаме усилия за постепенно преодоляване на историческите травми и клишета, да демонстрираме истинска зрелост и търпение там, където се чувстваме предизвикани, с основания или не – и така нататък. С две думи – да се държим като пораснали хора.

Какво обаче означава всичко това, приложено към идеята за търсене на критерий по отношение на (големия ни) исторически разказ? Прилагайки същата логика, аз бих предложил като критерий за неговата проверимост наличието на принципна възможност за доказване на обратното на ценността му, тоест възможността за ясното и разбираемото му представяне като не-ценен, може би дори достатъчно погрешен, за да е ориентирал общността, колектива, по погрешен начин, в продължение на много дълго време. С други думи – ценни могат да бъдат само и единствено онези исторически разкази, чиято потенциална не-ценност не само се предпоставя, но и активно търси, като способ за избягване на възможността за непрестанно задълбочаване на възможността от колективно погрешно поведение.¹

Формулирано от гледна точка на колективната практика, всичко това означава, че един исторически разказ си остава

¹ Естествено, всичко това е някакъв вид приложение на идеите на Карл Попър, при това най-вероятно вече формулирано от самия него в някоя от великолепните му книги. Самият аз, във всеки случай, не мога да си спомня нищо поне донякъде конкретно в тази връзка (освен принципната му методология), поради което работя с повече или по-малко ясното чувство на човек, който се опитва да мисли самостоятелно.

ценен само докато успява да служи като възприет колективен ориентир, и то само и единствено в случай, че е подложен на свободна конкуренция от страна на други, алтернативни такива, независимо дали те идват отвътре или вън от самата общност-потребител.¹ Взета сама по себе си, историческата продължителност на разказа, при липса на конкуренция, не е доказателство за нищо друго освен за културната затвореност на съответната общност.

Но всичко това, бидейки прекалено общо, все още е недостатъчно като реален практически критерий, струва ми се. За да може да стане използваем, критерият би трябвало да посочва и някаква друга възможност за коригиране и проверка на ценността на историческия разказ освен простото наличие на (свободна) конкуренция. И тук, изхождайки отново от вече очертаната „логика на изключването“, аз бих предложил като втори, допълнителен критерий, способността на историческия разказ да мобилизира общественото внимание и енергия в посока, обратна на онази, търсеща цели, които изглеждат желателни от гледната точка на колективните интереси. Казано в прав текст, това означава, че реалната ценност на историческия разказ се състои не в способността му да мобилизира по посока на колективно желателното (поради доказаната лекота, с която този тип мобилизация може да се използва за всевъзможни манипулативни цели), а в посока,

¹ Разглеждани от тази гледна точка например, всички балкански исторически канони се оказват под силно подозрение в погрешност, тъй като са очевидно несъвместими едни с други, а следователно се нуждаят от корекции, които биха могли да бъдат постигнати само в резултат на широки дискусии вътре в отделните балкански общности (народи) или в разговори между тях. Същото, разбира се, се отнася до почти всяка национална история, формирана и описвана през последните, примерно, двеста години. Както ще се опитам да покажа по-нататък обаче, вече се появяват първите примери за по-малко натоварени с изначална погрешност исторически разкази, идещи основно откъм европейското културно ядро.

противна на нежелателното, тоест най-вече като припомняне и предупреждение за миналите колективни грешки, и като непрекъснат призив за тяхното не-забравяне, а значи и не-повторение.

Може би най-простият начин, по който може да се опише как всичко това функционира на практика е да се дадат примери за подобни подходи към историографията и политиките на паметта, идещи откъм Западна Европа и по-точно откъм нейните германоезични части, които, струва ми се, са водещи в това отношение.

2. „Германската ДИН-норма“ на историческа политика¹

Известната политика на преработване на миналото (*Aufarbeitung der Vergangenheit*)² придобива гражданственост в Западна Германия бавно и нелесно, като началото ѝ съвпада приблизително с онова на (силно непоследовател-

¹ По думите на Тимъти Гартън Аш. Виж Ash, Timothy Garton, *Mesomnesie – Plädoyer für mittleres Erinnern*, in: „Transit“, 22 (2002), S. 32-48. (DIN = Deutsche Industrienorm).

² Струва ми се важно да се отбележи, че между понятията *Vergangenheitsbewältigung* (преодоляване на миналото) и *Aufarbeitung der Vergangenheit* (преработване на миналото) има съществена разлика, която изглежда не е съвсем позната за наблюдателите, имащи само индиректен досег със съвременната немска политическа култура. Първото понятие вече отдавна е изгубило гражданственост в Германия и се използва най-вече при исторически позовавания; единствено преработването на миналото е актуалната категория, с която се работи в днешната Федерална република. Причината за това е във факта, че преодоляването на миналото предполага един вид възможност за неговото надвиване и отстраняване, след което евентуално работата може и да бъде преустановена. Именно аспектът на принципна безконечност, на отказ от възможността за прекратяване на работата по преработването на миналото, е в основата на „немския стандарт“, който поляка-лека започва да се установява като норма в цяла Европа.

ния, и в двете части на разделена Германия¹⁾ процес на денацификация, поставен в ход от съюзническите окупационни сили веднага след 1945. (От друга страна, в Австрия съответният процес е още по-непоследователен.²⁾ Като ключови за разбирането на този качествено нов подход към миналото обикновено се посочват известното есе на Теодор Адорно Какво означава преработване на миналото?³ от 1959 г. и особено влиятелният труд на съпрузите-психоаналитици Александър и Маргарете Мичерлих Неспособността за скърбене⁴ от

¹ За непоследователностите на западногерманския денацификационен процес виж Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik, Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*, München: Beck, 1996. За съответните процеси в Източна Германия виж Jeffrey Herf, *Zweierlei Erinnerung. Die NS-Vergangenheit Im Geteilten Deutschland.*, Proyläen, 1998.

² Основното обяснение за непоследователността на денацификационния процес в Австрия е санкционираният официално от съюзниците, на конференцията в Москва от 1943, статус на страната като първата жертва на нацизма (при условие, че, както показват множество по-късни изследвания, австрийците са били едни от най-ентузиазираните и най-масови последователи на нацизма, особено що се отнася до провеждането на неговите расови политики). Другата, по-дълбока причина за това е проектът за създаване на собствена нация, с който страната се заема усилено след края на Втората световна война и в името на който последователно игнорира и донякъде омаловажава всички силно разделителни аспекти на преработването на австрийското нацистско минало чак до средата на 80-те години, когато вече националният проект е блестящо реализиран и новосъздадената нация може да си позволи да се заеме с по-внимателно вглеждане в мрачните страни на най-новото си минало.

³ Theodor Adorno, *Was bedeutet Aufarbeitung der Vergangenheit*. In: (ders.), *Erziehung zur Mündigkeit*. Suhrkamp, 1970.

⁴ Alexander und Margarete Mitscherlich, *Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens*. R. Piper & Co. Verlag, 1967. Определящ за този подход към и начин на преработване на (травматичното) минало, директно свързан с идеите и техниките на фройдистката психоанализа, е т. нар. „процес на скърбене“ (Trauerarbeit), който означава способност за открито посрещане на травматичните спомени и преживявания, в резултат на което те биват реално осмислени и „овътрешностени“ (verinnerlicht), след което има шансове за градивно преодоляване на

1967. Казано възможно най-кратко, преработването на миналото е комплекс от целенасочени политики на паметта, чиято крайна цел е да се установи такъв вид обществен климат, при който повторението на травматичното минало да стане или невъзможно, или поне много слабо вероятно.

Именно в това се състои най-важната специфика на следвоенния западногермански исторически разговор и произлизащия от него исторически разказ: за разлика от традиционните исторически разкази, подчинени или на идеята за ценностно-неутрално „търсене на истината“, или на онази за мобилизация на общността (най-често национална или класова, а понякога и някаква странна комбинация от двете, какъвто е например случая в България някъде откъм средата на 60-те години), тук имаме един (според мен) качествено нов исторически разказ, подчинен най-вече на идеята за поемане на директна, както колективна, така и лична, отговорност за миналото, като единствена гаранция за неговото не-повторение.

Радикалната новост на този вид исторически разказ се състои в това, че той е един вид директен апел към личната съвест на потребителя му – нещо съвсем не лесно за приемане, тъй като, приета или не, отговорността за миналото, особено когато то е толкова травматично, винаги се възприема като тежко за носене бреме. Необходимостта първо да се осъзнае, после да се признае, а накрая и приеме, идеята за директна,

травмата. Противоположността на този вид поведение е потискането (*Verdrängung*), при което травматичните преживявания се избягват и потискат „назад“ или „надолу“, към забравата и подсъзнанието. Резултатът от това обикновено е задълбочаване на травмата и състояние на продължителни и дълбоки психически увреждания. Постижението на Мичерлих се изразява в това, че те прилагат добре познатите от индивидуалната психоанализа техники към проблема на колективната немска травма, в резултат на което работата им придобива новаторски, в известен смисъл първопроходчески характер.

лична отговорност за „историята“, за онзи ход на събитията, който всички по-големи исторически разкази до този момент са обяснявали чрез външни и по принцип независещи от личната воля, съвест и избор на потребителя, исторически „структури“, „процеси“, „необходимости“ или дори „закони“, прави реакцията на естествена съпротива напълно разбираема, ако и не съвсем „зряла“, поне от гледната точка на вече „просветения“ привърженик на този мироглед (защото тук става дума, между другото, и за мироглед, разбира се). Именно по тази причина във всички досега известни случаи на широко обществено приемане на този род политики на паметта, за това е било нужно първо да си отидат поколенията, директно замесени в травматичните събития, за които е нужно не само поемане на отговорността, а и реални действия на разкаяние и изкупление – все изключително трудни, свързани с неимоверно интензивни актове на лично и колективно пречистване, квази-религиозни преживявания. Въпросът за необходимото и изключително важно разграничение между сферите на вината и отговорността – първата разбираема винаги в строго юридически смисъл, като директна замесеност в действия, представляващи престъпления срещу човечеството и основните човешки права, която е винаги индивидуална, и втората – като колективна отговорност и превръщане на постоянното припомняне в ключов обществен императив – е от решаващо значение тук.¹

¹ Един от вече класическите в това отношение текстове е Въпросът за вината на Карл Ясперс от 1946, макар че в него Ясперс говори почти само за вината, а не толкова за отговорността, нито пък прави в текста си разграничението между двете понятия, което за самия мен изглежда задължително. Всичко това най-вероятно може да се обясни чрез различната дистанция и ниво на обвързаност, които делят от тази проблематика днешния съвременник и поколението на Ясперс. Ние вече можем да си позволим „лукса“ на отговорността, докато за тогавашните немци изглежда не е имало друга алтернатива освен поемането на

Понятието за отговорност е изключително важно при новия германски исторически разказ и именно в неговата централност или страничност (а може би дори наличие или липса) се състоят основните разлики между трите различни подхода към миналото, възприети в трите следвоенни германоезични държави. Както посочва западногерманският социолог М. Райнер Лепсиус¹ (сред множество други изследователи), националсоциализмът разбира се е възприет като негативно морално предупреждение и в трите страни, но неговото наследство е дефинирано по различен начин във всяка от тях, в резултат на което опитът им с преработването на травматичното минало се оказва радикално различен. Съответно различни са и отправните пунктове, които трите общества и държави избират при следвоенното развитие и изграждане на политическите си култури.

А именно: Федералната република – макар и нелесно, след дълги периоди на вътрешнополитически борби, колебания и далеч не само последователни политики на осмисляне на нацисткото минало – в края на краищата поема ролята на негов легитимен наследник и носител, натоварен със задачата за неговото преработване.² ГДР и Австрия, напротив, се разграничават и дистанцират от някаква подобна роля.

Самите форми и перипетии на тази екстернализация (овъншноствяване, потискане, изличаване) на паметта за нацисткото минало са изключително важни и са обекти на без-

вината. Виж Karl Jaspers, *Die Schuldfrage*, Lambert Schneider. Heidelberg, 1946.

¹ Mario-Reiner Lepsius, *Das Erbe des Nationalsozialismus und die politische Kultur der Nachfolgestaaten des „Großdeutschen Reiches“*. In: *Demokratie in Deutschland: Soziologisch-Historische Konstellationsanalysen: Ausgewählte Aufsätze*, 1993, S.229-245.

² Конкретният израз на поемането на тази отговорност е далеч не само символичен. Между 1954 и 1991 г. Федералната република изплаща около 110 милиарда марки под формата на различни обезщетения за оцелели след Холокоста евреи. (Herf, op. cit., p. 340).

брой много изследвания. Накратко: в ГДР процесът на екстернализация придобива формата на героично-победен разказ, при който националсоциализмът бива обявен за класически последен стадий от развитието на империализма, тоест нещо универсално валидно, а не специфично за немската история. По този начин задачата за преодоляването на неговото наследство е обявена за автоматично решена с победата на „социалистическата революция“ в ГДР и създаването на първата социалистическа република на германска земя. Историческият разказ оттук нататък се съсредоточава върху изграждането на героичен исторически канон, плюс обосноваването на необходимостта от нова диктатура над един народ, който охотно е допуснал и поддържал нацизма.¹

Този процес е силно различен в Австрия, където, вместо героично-победен, водещият следвоенен исторически разказ е онзи на авто-виктимизацията, тоест заемането поза на жертва. Поддържана от победилите Съюзници в желанието си да забрави и потисне собственото ентусиазирано участие в и подкрепа за идеологията и политиките на Третия Райх, в продължение на повече от тридесет години Австрия се придържа към един исторически разказ на отрицанието и потискането на въпроса за собствената вина и отговорност. Едва след аферата Валдхайм в средата на 80-те години в страната се поражда климат на по-сериозна готовност за преработване на националсоциалистическото наследство. Пораженията от мълчанието и потискането обаче са налице и тук, доколкото демократичната култура на Австрия е сериозно затормозена от елементи на ксенофобия, национализъм и носталгия по нацисткото минало.²

¹ Добър сравнителен анализ на политиките на паметта в двете Германия след войната може да бъде намерен в Siobhan Kattago, *Ambiguous Memory: The Nazi Past and German National Identity*, Praeger 2001.

² Едно много компактно и информативно изследване на съответните процеси и политики в Австрия може да се намери в Heidemarie Uhl,

И все пак, в какво точно се изразява „поемането на отговорността“, извършено в Западна Германия и какви са неговите изрази в хода на следвоенната германска история?

Най-общо казано, това е един изключително сложен и наситен с перипетии процес, в хода на който многократно се предефинира и предоговаря не само представата за, нека го наречем така, подобаващото отношение към нацисткото минало, но и самата немска идентичност. Изследователите на следвоенните немски политики на паметта разграничават пет фази в процеса на овътрешностяване (приемане) на нацисткото минало и отговорността за него (съответстващи на четирите десетилетия западногерманска история, плюс една допълнителна фаза за времето на окупацията на Съюзниците).

Тези пет фази са съответно:

1. Години на шок и окупация. Изясняване на въпроса за вината (1945-49).

Решаваща за разбирането на този период е спомената по-горе книга на Карл Ясперс (Въпросът за вината), както и книгата на Фридрих Майнеке Немската катастрофа¹. Характерни за него са едно огромно първоначално объркване, изразяващо се в катастрофически представи за хода на немската история, представящи Хитлер като изключение от нея, но и като най-голям немски срам.

2. Години на потискане на въпроса за вината, но приемане да се изплащат репарации.

Vom Opfermythos zur Mitverantwortungsthese: NS-Herrschaft, Krieg und Holocaust im „österreichischen Gedächtnis“, in: Maimann, Helene (Hg.): Was bleibt. Schreiben im Gedankenjahr, Wien 2005, S.86–130

¹ Friedrich Meinecke, Die Deutsche Katastrophe. Betrachtungen und Erinnerungen. Wiesbaden, 1946.

Тази фаза съвпада приблизително с „ерата Аденауер“, в която германското общество приема негласния консенсус да „ре-интегрира“ повечето от старите нацисти, но заедно с това се съгласява да изплаща обезщетения на жертвите на Холокоста, което е първата мащабна крачка по пътя към окончателното приемане на отговорността за нацисткото минало. Нито ГДР, нито Австрия предприемат никакви подобни крачки и отказват да имат нещо общо с отговорността за Холокоста.

3. Години на терапевтичното скърбене (1960-те).

Решаващи за разбирането на този период са постепенните разкрития за реалните мащаби на престъпленията на режима, които до този момент са били не точно премълчавани, но пък и никога не поставяни директно в центъра на общественото мнение. Изключително важни за разбирането му са поредицата от съдебни процеси срещу бивши нацистки престъпници, които разтърсват германското общество (процесите срещу представители на бившите специални части (Einsatzgruppen), от 1958, световноизвестният процес срещу Адолф Айхман в Ерусалим от 1961, както и процесите срещу бивши служители в Аушвиц, проведени във Франкфурт през 1964-65). Произведенията на Адорно и Мичерлих, споменати по-горе, се появяват и получават огромна популярност и влияние, особено сред по-младите германци, именно през този период.

4. Години на повторното потискане, този път под влиянието на антифашистки и тоталитарни теории (1970-те).

Характерно за този период е един вид подновено повторение на потискането и изместването на въпроса за отговорността, този път под влияние на марксистки теории за нацизма като връхна фаза или продължение на монополистическия капитализъм. По този начин са маргинализирани

неговите специфично-расистки аспекти, а заедно с това – и опасността от неговото постоянно появяване под нови форми. Въпросът за отговорността е изместен от много млади хора като незасягащ самите тях, а по-скоро поколението на родителите им, в резултат на което те изпадат под силното влияние на левичарски, но също тоталитарни идеологии като маоизма. Същевременно обаче това е периодът, в който сред определени водещи кръгове от германското общество въпросът за приемането на отговорността вече не подлежи на дискусия, което получава своята най-мощна символна форма в колениченето на канцлера Вили Бранд пред Паметника на жертвите от варшавското гето.

5. Период на нормализация и изграждане на нова германска национална идентичност (1980-те).

Този период се характеризира от търсене на различни модели за нормализация на германската памет, което води до подновени опити за омаловажаване на Холокоста като основен негативен пример за следвоенна Германия. От друга страна, интересът към темата за Холокоста за пръв път напуска специализираните среди и се превръща в буквално всенароден (в резултат както на някои медийни събития от онова време, като излъчването на американската телевизионна серия Холокост по западногерманската телевизия, гледана от 20 милиона зрители, така и на повишаващия се интерес към тази тема по целия свят). Важен за него е така нареченият Спор на историците, в който определящ е въпросът за централността на наследството на Холокоста за следвоенната германска памет.

Може би най-важно във връзка с цялата тази проблематика е заключението, че реалният процес на масово, широко възприемане на идеята за поемане на отговорността за миналото, придобива гражданственост в Германия едва след края

на Студената война и обединението на двете Германияи¹. Към това, естествено, се прибавя и необходимостта от още едно преработване на травматично минало – този път миналото на ГДР и комунистическата диктатура в Източна Германия².

Но тук вече идва момента, в който трябва да се обърне към една друга тема, тъй като цялото това – необходимо, струва ми се – философско-историческо въведение, не беше нищо повече от подготовка към основната тема на размишлението ми, а именно:

3. Българският исторически разговор и „бягството от срама“ като негов лйтмотив

*„Вземете си бонбонки, деца. Те са хубави, не са български!“
Полузабравен спомен из детството на автора на тези редове.*

Срамът играе удивително централна, ако и не винаги ясно осъзнавана, роля в българския исторически разговор³ от ново време. Започвайки с онова „поради что се срамиш...“ на неговия основоположник, преминавайки през „срама по

¹ В тази връзка виж Bill Niven, *Facing the Nazi Past: United Germany and the Legacy of the Third Reich*, Routledge, 2002.

² Необходимостта да се правят разграничения между практиките, идеологиите и наследствата на двете диктатури е изтъквана многократно. В тази връзка виж Habermas, Jürgen, *Bemerkungen zu einer verworrenen Diskussion. Was bedeutet „Aufarbeitung der Vergangenheit“ heute?*, <http://www.zeit.de/1992/15/bemerkungen-zu-einer-verworrenen-diskussion/komplettansicht>, посетен на 6.7.2013

³ Едва в хода на работата върху това есе (и усиленото четене на „Историография и литература“) започна да ми става ясно, че „българският канон“ не може да бъде строго разделен на „исторически“ и „литературен“, тъй като тези негови аспекти са до такава степен преплетени и понякога буквално неразличими, включително и вътре в творчеството на отделни автори (Захари Стоянов като класически пример), че опитите за разделянето им могат да бъдат единствено контрапродуктивни. Благодарая на Албена Хранова за достигането на това разбиране.

челото“ на всепризнатия му класик, та чак до всеобщия вик „Срамота!“, с който през 2007 беше посрещнат опитът на една културоложка да покаже, че може би не всичко покрай светините на революционното ни минало е така подразбиращо се, както бихме искали да вярваме¹, това странно неподходящо за сферата на „учителката на народите“ чувство някак упорито настоява да задава тона. Но защо? Защо именно срамът?

В следващата част от това есе ще се опитам да ви убедя, че принципната причина за някак неизбежното присъствие именно на срама в българския исторически разговор се дължи на едно базисно несъответствие. Имам пред вид несъответствието между, от една страна, нелицеприятната реалност на постоянното системно-конформно поведение на познатия на всички ни, „реално съществуващ българин“² – и неотговарящия на тази реалност разказ за тъй лелеяната му непокорност и борбеност, предоставян от националния исторически (и литературен) канон. От друга страна, аргументите ми ще се концентрират около твърдението, че именно поради тази фиксация, поради упорития отказ да се вгледаме малко по-внимателно в „срамните“ страни на колективното си поведение, ние винаги сме се лишавали от възможност да поемем отговорност за собствената си история. В личното ми разбиране за „българското“, една от основните особености на колективното ни себепреживяване е именно тази драстична противопоставеност между героичния и славен колективен

¹ Виж в тази връзка Мартина Балева, [Образът на Батак в колективната памет на българите](#) („Либерален преглед“, 28 април 2009), както и Александър Везенков, [Проектът и скандалът „Батак“](#) („Либерален преглед“, 25 февруари 2013).

² И неговите несанкционирани от канона исторически представяния, доколкото те могат да ни достигнат под формата на устна история, сравнително малобройни изследвания на българската история, правени от чужденци или собствено български, но отказващи да „героизират“ произведения.

разказ, от една страна, и банално-ежедневния, битов цинизъм, дори ниҳилизъм, по отношение на същото това „българско“, който буквално всеки от нас, ако не е патологичен лицемер, носи някъде дълбоко в себе си, макар че изразяването му (или не), е въпрос на лична умонагласа (вижте отново цитата, с който започва тази част от текста).

Когато базисната реалност на колективното себеизживяване на дадена общност се изгражда от сблъсъка между една монотонно повтаряна героична догма, от една страна, и нейното мълчаливо ежедневно отрицание, от друга, то единственият резултат от това е неизбежно достигане до състояние на постоянен колективен фалш. Онова, което ще се твърди тук е, че и двата типа себеизживяване – „каноничното“ и „циничното“, са израз на една и съща липса – липсата на реална психическа работа по дълбинно преработване на травмата, предизвиквана от компенсаторния импулс, от една страна, и инстинктивното осъзнаване на фалша, от друга. С други думи, при нас, също както и при първите следвоенни поколения немци, става дума за онази „неспособност за скърбене“, която Александър и Маргарете Мичерлих описват в класическия си труд. Дълбоко потисканият и гласно отричан срам по неизбежност се превръща в комплекс – а когато става дума за колективен срам, то резултатът, разбира се, не може да бъде нищо друго освен колективен комплекс.

За да онагледа какво имам пред вид, ще се опитам да ви представя тук един от основните парадокси на българското себе-мислене от последните стотина години, такова, каквото го разбирам. А именно: базисната анти-логичност, бих казал дори анти-здравомислие, на българските варианти на някои от основните понятия, върху които се основава разбирането за модерен обществен живот в повечето места по света. За пример тук ще взема три от тях: революция, свобода (освобождение) и демокрация.

В онези места по света, които повечето от нас са склонни да приемат като модели на колективно поведение, тези понятия се основават на едно разбиране за индивида като активно участващ, активно оформящ тяхната реалност и конкретни форми, в един процес на тяхно непрестанно предоговаряне (не винаги мирно), който вероятно в много отношения се припокрива с онова, което бихме нарекли „обществен живот“. Без активно собствено участие, без индивиди, готови да поемат бремето и риска на една директна обвързаност между собствената и колективната съдба, тези понятия се изпразват от съдържание и се превръщат в празни лозунги, предназначени да служат за целите на различни демагогско-манипулативни увъртания.

Но в България, или поне във вариантите на нейната история, изчистени от национално-патриотичния варак, именно този, решаващ всичко компонент – собственото участие, е, ако не напълно липсващ, то поне слабо видим до степен, която прави и самите понятия лишени от реален смисъл, може би дори смехотворни. „Революцията“ в България се свежда, като правило, до серия от незначителни, зле организирани и набързо потушени единични бунтове, които биват *post factum* разкрасени до степен на всеобща борба и колективен героизъм. „Освобождението“ в България се свежда до един вид „подарък“, първоначално дарен, а по-късно „натресен“ отвън на един народ, който по принцип не желае да си има работа с никакви подобни неща и търпеливо изчаква следващия „освободител“, само за да може да го постави пред съда на собственото си охулване няколко десетки години по-късно. „Демокрацията“ в България се свежда до търпеливо понасяне на нечии злоупотреби (по презумпция), като собствената роля се свежда до класическото „вие лъжете, че управлявате, ние пък лъжем, че се оставяме да бъдем управлявани: да живее всеобщата корупция!“

Или, за да формулираме парадокса на българския обществен живот от последното столетие и половина в едно изречение:

Как е възможно нещо такова като „революция“ („свобода“, „демокрация“, ...) без (масово) собствено участие – и ако то наистина е възможно, що за „революция“ („свобода“, „демокрация“, ...) е това?

Заплетен въпрос, отговорът на който, ако и очевиден, е нелесен за преглъщане (той ще последва по-долу). Дали това е нещото, което донякъде би могло да обясни и съвсем нечестото му (ако изобщо) задаване в хода на българския исторически разговор?

Но може би всичко, казано в последните няколко абзаца, не е нищо повече от безумно преувеличение, един вид есестично-литературна хиперболизация на някои аспекти от българския вариант на социалност, които, ако и не напълно липсващи, все пак в никакъв случай не могат да бъдат представяни като определящи, дори и когато става дума за нещо толкова спекулативно, каквото са подлежащите мотивации на българския исторически разговор? Самият аз не мисля така и, за да подкрепя тезите си с „по-солидни“ аргументи, ще трябва тук да се впусна в поредно теоретично отклонение, а именно...

3.1 Напрежението между идеите за националното състояние (nationhood) и гражданствеността (citizenship) като определящо при формирането на балканските национални изграждания

Разграничението между гражданственост и национално състояние е едно от основните в съвременните теории на национализма, при което под гражданственост се разбират онези универсално валидни измерения на идеята за националност, които се свързват с нейните индивидуалистични

аспекти, като човешки права, свободно право на избор на гражданство, демократични ценности и пр. За националното състояние пък са характерни по-скоро колективистичните измерения на същата идея, свързани с подчертаване на акцента върху неща като общ етнически произход, културна и езикова уникалност, общ исторически корен и пр. Един доскоро всеобщо разпространен подход към проблема е бил да се разделят национализмите на „западни“ и „източни“, като първите се асоциират основно с гражданско-индивидуалистичните (универсалистки) измерения на идеята, а вторите – с национално-колективистичните (партикуларистки) такива¹. В наши дни, във всеки случай, този по същество есенциалистки подход изглежда започва да губи предишното си „право на безпроблемност“ и постепенно е отхвърлян като неприемлив.²

Остава си обаче факт, че, макар и елементи на гражданственост и национално състояние да присъстват във всяка национална култура по света, тези два принципа винаги се намират в йерархично отношение един към друг. С други думи, в различните култури доминантен е винаги единият от тях. Така например, във френската политическа култура членството в нацията се разбира като (свободно избираемо) членство в държавата (тук етническо-специфичният момент е подчинен на гражданско-универсалния), докато в Германия членството в държавата се разбира като (вътрешно при-

¹ Виж например Hans Kohn, *The Idea of nationalism*. New York: Macmillan, 1945 и Leah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Harvard University Press, 1993.

² Онова, което изглежда го замества, е едно разбиране за постепенна еволюция на различните национализми, откъм едно първоначално „прото-колективистично“ начало, към граждански национализми от по-универсалистки вид. Виж в тази връзка Taras Kuzio, [The Myth of the Civic State: a critical survey of Hans Kohn's framework for understanding nationalism](#), *Ethnic and Racial Studies* Vol. 25 No. 1 January 2002 pp. 20–39

съща) принадлежност на дадена личност към етническата общност на германската нация. Елементът на възможност за (или сравнителна липса на) избор, като определящ в двата случая, е, надявам се, достатъчно очевиден.¹

Важното за нашия тук разговор е, че при балканските култури и национализми е налице една общопризната тенденция към подчертаване на върховенството на общото културно наследство и етническата приемственост над индивидуалните човешки права. С други думи, тук имаме едно постоянно превъзходство на групово-партикуларистките над индивидуално-универсалистките аспекти на разбирането за нацията и националността. Обясненията на този феномен се свеждат, основно, до позоваване на партикуларисткото наследство на османската система на милета, при която липсва идеята за индивидуални права, определяща за Запада. Тук правата винаги са колективни, откъдето идва и балканската традиция националните държави да идентифицират и мобилизират членовете си чрез позоваване на техния общ етнически и религиозен произход, като по принцип игнорират правото им на самоопределение.²

Онова, за което обаче липсва обяснение, е защо в наши дни – повече от сто и петдесет години след отменянето на системата на милета, неговото наследство все още продължава да определя балканските, и в частност български, обществени

¹ Факт е обаче, че Германия също се придвижва по посока на една по-универсалистка дефиниция на националната (и държавна) принадлежност, включително и в наши дни – конкретен израз на което е например официалното приемане на възможността за двойно гражданство – нещо, което беше невъзможно в обединена Германия чак до 2000! година, както и облекчаването на условията за получаване на германско гражданство за лица, от „не-германски“ етнически произход чрез реформата от същата година.

² В тази връзка виж Victor Roudometof, *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Praeger, 2001, pp. 101-131

порядки до такава степен? Или, с други думи, кои са механизмите, които продължават да поддържат и увековечават това наследство? Собственият ми отговор е, че поне един от тези механизми е именно начина, по който функционира българският литературно-исторически канон. В българския исторически разказ представата за (масово липсващото) собствено участие в „хода на историята“ бива по принцип подменена от онази за (масово въобразеното) колективно участие. Оттук и отговорът на въпроса, който беше зададен по-горе:

„Революцията“ („свободата“, „демокрацията“ ...) в България е възможна най-вече като „революция“ („свобода“, „демокрация“ ...) на ужким, тоест под формата на въобразена „революция“, въобразена „свобода“ и въобразена „демокрация“.

С конкретните форми на тези феномени ще се занимаем малко по-долу. Тук обаче е нужно да си изясним принципните начини, по които функционира подмяната, както и връзката между нея и невъзможността за поемане на отговорност за собствената история, заявена по-горе в текста.

Що се отнася до подмяната, тя функционира на принципа на контрастното преувеличение, извършвано със средствата на полярно противопоставяне: от една страна, възвишаване и сакрализация на представата за собственото героично участие в „историята“, а от друга – принижаване и демонизация на системата, срещу която „сме се борили“ (а на практика или поддържали, или просто понасяли, до самия ѝ колапс, който по правило в новата ни история се осъществява от външни сили, и то най-вече една). По този начин българската история се свежда, общо казано, до поредица от „робства“, а самите ние – до някаква странна комбинация от жертви и герои, които, от една страна, са непрестанно „поробени“, но пък от друга вечно „надвиват“ поробителите си, до следващия път (и с малко помощ от добри приятели, разбира се).

Важните моменти в тази схема са няколко.

На първо място, похватът на сакрализацията в никакъв случай не е случайно подбран. Той е директно обусловен от (и на свой ред обуславящ) онова, което бих нарекъл „управленческа функция“ на историческия разказ от този вид (национално-мобилизационния). А именно: един „спокоен“, „обективен“ разказ би могъл да бъде (и в действителност често бива) подлаган на преосмисляне, преразглеждане и преоценка. При националистично приповдигнатия, сакрализационен такъв, място за съмнение и критика няма. В известен смисъл той е един издигнат до ранг на святост еквивалент на повиквателна заповед от армията – и в такъв смисъл проблематизирането му е повече или по-малко директен еквивалент на армейското неподчинение на заповед.

На второ място, демонизацията също притежава дълбоко скрита, мобилизационна функция. Преувеличавайки „злостта“ и мощта на историческите си опоненти, ние заедно с това подчертаваме собствената си издръжливост и непобедимост. „Народ, който е оцелял в продължение на петстотин години ...“, и така нататък. Срамът от многовековното подчинение пред една чужда сила (неизвестно доколко стремяща се да ни асимилира или унищожи), бива по този начин фино превърнат в своята противоположност – гордостта от собствената сила. Ние винаги си оставаме „морални победители“ – независимо от това колко унизително или дори съгласно на участие в престъпни политики (по-късно в историята ни), може и да е било предшестващото всичко това колективно поведение.

На трето – и най-важно – място, механизмът на редуване на жертвени и героизиращи оптики (подходи и погледи към „историята“), на практика ни поставя извън групата на онези, които определят нейния ход. „Жертвата“ и „(поваленият) герой“ (тъй като нашите собствени бунтове, за зла врага, винаги завършват с поражения) са двете принципни роли на не-участника, на не-инициатора, в „историята“. Той или

тя винаги реагира, става обект на, или се бори срещу, нечии чужди действия; срещу нещо, започнато от някой друг. Именно по тази причина отговорността за собствената история никога не е наша – тя винаги (или поне от момента, в който пишем новата си история) е нечия другогова; тя ни е наложена, натрапена, натресена, отвън. Оттук и невъзможността да се обвържем с нея по някакъв друг начин освен онзи на вечното търсене на все нови и нови обяснения, все нови и нови виновници, за поредното фиаско. Вместо да приемем простото обяснение, че самите ние, чрез масов конформизъм, нищо-правене и постигане на все по-голяма изтънченост в изкуството на оплакването, сме отговорни за съдбата си, ние предпочитаме – отново и отново – да се задоволяваме с удобното (и непроменящо каквото и да било) обяснение за чуждата отговорност. Така и става възможно, че българският исторически разказ продължава да поднася една и съща история, от Паисий, та чак до наши дни – онази за малкия, но непоколебимо оцеляващ народ, изправен пред своеволията на все нови и нови, външни или чужди, агресори. Променят се виновниците, но не и естеството на разказа.

Прочее, нека се опитаме да дадем думата на „историята“...

3.2 Въобразената „революция“.

Малко след като е получил новината за залавянето и осъждането на Васил Левски, Найден Геров, който по онова време е руски консул в Пловдив, пише до граф Николай Павлович Игнатиев следното:

„Всичко това е работа на бившия дякон Васил Левски от Карлово, който през последните 3-4 години е пътувал из България, проповядвайки, че там уж съществувал някакъв си ре-

волюционен комитет, подготвящ освобождението на българите, и е излъгал мнозина да му се подведат¹

Възможно е, разбира се, да се обясни това толкова враждебно отношение към по-късната централна фигура на национално-освободителното ни движение чрез влиянието на руските и про-руски кръгове, към които принадлежи самият Геров (една теза, формулирана обстойно от Георги Бакалов и Иван Унджиев²). Както обаче пояснява авторката, това означава „да се игнорират силните различия между стратегите на българското бъдеще от онова време и да се попадне в евтиния капан на приписването на всичко, което би демонстрирало вътрешни национални противоречия и търкания на външни, особено руски, влияния или натиск“³.

Всъщност враждебното отношение към Левски – и изобщо към идеята за национално освобождение по революционен път – изглежда е дълбоко присъща на немалки части от тогавашната, нека я наречем така „водеща част“ от българското общество, в лицето на по-заможната производителна прослойка и интелигенцията, доколкото представителите на последната са успели да си извоюват някакво положение в рамките на Империята⁴. Обясненията за това могат да бъдат най-различни: от факта, че тази борба застрашава директно източниците на тяхното икономическо и социално положение, т. е. достъпа до пазарите и административния апарат на Империята, та чак до прилаганата от БРЦК терористична тактика за финансиране на делото, от която някои от тях се

¹ Виж Maria N. Todorova, *Bones of Contention: The living archive of Vasil Levski and the making of Bulgaria's national hero*, Central European University Press, 2009, p. 274. (Цитатът е превод от английски на български език – тъй като притежавам единствено английско издание на книгата – поради което, разбира се, само приблизително отговаря на оригинала.)

² Ibid., p.275.

³ Ibid.

⁴ Todorova, op. cit. pp.267-288 („Contesting the Hero“)

чувстват застрашени в най-непосредствен, физически смисъл¹. Най-простото указание за липсата на широка подкрепа за революционната стратегия се открива в самия факт, че организацията е принудена да прибегне към такава терористична тактика. Една „всенародна идея“ в никакъв случай не би се нуждаела от подобни драстични мерки. Показателно е също, че тези страни от дейността на национал-революционерите „не успяват да се превърнат в част от (официалната) национална митология. Тя се срамува от подобни деяния,

¹ Показателно в това отношение е едно писмо, написано от брата на Левски, Петър Караиванов, до Христо Пулиев през 1876. Привеждам тук пълния му текст, в оригиналния правопис:

1876 февр. день на 12.

Г. Христо Н. Пулиевъ, поздравлявамъ та да разбырете какъ сме живу и здраву до тоя чясъ, и молимъ Бога за вашето здрави. Но днеска прихождамъ нарочну за ви извѣстя като на искренень патріотинъ, и като на съотечественникъ, защо-то може даже да намыслите още когато бѣхъ дошоль отъ Царцградъ като българинъ и азъ слязохъ при ваша милостъ като новъ непознатъ отъ никого, даже не разбырахъ ни отъ Влашки языкъ низнаяхъ ни най малко за вода какъ ще ся кажи, нъ ваша милостъ щомъ като влезохъ изъ вѣтрѣ вратата, на мѣсту да ми кажишъ далъ ти Господъ добро като на съотечественникъ катъ ви поздравихъ, и азъ да ся зарадовамъ ако и да съмъ избягалъ отъ Проклеты-ты аіатски кучета та изгубихъ отечеството си, но и тука има съотечественници и патріоти, които разбыратъ какво ще ся кажи патріотизмъ, но Господство ви отъ веднжожъ като че ви сторихъ нѣкоя голѣма пакостъ ма попитахте, ти на ли си на Хайдутина Василь Левски братъ. По-добрѣ да ма ударите съ ножъ отъ колкото да ми кажитѣ тая дума но сега ти ся умолявамъ твърдѣ много за да ми испроводишъ 10 лиры за да си зема нѣкоя потребности, кои-то ми сж най-много потребны за напролѣгъ. Ако да не испроводишъ тогива ще да позная защо-то не си ми нито съотечественникъ нито патріотинъ, тогива да знаймъ, защо-то като отидя въ Карлово, първо и първо шж да убия майка ти, послѣ да изгорж и мишки-ты ви.

Остаямъ въ надежда съ голѣмо нетърпеніе за отговоръ-а ви. Букурещъ Каля Мошилоръ № 40 Стойку Брагаджіа, нъ да не направишъ нѣщо на човѣкъ-тъ, защо-то той не е виноватъ ни най-малко, защо-то не мога ся насмя. — Азъ вашъ покорный Петръ Караивановъ трети Левски. — *(Из архивата на Найден Геров, I, 142).*

изтласква ги в несъзнателното и така ги отстъпва на други митологически структури“¹

За да можем обаче да си представим и почувстваме атмосферата, в която протича и се оформя революционно-освободителното движение, ни е необходим някакъв по-мощен портрет на онова време. И, разбира се – възможно най-обективен. Именно това ни предлага, по собственото ми мнение, книгата на канадския изследовател Томас Майнингер *Формирането на националистическа българска интелигенция, 1835-1878*, в един от сравнително редките примери за интерес към този период от историята ни отвън.

Трудът на Майнингер се основава на количествено изследване на повече от 600 източници (191 лица като цяло), а целта му, заявена в предговора, е „да добави нещо към техния исторически портрет, като се фокусира върху това кои те са, а не какво са вършили. Онова, което следва, значи, се предлага като групово изследване на една социална категория – тоест, на един интелектуален елит – а не като история на един културен или политически национализъм“².

И така, нека дадем думата на самия Майнингер:

„Присъствието на образовани българи в професионалните области може и да е смекчило донякъде изолацията на учителите, но професионалистите нямат почти никакво друго освен локално присъствие преди 1878. Българите, които са учили право, се насочват към държавна служба, а не към професионална практика. В османската система западното правораздаване е ограничено да търговските съдилища в по-големите градове; освен това практиката в тях е монополизирана от чужди и консулски служители.“ (р. 275-6)

¹ Николай Аретов, *Национална митология и национална литература*, София, „Кралица Маб“, 2006, стр. 458.

² Meininger, op. cit., p. III.

Само шепя български автори успяват да си създадат нещо като писателска кариера, най-вече журналисти и автори на учебна литература. Иначе, професионалното писане почти не съществува. От гледна точка на продукцията, също, по-голямата част от литературните произведения е простовата и непрофесионална. Писателите от преди 1878, особено онези, работещи след средата на века, създават около 1599 отделни заглавия и хиляди статии в периодичните издания. Сред няколкото определения, които могат да бъдат направени за тази литературна продукция (нейната претрупаност, нейната непрофесионалност), тук трябва особено да се отбележи преобладаването на преводите. Както отбелязва един от съвременниците, преводната практика води до почти пълна липса на творчество и множество злоупотреби.

[...]

Критиката, липсата на читателска реакция, практическите трудности – всичко това води до фрустрация, за която писателят, също като другите културни работници, обвинява самите хора. „Нашите българи“, мърмори Георги Раковски, може би най-важният български говорител от десетилетието след Кримската война, „не обичат патриотичното възпитание, човек не може да ги помръдне с нищо“... Българските писатели, коментира Петко Славейков [...], „си остават без читатели и, за да публикуват... са принудени да просят абонаменти... [От] ден на ден пламъкът им се превръща в лед“. Самият Славейков оставя един класически израз на чувството за отчаяние в елегията си от 1870 „Не пей ми се“ (р. 285)

Издателите, също като учителите, не притежават никаква професионална сигурност. Те или напускат работа след кратък период от време или, също толкова често, прекратяват самите издания. Само един вестник („Цариградски вестник“) издържа повече от десет години; само три издържат повече от пет. Повечето от периодичните издания се прекратяват в рамките на една година от началото на издаването

им. Тъй като издаването на периодични издания е толкова лично начинание, съдбата на издателя обикновено е тясно преплетена с онази на изданието му. (р. 293)

Седемнадесет български печатни преси са открити преди 1878, повечето от тях в Истанбул или в чужбина, в Румъния. Че тези седемнадесет печатници преминават през ръцете на около тридесет различни собственици говори за това колко рискована е тази професия. (р. 311)

Дори и при най-добри условия, значи, някои от водещите фигури на българското национално осъзнаване не намират нито духовното, нито материално удовлетворение, което са очаквали, а професионалните им разочарования засягат естеството на работата им. Тези мъже са не просто вярващи – лудешките сърца на национализма; освен това те са индивиди, които обвързват преследването на идеите си с очаквания за възнаграждение и респект. По тази причина фрустрацията им взема по-тежка дан, отколкото е случаят, когато реалността разруши нечи наивни идеали. Жлъчното и разделително поведение на интелектуалците често парализира училищата, ангажира непропорционално голяма част от литературното производство и води до провал единствената културна организация, която България има по онова време. (р. 320)

Една от причините, поради които организацията на Левски се оказва толкова слаба е, че комитетите са съставени от аматьори, а не от дисциплинирани революционери. Комитетите, може да се отбележи, се появяват в икономически най-успешните части от българските земи и голяма част от членството и ръководството им е съставено от интелектуалци (учители и духовници), както и млади занаятчии и търговци – хора, привлечени към конспиративната работа от силата на една идея, а не толкова от реалността на някакво отчаяние. Ако комитетите не биха били толкова зависими от идеалисти и индивидуалисти, те може би биха оформили

една по-ефективна конспиративна сила. Но при това положение на нещата, арестуването на Левски довежда голяма част от комитетите до паника, взаимни обвинения и дори предателства. Същата слабост ще обхване и емигрантските организации. (р. 380)

Тази сравнително дълга поредица от цитати беше необходима, за да се предаде поне донякъде разбирането, което книгата внушава в хода на изложението си: резултатът от нейния прочит е един силно отрезвяващ портрет на общество, разпокъсано между различни дребноформатни, котерийни интереси, ангажирано преди всичко с идеята за личното и донякъде групово оцеляване, но изключително рядко – с нещо повече от това. В известен смисъл представата за България от средата на 19 век, която подробно изследване на Майнингер представя, е доста напомняща онази, която повечето от нас имат за днешна България – едно силно провинциално, сравнително затворено в собствените си проблеми общество, членуващо в значително по-голяма управленческа единица, с чиито цели и идеология то не се идентифицира в почти никакъв смисъл, освен може би в онези случаи, в които отделни негови членове са получили постове в администрацията на същата тази единица (но също и не ѝ се противопоставя, като цяло, в някакъв друг смисъл освен чисто културния). Удивително е до каква степен портретът на тогавашна и сегашна България си приличат в тази интерпретация, създадена далеч преди времето, в което България се отвори за Западна Европа и дори стана член на един общоевропейски съюз. Очевидно е, струва ми се, че тук не може да става и дума за някаква съзнателно търсена аналогия. Изводът, който според мен се налага с неизбежност от запознаването с тази интерпретация е, че българското общество – и тогава, и днес – си остава дълбоко анти-революционно, консервативно и затворено в шаблоните на един вековен провинциализъм. И че, което е далеч по-важно – днес то е почти същото, каквото е било и преди сто

и петдесет години. Предполагам, че това в достатъчна степен обяснява слабата популярност, та дори и неизвестност, на това изследване в България.

Но, разбира се, никое разглеждане на идеята за революцията в българското колективно въображение и историография не би могло да бъде пълно без включването на централното в това отношение историческо събитие за цялата ни история – Априлското въстание от 1876 година.

Едва ли има друго събитие в историята ни – повтарям, в цялата ни история – което да е обект на толкова много и толкова противоречиви интерпретации. В контекста на всичко казано дотук този факт е напълно разбираем. Априлското въстание, бидейки онзи тласък, който поставя в ход цялата поредица от последващи голямомасабни събития в най-новата ни история – като се започне с Освободителната война, като се премине през комплекса от Санстефански и Берлински договори, които на практика ще определят завинаги формата на специфичен „национален проект“, обуславяща в огромна степен колективното ни мислене и въображение и до днес, и се стигне до поредицата от опити за осъществяване на този „проект“, в двата му аспекта, външен и вътрешен, за които ще стане дума по-долу – от гледна точка на всички тези неща Априлското въстание безспорно е ключовото събитие в най-новата ни история. Това е и причината, поради която неговите интерпретации се превръщат в нещо повече от израз на едни или други предпочитания – били те научни, идеологически или чисто политически. Различните начини, по които се представя Априлското въстание в хода на българския исторически разговор, и особено все по-ясно доловимата и все по-нарастваща потребност от доказване и защита на неговото величие в хода на времето, са едни от най-важните указания в подкрепа на собствената ми интерпретация за естеството на този разговор. А именно: неговото разбиране като лишен от шансове за реализиране опит за компенсация – въобра-

жаема компенсация – на неизвършената, невложена индивидуална и колективна работа по преодоляване на травмата (в този случай – травмата от „безславността“ на нашата история, изразяваща се най-вече в непрестанните опровержения на идеята за изпълнимостта – а следователно и жизнеспособността – на „националния проект“, с които ни засипва миналият век). Като бягство от срама, осъдено на вечно завръщане до едно и също място. До изходната точка. Отново и отново.

Градацията на усилията и особено на тона, с който се говори за Априлското въстание у нас, ми се струва очебийна. От съдържания, ако и изпълнен с реално страхопочитание и преклонение пред саможертвата на шепата герои тон и стил, характерен за първите, вече класически опити, българският исторически разговор постепенно преминава към един все по-настоятелен, все по-малко допускащ съмнения и възражения, все по-наситен с нелепи разкрасявания, хиперболизации и картинности стил и начин на интерпретиране, който в наши дни, такова е собственото ми усещане, вече прави почти нечетими повечето от писанията, посветени на тази толкова решаваща за всички ни тема. Струва ми се легитимно да се твърди, че в хода на времето историческият ни разговор е подложен на един процес на бавно, но постоянно филтриране, при което съдържаните, отказващи да героизират и хиперболизират интерпретации (като например онази на Димитър Страшимиров) не се допускат в канона, откровено критичните (примерно ония на Тодор Влайков или Иван Орманджиев) просто се игнорират и подлагат на забвение, а приетите в канона творби (Вазов, Захари Стоянов) се интерпретират по начини, които изключват тяхното „спорно“ съдържание и изтъкват на преден план предимно онези техни аспекти, които поддържат чисто „мобилизационната“ страна на историческия разговор.

Споровете относно „правилния“ и „неправилен“ начин за представяне на въстанието започват почти непосредстве-

но след появата на двата най-важни, днес еднозначно-канонични, текста: „Записките“ на Захари Стоянов и „Под игото“ на Вазов. Интересно е, че атаките изглежда протичат по два сравнително различни начина. При Захари нещата все още са леко завоалирани, в смисъл, че тук се напада не толкова нежеланието му да сакрализира и „епопеизира“ въстанието, колкото „некомпетентността“ му като писател. Характерна в това отношение е следната критика на Пенчо Славейков:

„... повечето от фактите З. Стоянов ги е възсъздал тъй, че те у нас, читателите, оставят впечатление за нещо вероятно, но не и вярно... простотията ще го яде до живот навсякъде, и на писателския стол, гдето той си бяхти умът с измислене овчарски дивотии, и на председателския стол на Народното събрание... Неговите книги, пълни с ценни материали, са пълни и с такива дивотии, каквито може да измъдрува само разбурмената фантазия на един мегаломан, който с всичката си наивност мисли, че писателската професия се състои само в дрънкане каквото ти дойде до уста. И той дрънка.“¹

При Вазов – или по-точно, при „Под игото“, нещата са по-директни, може би поради факта, че книгата вече е получила признание в чужбина, което привнася в спора парадоксалния момент на „засегнатата национална гордост“. Тук обект на критика вече е не писателското майсторство на автора, а неговия (приписван или автентичен) не-патос, или отново същия отказ за сакрализиране и „епопеизиране“, който същият този автор е демонстрирал така безуговоръчно в Епопея на забравените. Характерни тук са ранните критики на ро-

¹ Славейков, Пенчо П., Христо Ботев. Критически опит от Д. Т. Страшимирова. „Знаме“, бр. 20, 33 август 1897, год III, 1-2 (подлистник) и бр. 37, 3 септември 1897 г., год III, 2-3. (цит. по: Албена Хранова, Историография и литература, София, Просвета, 2011, т. 1, стр. 169).

мана, представени и добре анализирани в Идеологът на нацията. Думи за Вазов на Инна Пелева. Тук само два примера:

„... националният дух в това съчинение... този въпрос може да интересува само нас Българите, а не и Европейците. Европейският печат не може и не е компетентен да се произнася върху нашите национални чувства и дух, защото само ние можем да знаем правдоподобни ли са или не – в романа на 2-н Вазов.“

„...Ние имаме право да изискваме от един народен поет творения, които да възплъщават истинския народен дух и чувства... Моментът на сублимна борба – това трябва да бъде именно момента на едно истинско поетическо вдъхновение, на едно истинско национално чувство... падението, пропадането, отчаянието, окървяването – ...фалшива почва за един поетически национален образ... капиталната грешка на романа е там, че 2. Вазов е черпил вдъхновение не от истинския поетически източник, а от друг, дето „дивия глог не дава плод“... Кандов е една историческа невярност... създаденото [романът] трябва да бъде негово [на автора], а не на природата, ... но трябва да прилича на природата. Първата ръководеща задача на един исторически роман е вярното предаване духът на епохата... ако романът е исторически, идеята трябва да бъде вярна на историческите произшествия... (Балджиев); ...в изпълнението – фалшивост и студенина...; фалшификация на отношенията... това изложение противоречи на историческите факти и дава невярно очертане на епохата (Илия Миларов) и пр.“¹

¹ Васил Балджиев, Критика върху „Под игото“. София, 1896; Илия Миларов, Иван Вазов като романист. София, 1896. (Цит. по: Инна Пелева, Идеологът на нацията. Думи за Вазов, Пловдив, Пловдивско университетско издателство, 1994, стр. 106, 108)

От друга страна, опитът за „чисто“ историческо, позитивистко представяне на въстанието – История на Априлското въстание на Димитър Страшимиров – в никакъв случай не среща непременно по-добър прием, дори напротив. Първо, книгата никога не е била част от националния историко-литературен канон, а що се отнася до приемането ѝ, то може би в това отношение критиките на Иван Хаджийски са достатъчно показателни за начина, по който я е възприемала и по-широката публика¹. Разбира се, методът и тонът на Страшимиров, които са възможно най-далеч от опитите за сакрализация сред всички познати ми по-важни писания за въстанието, с лекота дават повод за подобна интерпретация. Тук само един пример:

И злото, при това, ще порастне още, ако кажа и самата истина, а тя е, че другояче не можеше да бжде. Велико събитие нема. Само съ последствията си събитието печели венеца на славата – съ последствията, но искамъ да кажа, съ европейската намеса, поради турските зверства – а самò не е велико, защото велико възстание нема. Батакъ е прѣдоставенъ на собствените си сили, Перущица гори сама. Брацигово е откъснато, Еледжикъ захвърленъ, Петричъ, Поибрене, Мечка по на саме чакатъ смъртъта си, Копривщица се е предала преди време, а Панагюрище – столицата на цялото дело – се бие самò и самò се принася въ жертва за доброто на общото отечество. Гаче ли туй сж отделни избухвания, – избухвания дори не въ едно и сжщо време. Единството се заключава само въ туй, че нарочно даватъ време на врага, съ метода и като по тактъ и съ пълно безгрижие да смаже подредъ, едно по друго, всько възстанало гнездо. Въ тѣрновско е сжшото. Батошево, Кръвеникъ, Ново Село, Дръновския манастиръ – всички сж

¹ Виж в тази връзка главата „Завръщането на ‚третата култура‘: Иван Хаджийски и ‚Психология на Априлското въстание‘, от Албена Хранова, цит. съч.

захвърлени жертва на собствената си сждба. Вратца е заключена въ своите си стени, Ботевъ е прогоненъ по дивите балкански бърда и смазанъ безугледно, а Сливенъ е предаденъ и самъ е предателъ на синовете си.

Кжсо – нема големо събитие, съ гръмотевиченъ подеъмъ, съ героични перипетии и ослепително славенъ край: нема. Всичко е дребни боричкания...¹

Самият Хаджийски, който полага сериозни усилия, за да позиционира анализа си в полето на чистата наука, в никакъв случай не успява да се освободи от наложения – вече на второ или трето поколение – императив за разглеждане на въстанието като нещо, излизащо извън рамките на обичайните исторически събития; като един вид свръх-зареден със смисъл импулс, чието протичане в никакъв случай не може да се сведе до свръх-баналното „некадърност“, от което Страшимиров доста често не се свени, ако и да не го произнася директно. Това проличава най-ясно в противоречието, до което го довеждат собствените му усилия непременно да открие някаква „свръх-ценностна“ историческа идея зад тъй внезапната поява на въстанието, в случая, прословутата „историческа необходимост“:

Няма съмнение, че основна причина за Априлското въстание бе историческата необходимост от премахване на турския феодализъм у нас. Тази необходимост се изрази главно чрез черкезките обири, които спрямо нея трябва да се разглеждат като случайност. Прочее черкезките обири бяха случайността, чрез която се изрази обществената необходимост на времето, и в този смисъл те бяха главната непосредна причина за Априлското въстание.²

¹ Димитър Страшимиров, История на Априлското въстание, Пловдив 1907, т.3, стр.ХІ.

² Иван Хаджийски, Психология на Априлското въстание, „Либерален преглед“, 1.9.2013. (<https://librev.com/prospects-bulgaria-publisher/2159-2013-09-01-17-34-30>)

И всичко това – след като само няколко страници преди това самият Хаджийски е положил всякакви усилия, за да опровергае предишните обяснения за причините на въстанието, по традиция свеждани до „тежкото положение на народа“, което той убедително отхвърля (както и Вазов, и Захари Стоянов преди него, ако и само индиректно, отказвайки да рисуват в книгите си някаква неправдоподобна картина на „непоносими страдания“). Което пък от своя страна води до необоримата логика на контрааргумента, изтъкван от Инна Пелева във вече споменатото изследване:

Към твърденията на Захари цитиращият ги група още аргументи за своето рационалистически доказвано „Не вярвам!“ (Хаджийски смята, че не вярва в „тежкото положение“). В книгата обаче се промъкват наследствата на рационално неконтролируемата вяра: не турците, но пък, оказва се според този разказ, черкезите правят нетърпими зулуми и тежко положение все пак има; промъкват се и познати думи на българския гняв (например за „изродени, неграмотни, често пъти смахнати турски професионални административни безделници“ и други подобни). Иначе казано, в проникновена студия на Хаджийски, започнала с усъмняване в истинността на масово приетия дискурсивен образ на 1876 г., подчертаващ причинеността на бунта, причините на въстанието съществуват и те (все пак) са мислени във вече зададените граници, в контурите на утвърдените идеологеми. А опитът за недоверие на автора към санкционирания като правилен наратив за Април (опит неособено успешен дори „у дома си“, в границите на текста, който го прави) не оставя следи в груповия познавателен навик, не уязвява стереотипа – и след „Психология на Априлското въстание“ за колективността „причините“, разбира се, съществуват и то точно такива, каквито са били винаги.¹

¹ Инна Пелева, цит. съч., стр. 189

Но какъв тогава е единственият извод, който се налага от прегледа на основните историографски и литературни представяния на въстанието у нас? То е необяснимо, то е нещо, стоящо над и извън всякаква логика, както и опити за евентуално рационално представяне. Единственият възможен възглас пред необятността на неговата над-рационалност е „осанна“, единствената поза – онази на коленопреклонно почитание, а единственото мото – „вярвам, защото е абсурдно“.

Това не е ирония! Именно такава е позицията на (поне някои) от съвременните изследователи на въстанието, като например академик Константин Косев. Ето неговото обяснение за причините на Априлското въстание:

„В духа на горните разсъждения въпросът за т. нар. причини за Априлското въстание, който дълги години се разисква в историческата литература, става абсолютно безсмислен. Въпросът е безсмислен, защото не може да се търсят причините за нещо, което е логически обусловено от историческия процес и се разбира от само себе си. Поставянето на такъв въпрос фактически означава да се откъсне въстанието от контекста на националноосвободителното движение като някакво едва ли не епизодично или случайно събитие, предизвикано от особени специални обстоятелства.“¹

Очевидно е, че Априлското въстание заема свое собствено, силно специфично и в някакъв смисъл „над-логично“, сакрално място в българската историография и литература, особено в онази от по-ново време. И това е свързано с цяла серия парадокси, които правят обяснението му, поне от гледна точка на досегашните хипотези, доста трудно, ако не и напълно невъзможно. Наистина, както от гледна точка на предпоставките, така и от онази на следствията му, то изглежда като един вид

¹ Константин Косев, *Априлското въстание – прелюдия към Освобождението*, академично издателство „Проф. Марин Дринов“, София, 2000, стр. 13.

загадка. Нека размислим над следните силно впечатляващи и привидно някак несъвместими едни с други факти:

От една страна

1. Въстанието е първият и единствен масов бунт за цялата петвековна история на Османското владичество у нас. Всички останали, не особено многобройни, са чисто локални (а всъщност още по-локални), не водят до никакви сериозни последиствия и са, в голямата си част, почти непознати на средния българин от наше време.

2. Причините за избухването му, вечно оспорвани и изобретявани отново, при всяко следващо поколение изследователи, си остават някак забулени в мистичност и до днес.

3. То е изключително слабо и зле подготвено. В интерес на истината, гледната точка, според която то би могло да бъде представено единствено като израз на отчаянието и припряността, възцарили се сред по-младите апостоли след смъртта на Левски и отпадането на Каравелов от ръководството на революционната борба, както и множеството недостойни постъпки от страна на старите войводи¹, може би не е чак толкова лишена от каквито и да било основания.

4. Въстанието е проведено по възможно най-неорганизирания и непоследователен начин, който човек може да си представи. Започнало под надслова „първо да скокнем, а после ще му мислим“, то завършва с всеобща паника, поединично или групово спасяване „кой както може“, плюс, разбира се, добре документираните в историографията кланета, които изглежда са единствения неоспорим момент в цялото му развитие, независимо дали от наша собствена или външна гледна точка. Прословутата хвърковата чета, може би най-до-

¹ „Нашите войводи бяха станали цели барони. Панайот Хитов се отнесе, все по това време, още по-унизително. Той докопчил от комитета около 250 жълтици, уж да събира чета, с които избяга в Сърбия, като си купи от Румъния лозови пръчки, да си сади лозе в Белград!“ Захари Стоянов, „Записки...“, изд. „Захарий Стоянов“, София 2010, т. 1, стр. 167

бре организираната бойна единица за цялото му времетраене, бива безкомпромисно описана от Димитър Страшимиров като „измайва[ща се ...] дете трябва и дете не трябва“, а водачът ѝ, Георги Бенковски, като „трескаво афектиран, превзет и безсмислен, като всякой парвеню, комуто неочаквано пада в ръце да играе важна водителска роля“¹.

От друга страна обаче

1. Идеализмът, жертвоготовността и абсолютно неподправеният патриотизъм не само на организаторите, но и на повечето от участниците в него, са до такава степен несъвместими, дори противоположни, на обичайното състояние на пасивност, нищоправене и лениво покорство пред съдбата, инак тъй характерни за колективния ни *modus vivendi*, че е трудно човек да не ги разглежда като нещо необикновено, камо ли пък да обвързва с делата им лесноватото „българска работа“, комай изплъзващо се от устните ни под път и над път, като един вид окончателна есенция на всичко, което сме в състояние да мислим или кажем за самите себе си.

2. Нищожно или велико, въстанието все пак успява да постигне целта си, ако и по начин и път, които са абсолютно непредвидими от гледна точка на организаторите му. Лесното, стигащо почти до комичност обяснение, че „въоръжените въстанически действия имат добре промислена и обоснована рационална политическа цел“², в добре известния смисъл, че те са уверени в неизбежността на руската освободителна намеса, изглежда някак смехотворно на фона на истински драматичните перипетии, през които преминава европейският политически процес, преди да се стигне до действителното руско участие, противно на желанието на тогавашните руски управляващи елити и в резултат на сложни борби меж-

¹ Д. Страшимиров, цит. съч., стр. 151, 146.

² К. Косев, цит. съч., стр. 17.

ду различните, отчасти напълно несъвместими едни с други интереси на великите сили¹.

3. Последствията от въстанието, не само и не толкова под формата на самото Освобождение, колкото на онази, свързана с българската (и общо-европейска) неподготвеност за свобода в центъра на Балканите, отново му придават един изглед на историческа изключителност, трудно съвместима с някакви „прозаични“, обикновени обяснения. Колкото и нищожно да изглежда само по себе си, въстанието има толкова безспорно грандиозни последствия, че желанието да се види и самото то като грандиозно, надминаващо измеренията на „банално-случайното“, изглежда в някаква степен разбираемо.

Сами по себе си обаче парадоксите около Априлското въстание не могат да обяснят конкретните форми, които неговото представяне придобива в хода на българския исторически разговор, особено ако човек би се опитвал да намери някакво обяснение за очевидната градация на патоса – съпровожда-на от съответна деградация на способността за рационално мислене или дори прост, здрав човешки разум – с която е свързано това представяне, противно на всякаква очевидна логика. Пътят от сухия реализъм на Димитър Страшимиров до абсурдисткия патос на Константин Косев е всичко друго, но не и интуитивно разбираем. Защо, противно на всякаква логика, желанието за мистифициране и възпяване на въстанието, в противоположност на неговото поставяне в някакъв по-реалистичен контекст, се увеличава с хода на времето, вместо да намалява? От какво е породена тази потребност за отказване от разума и завръщане към чисто схоластически похвати от рода на „*credo quia absurdum*“? На какво се дължи колективната ни неспособност да се отнасяме към него като към исторически факт, който, като всеки друг такъв, се

¹ В тази връзка виж Константин Косев и Стефан Дойнов, Освобождението 1877-1878, София. Акад. издателство „Марин Дринов“, 2003.

нуждае от поставяне в някакъв обяснителен контекст, а не от поставяне на пиедестал? Отговорите на тези въпроси, боя се, могат да бъдат намерени единствено в такива граничещи с откритата спекулативност области като колективната психология или психотерапия. Защото, за да разберем целия този комплекс от неспособности за раздяла с травматичното минало, ние най-първо би трябвало да разберем причините за – и механизмите на – българското компенсаторно мислене¹.

И така, нека започнем поред с някои от „парадоксите“, пред които е изправено обяснителното мислене, когато става дума за Априлското въстание.

Парадокс номер едно: От една страна Априлското въстание е породено от някаква „историческа необходимост“, а от друга, конкретните причини за избухването му са неясни до степен абсурдност.

Парадокс номер две: От една страна Априлското въстание е израз на „изконната потребност на българския народ от свобода“, а от друга участието в него е нищожно, пък и предателствата, извършени по негово време са безчет, което не говори за особено единство сред „народните маси“, що се отнася до целите, задачите или дори разбирането на въстанието.

¹ Това е въпрос, който едва ли може да бъде разгледан подробно в рамките на този текст. Ще спомена само, че ключовата фраза към разбирането на всичко това според мен е непрестанно поражение, а логиката на функционирането му е онази на компенсиращото въображение, което се опитва да „постави нещата на мястото им“ и да намери все нови и нови обяснения, позволяващи да се „спаси колективното достойнство“, пък било то и чрез напълно фантазмагорични, открито несъвместими със здравия разум средства, каквито са онези на схоластиката. „Поражението“, което имам пред вид тук, е онова на „българския национален идеал“, изразяващо се в поредица от национални катастрофи и античовешки етнически политики, довели до пълна загуба на самочувствие и себеуважение сред мнозинството българи, а „компенсиращото въображение“, в контекста на това конкретно разглеждане – онова на българския литературно-исторически канон.

Парадокс номер три (теоретичен): от една страна, според Мирослав Хрох, процесът на изграждане на българското национално движение протича в съответствие с неговата теория за пробуждането на национализмите в Европа, притежавайки нейните втора и трета фази (фазата „В“ на революционна подготовка, свързана с директни призови към бунт и подготовка на масово въстание, както и фазата „С“ – онази на чисто революционната дейност). Той обаче изглежда не притежава типичната за средноевропейските национализми начална фаза „А“, онази на обща подготовка, състояща се от научна работа, свързана с изясняването на езиковите, исторически и социални особености на недоминантната група, необходима за изграждане на национално самосъзнание. В България, както изглежда, тази фаза е „прескочена“. Ето какво казва по този повод един от международните специалисти по българска история, белгийският професор Раймонд Детрез:

Една удивителна особеност на българското национално движение е, че то до голяма степен прескача фазата А на Хрох и започва непосредствено с „агитацията“, *типична за фаза В*. Дългото въведение към „История славяноболгарская“ на Паисий Хилендарски, с което се полага началото на българското национално възраждане, е бунтарски националистически памфлет. То съдържа яростни апели към българите да се гордеят с българския си произход, език и история, и да отхвърлят гръцкото културно господство. За разлика от онава, което Хрох счита типично за фаза А, историческият разказ на Паисий е не научно, камо ли пък академично произведение; то цели да подхрани поучителното послание, отправено във въведението чрез позоваване на героичните военни подвизи на българските царе, особено във войните им срещу Византия, както и множеството български светци и патриарси. Последните са също толкова важни, като се има пред вид гръцкото културно влияние, упражнявано от Патриаршията в Константинопол. Паисий насърчава читателите си да четат

неговата „История“ на глас за други, да я преписват и разпространяват. Пътувайки по българските земи, той се опитва да намери по-широка аудитория за идеите си, да накара българите да осъзнаят ситуацията си и да ги убеди да говорят и учат на български език.¹

Тези „парадокси“ са породени не случайно. Техните основания, както ще се опитам да покажа оттук нататък, се намират именно в специфичната мисловна рамка, в която въстанието (и идеята за революцията в българската история изобщо) са били поставяни почти винаги досега от традиционната българска историография. А именно: опитът да се представи „революционността“ като някаква вътрешно присъща черта на българския начин на живот, тоест да се обоснове, защити и по някакъв начин увековечи представата за „малкия, но непокорен и свободолюбив народ...“ и т. н. И достигането до тях е неизбежно просто защото зад тази идея, оказва се, стоят не толкова налични и лесни за представяне исторически факти, колкото различни прояви на същото онова компенсиращо въображение, за което стана дума погоре. В случая с „българската революция“ това е преди всичко „логическата“ конструкция, според която Априлското въстание (или, в съчетание с Руско-турската война от 1877-78 – „българската революция“) е своеобразен връх на българското Възраждане и национално движение, негов „логичен край“, наложен от „неоспорими исторически закономерности“ (или такива на марксистко-ленински интерпретираната история,

¹ Raymond Detrez, *The Bulgarian national movement in the light of Miroslav Hroch's analysis of national revival in Europe*, http://cf.hum.uva.nl/natlearn/Balkan/athens_detrez.html. (Публикувана на български език в „Либерален преглед“ на 11.9.2013 – <https://librev.com/prospects-science-publishers/2169-2013-09-11-21-00-40>).

или просто „неоспорими“, без да се уточнява точно по какви причини, както го прави например Константин Косев¹).

Всички тези твърдения, не ще и дума, се сблъскват по доста нелицеприятен начин с простия въпрос: „Но ако действително революцията е такава неотменима и значителна част от българския начин на живот, респ. на Възраждането, то къде тогава са участниците в нея?“, при което нещата или трябва да стигнат до силно неприятната задача да се „броят глави“, с надеждата, че цифрите ще бъдат посрещнати ентузиазирани или поне снизходително от четящата публика; или до отказ от цялата конструкция – нещо, което досега е опитвано, поне в някаква систематична и последователна форма, единствено на ниво докторски дисертации и единствено извън България, доколкото ми е известно². Споменатата по-горе книга на Майнингер (която е именно докторска дисертация) е издържана точно в този дух. Същата идея – че българското Възраждане е по същността си един процес на културно обособяване и формиране на българската нация, от който революционните борби са само кратък, лишен от масовост или дори широко влияние епизод, се поддържа и в една друга докторска дисер-

¹ „Като кулминационна изява на българската национална революция Априлското въстание през 1876 г. е органически свързано с цялостния възрожденски процес. То увенчава финалната развръзка на този процес като екстремално радикално проявление на освободителните стремления [...]“ К. Косев, цит. съч, стр. 13

² Българската историография, разбира се, не е напълно лишена от интерпретации, разглеждащи Възраждането като подчертано културен процес (в тази връзка виж Румен Даскалов, Как се мисли Българското Възраждане, София, ЛИК, 2002, стр. 60-78). При по-съвременните интерпретации, идещи откъм Запада обаче, става дума за едно комплексно представяне, при което, от една страна, българското Възраждане се разглежда като част от общия процес на национални формирования в (юго-източна) Европа през 19 век, а от друга, последователно се оспорва идеята за значимостта на национално-революционната борба като част от него. Такава комбинация в собствено българската историография е непозната за самия мен.

тация, написана в по-ново време, и произлизаща от изследователския кръг на специалисти-балканолози, работещи в Хуманитарния факултет на Амстердамския университет под ръководството на професор Юп Лерзен. Става дума за книгата *Becoming Bulgarian* (*Ставането на българщината*) от холандската изследователка Жанет Сампимон¹.

Впрочем, идеята за културния (в противовес на революционен) характер на българското Възраждане очевидно се поддържа от целия този кръг учени. Ето как я представя професор Детрез във вече спомената си статия:

Според Хрох българското национално движение принадлежи към „въстанически“ или „бунтовнически тип“. Българската църковна борба само „загатва появата на националното движение“, което по този начин изглежда е сведено най-вече до (неполучливата) организация от мрежа от революционни комитети на Васил Левски и Априлското въстание от 1876. Главната съставна част от българското национално движение обаче е именно църковната борба, която се стреми да постигне българската независимост чрез демократични реформи, преговори и дипломатически натиск. Степената на насилие, до която си позволяват да прибегват участниците в българската църковна борба, е ограничена размяна на юмручни удари и хвърляне на камъни, а като цяло в нея участват далеч повече хора, отколкото са участниците в Априлското въстание – като се започне с водещи интелектуалци и членове на духовенството, и се стигне до прости хора и учители. В традиционната българска историография този факт винаги е бил пренебрегван поради криворазбрано презрение към „реформисткото крило“ на националното движение и в резултат от сляпо преклонение пред героичните борци за свобода. Извест-

¹ Виж в тази връзка Janette Sampimon, *Becoming Bulgarian: The Articulation of Bulgarian Identity in the Nineteenth Century in Its International Context: An Intellectual History*, Pegasus, 2006.

ните – може би печално – чети са имали само много слаба поддръжка сред населението. Въръженото въстание от април 1876 дължи постигането на желаната си цел – националната независимост – повече на жестоките ответни мерки на османските нередовни части и последвалата ги руска военна интервенция от 1877-78, отколкото на войнствените подвизи на българите. По същността си българското национално движение е едно ненасилствено движение и, като се има пред вид неговия акцент върху образование и културно издигане, в много отношения то ни напомня за централноевропейските видове възраждания.¹

Нека сега видим по какъв начин възприемането на българското Възраждане като процес на културно-национално формиране, съпроводен, но в никакъв случай не доминиран от национално-революционна агитация и поредица от (зле организирани) бунтове, ни освобождава от споменатите по-горе парадокси.

Както посочва Жанет Сампимон в книгата си, голяма част от българските исторически изследвания, свързани с епохата на българското Възраждане и Освобождение, са подчинени на един телеологичен принцип: те предпоставят като върховна ценност създаването на българската държава през 1878 и по тази причина клонят към разглеждане на предхождащите го исторически събития най-вече като в някакъв смисъл подготвящи или предпоставящи го². Историческият процес, с други думи, се представя от българската историография като такъв, който притежава собствена вътрешно-присъща логика, водеща до точно определена цел (в случая българското Освобождение). А това води до неизбежна йерархизация на събитията, подчинена на сравнителната им близост или отдалеченост от идеята за националното Освобождение. Ето защо

¹ R. Detrez, op. cit..

² Sampimon, op. cit., p.9

българското национално-революционно движение, колкото и дребно и незначително то да е – и от гледна точка на участието в него, и от гледна точка на резултатите, които постига – засенчва като абсолютна, недосегаема ценност, всички останали компоненти на процеса на българско национално формиране, особено процеса на културно обособяване (и борба), които на практика са единствените реални изразения на това национално оформяне. Както беше вече посочено, този вид телеологична „логика“ води с неизбежност до парадокси, които няма как да бъдат обяснени без да се напусне това мислене. И това важи както за българските, така и за чуждите учени, занимаващи се с проблемите на българската история.

И действително, оказва се, че парадоксите около национално-революционната борба в България, и по-точно около Априлското въстание, могат да получат сравнително ясни и логични (раз)решения, ако само човек престане да гледа на тази борба като „решаваща“ за хода на българското Възраждане и се опита да го постави вътре във вече сравнително ясните мисловни модели на съвременните теории за появата на европейските национализми.

За какво конкретно става дума?

„Модернистката“ школа сред съвременните теоретици на национализма (Гелнер, Хобсбаум, Андерсън, Хрох и др.), разглежда появата му като следствие от модернизацията и индустриализацията, свързани с възхода на индустриалната революция в Западна Европа. Една от важните постановки в тези варианти на теорията е, че развитата индустриална база не е необходима предпоставка за появата на националистически идеи и настроения, тъй като, веднъж появили се, те стават „прилепчиви“ и се разпространяват изключително бързо, включително и в региони, в които не може да се говори за почти никаква солидна индустриална база. Достатъчно е наличието на печатно слово и сравнително свободен обмен на информация. Останалото е въпрос на време.

Разбира се, за да придобие реална обяснителна сила, теорията се нуждае от конкретно съдържание, което да може да бъде проверено след сверяване с данните, предоставяни от историческите архиви. Именно в тази връзка теорията на Мирослав Хрох е особено важна при разглеждането на източноевропейските (и по-конкретно балкански) видове национализми, тъй като тя е единствената до този момент, която се опитва да систематизира и обясни тяхното развитие под формата на (сравнително конкретна) схема от постъпателни движения и развития. Трите фази на националното формиране, споменати по-горе, се оказват доста полезни като функциониращ обяснителен принцип. Във всеки случай, както става ясно от критиката на Раймонд Детрез, в случая с България изглежда има някои несъответствия между теоретическите постановки и конкретните форми на историческо развитие, които поставят приложимостта на теорията на Хрох под въпрос, или поне в този конкретен случай.

Нека да систематизираме възраженията на Детрез, за да се опитаме да преценим до каква степен те наистина са валидни. Онова, което белгийският учен представя като несъответствия между реалността на българското Възраждане и теорията на Мирослав Хрох е по принцип следното¹:

Август-октомври 2013

¹ Публикуването на недовършен текст в един такъв сборник изглежда някак странно, разбира се. Целта е проста: да държи пред очите ми тази задача, която, поне за мен, е от изключително значение...

Няколко думи за успеха и неговите измерения в днешна България

Теза: Дискусиите около въпроса за „успеха“ в днешна България, ако и не особено плодотворни или дори приятни за проследяване, ми се струват изключително важни и показателни за разбирането на фазата на развитие, през която преминава страната. Привидно определяни напълно от традиционно българското „не е важно на мен да ми е добре, важно е на комшията да му е зле“, всъщност те ни подават важна, ако и засега скрита под повърхността информация, указваща наличието на (потенциално) изключително важни промени в самото ядро на „българскостта“.

Какво точно имам пред вид?

С риск да изглеждам силно фрагментарен, ще огранича разглеждането си до (за мен силно неприятната) „дискусия“ около успеха на Георги Господинов – най-известния извън България съвременен български автор. В България тя придоби добре известната форма на „що пък точно той, а не някой друг?“ или, още по-директно, „че какво толкова е направил, за да заслужи чак пък такова признание? Аз да не съм по-лош?“

Но преди това, няколко по-обща неща, касаещи една колкото банална, толкова и определяща за всички ни част от човешката психика (или може би „душевност“ – изберете сами фразата, която според вас подхожда по-добре).

Кратко квази-психологическо въведение...

По принцип има два начина човек да постигне (или си представи) някаква форма на лично израстване. Първият, който бих нарекъл „обективен“ е очевидният: човек работи (над себе си:), в резултат на което израства – и т. н. Вторият – далеч по-лесен – е „субективният“: човек просто прави всичко възможно, за да омаловажи постиженията и ръста на хората около себе си, като по този начин постига усещането, че те са (като минимум) също толкова дребни колкото е самият той, а значи собственият му ръст започва да изглежда някак „голям“ или поне съизмерим с всичко останало на този свят (при този начин на себеизживяване нещата от живота най-често се свеждат до максимата „всичко е едни и същи л...“).

Сега, истински важното нещо при оценката и разбирането на това състояние на нещата се състои във факта, че двете толкова различни умонагласи съвсем не са просто въпрос на личен избор или дори характер (един вид „решаваш да превъзмogneш джуджето вътре в себе си – и готово“). Скритият под повърхността на нещата определител на поведението за повечето хора по света най-вероятно е нещото, което, с молба за извинение към четящата научна общност, бих си позволил да нарека „степен на отвореност на обществения климат“. Зад тази засукана и лишена от претенции за научност фраза се крие доста простичък социален факт, а именно: дали (и до каква степен) обществото, към което принадлежи човек¹, е склонно да отчита открито и обективно неговите/нейните

¹ Тук имам пред не само физическата принадлежност, тъй като дори в нашия глобален век повечето от хората продължават да принадлежат към културите, в които са родени, дори и ако живеят извън тях; това обстоятелство се засилва многократно при онези от тях, които работят в областта на културата, тъй като напускането на родната култура и присъединяването към някоя чужда е акт на гигантска гениалност, на който по принцип са способни нищожно малко количество хора, особено пък ако изразното им средство е езикът.

постижения и да му/й отдава съответно признание. Очевидно е, че различните общества са различно „склонни“ към такава отвореност и че, колкото по-провинциални, малки и затворени са културите им, толкова по-ниска е и вероятността нечии лични постижения да бъдат възприети от голяма част от обществото като заслужаващи уважение, признание и почит (повтарям: признанието изисква ръст, който пък изисква свободно пространство за израстване). Всичко това се засилва до почти необозрима степен от „историческото наследство“, с което е натоварена (обременена?) дадена култура. Ако традиционният модус на съществуване в течение на много векове е бил свързан най-вече с голата нужда от оцеляване в една враждебна към всякакви лични изяви среда, то естествено не може да се очаква, че конкретното общество-наследник ще бъде особено склонно към внезапна промяна и възприемане на една „отвореност към обективността“, която влиза в рязко противоречие с местните форми на „житейска мъдрост“ и разбиране за „нещата от живота“.

Ядро на изложението

Това разсъждение – банално или не – съдържа по принцип две различни послания: едно добро и едно лошо. Доброто е в това, че „естественият ход на нещата“ по света изглежда все пак притежава някаква сравнително определима посока, поне що се отнася до този техен аспект, и тя е еднозначна: от затвореност към отвореност. Рано или късно влиянието на „света“ върху отделните култури, колкото и традиционни, малки и затворени те да са били до определен момент, ги принуждава да започнат да се отварят и да възприемат нови стандарти за обществен климат и групово поведение, свързани с по-обективни оценки на отделните, лични постижения.

Тази дълга фраза се свежда до нещо много просто, което може да бъде сравнително добре онагледено чрез обръщане

към вече споменатата „дискусия“ около успеха на Георги Господинов.

Тезата ми се свежда до следното: дори самият факт, че Георги Господинов се възприема в собствената си родина като значителен автор, вече е сериозно свидетелство за една напълно нова, непозната до този момент, отвореност на българското общество.

Имам пред вид следните обстоятелства:

Първо: литературата на Господинов е от вид, който е всичко друго, но не и масов или дори „лесно четивен“ (да не говорим за това, че в класиката ни почти напълно липсват примери за подобен вид – сравнително експериментално – писане, което да е получавало каквото и да било публично признание, приживе)... Оттук: дори вече само фактът, че Георги е просто познат в собствената си родина, се дължи ако не напълно, то до голяма степен на признанието, което той успя да си извоюва – без чиято и да било помощ – извън България. Моля да прочетете предното изречение още веднъж, след което да отчетете, че в него липсва опит за омаловажаване на творчеството и работата на Георги (или на самия него). Ядрото на горното твърдение се състои в отчитането на факта, че днешното българско общество, само по себе си неспособно да оформи някакви общоприети критерии за качество на културата, е повече или по-малко принудено да се придържа към оценките, идещи отвън (поне в настоящия момент няма друг български автор, който е успял да постигне подобен род признание извън България, в резултат на което Георги си остава – с или без българско признание – в така наречената „класа, състояща се от един“)¹.

¹ Горното твърдение, разбира се, не съдържа елемент на отрицание на факта, че има вече немало съвременни български писатели, постигнали значително – и, поне в няколко случая, най-важен сред които ми се струва Милен Русков – напълно заслужено признание вътре в страната. Остава си обаче факт, че позицията на Георги като единствен бъл-

Второ: фактът на непознатостта на българската литература в Европа или по света идва не от нейната недостъпност (превеждано е доста, ако и сравнително по-малко, отколкото изглежда го правят повечето от съседите ни). Реалната недостъпност на българската литература идва от – поне досегашната ѝ – несъизмеримост с постиженията на европейската и световна култура. Казано по-простичко: по причини, върху които не ми се ще да спекулирам, българската литература си остава провинциална и трудно разбираема извън България до степен, която я прави ако не напълно недостъпна, то поне непоносимо скучна, за средния „европейски/световен читател“. В този смисъл, отново, литературата на Георги Господинов – с или без нашето съгласие и одобрение – очевидно прекрочва невидимата граница на „провинциалността“ и прави България и българите ако не видими, то поне донякъде осезаеми за същия този „среден европейски/световен читател“.

Трето: както вече споменах, подобно развитие на нещата би било напълно невъобразимо в една България от времената на комунизма или онези преди тях (подчертавам последната част от това изречение, тъй като ми се ще изрично да уточня, че твърденията ми не съдържат елементи на онзи полуфабрикатен, тъй лесен за одобрение и напълно фалшив „антикомунизъм“, до който се свеждат повечето от обобщенията, касаещи днешното положение на нещата в България). В собствено-то ми разбиране провинциалността на българската култура не е някакво особено „постижение“ на българския комунизъм. Тя идва от традиционната, вековна затвореност на това общество, която не би могла да бъде преодоляна със средства, различни от ония на „всемирността“, в която живеем (разбирай тотална и все по-засилваща се отвореност; напълно нова, качествено различна от всичко познато досега, достъпност на

гарски писател, поне донякъде познат извън България, си остава трудна за оспорване.

всевъзможни информации; свобода на движението; накрая – възможност за себепредставяне и себереализация, независеща от неща като държавна поддръжка или дори популярност в собствената страна).

Израз на всичко това е именно успехът на Георги. И той би бил, повтарям, напълно немислим в която и да било България преди днешната.

Малко по-горе споменах, че посланието ми има и една друга, „лоша“ страна. Тя се състои в отчитането на простичкия факт, че подобни промени, отнесени не към отделни личности, а към общества, изискват непосилно дълго време, за да се разгърнат и превърнат в реалност, засягаща животите на мнозинството.

С други думи: собственото ми очакване е, че успехът на Георги ще си остава изключение в продължение на още много, много дълго време. И тук вече стигаме до другата страна на медала, която се състои в това, че натискът отвън, ако и в дългосрочен план определящ за реализацията на една или друга глобална тенденция, си остава далеч недостатъчен, а при определени обстоятелства, дори и трудно забележим, вътре в конкретните рамки на дадено общество или отделно човешко съществуване. Или, казано по-кратко: в обозримото бъдеще България най-вероятно ще продължава да си остава общество, отричащо успеха на „съседа“ – и то не просто отричащо, а отричащо яростно. Няма защо да очакваме скорошна, разбираема или дори видима промяна на (масовото) поведение – подобни промени отнемат векове, с които никой от нас не разполага, поне в собственото си битие на човек и личност. Искрено се надявам тук да подценявам скоростта, с която светът около нас се променя, но собственият ми човешки опит – доста ограничен, но заедно с това доста типичен – ме кара да бъда оптимист единствено в много, много дългосрочен план.

Последна, казват, умираше надеждата. Всичко е отлично. Нека тогава, както вече съм призовавал неведнъж, прием за собствената си смърт – защото само и единствено в това, в минаването от тоя свят на мен и моите връстници – самият аз съм в състояние да открия надежда за страната, в която съм се родил и към която принадлежа, искам или не...

Февруари 2014

Нещо като (издателски) манифест...

Ако съдбата на хората е да посрещат смъртта, то съдбата на идеите – или поне на онези сред тях, които го заслужават – е да я избягват, тоест да търсят безсмъртие. Такава, или някаква подобна на тази, е надеждата, с която започвам това начинание, поредното в кариерата ми на човек, отказващ да спи прекалено спокойно, или „будител“, както това се нарича в някои от по-оптимистичните версии на българския национален разказ.

Идеята е проста, ако и не съвсем очевидна. За да намерят възможност за разпространение, идеите се нуждаят не само от представяне, но и от подходяща форма. Книгата, като едно от най-старите средства за духовен обмен, по мое мнение не е изгубила нищо от привлекателността и вечността си чрез последната си трансформация – онази на електронните носители. И така, воден от това убеждение, аз се заемам тук да ви представям плодовете на своята работа и под формата на книги. Електронни книги, тъй като това е формата, от която очаквам най-много в непосредственото и по-далечно бъдеще.

И още нещо (в което всъщност се състои неочевидността на собствената ми идея): времената се менят по-бързо, отколкото понякога сме в състояние да осъзнаем. В досегашната си история човечеството е познавало идеите най-вече под формата на техните материални носители: книги, филми, музикални дискове и т. н. Днес за пръв път те започват да добиват

форма, повече или по-малко независима от онази на носителите си (една електронна книга, филм или музикален запис е по същество навсякъде и никъде). И, което е по-важно, никаква човешка сила не е в състояние да спре или ограничи разпространението им, щом само те са напуснали главите на създателите си. Едно от важните следствия от всичко това е, че идеите – някак автоматично, струва ми се – клонят към единствената цена, която вероятно може да им се даде, при условие, че вече не са замразени в някаква материална форма: нула. Именно това е и цената, на която аз, чрез издателския проект, който започвам в този акт на чиста, но и напълно въображаема, свободна воля, ще ви предлагам плодовете на труда си. Всички книги на издателство „Екстаз“ ще бъдат безплатни, нематериални и свободни за некомерсиално разпространение до момента, в който някакъв възможен развой на събитията не ме убеди или принуди да се откажа от това тъй ефимерно и тъй окриящо начинание. Ако пък все още се почесвате по главата и се питате как така може да излезе сметката на нещо толкова очевидно не-пазарно, то може би ще намерите по-убедителни аргументи в [ето този текст, писан преди няколко години](#).

Две думи за името на издателството. „Екстаз“ идва от великолепните мисли (и текст) на един от любимите ми американски автори, Джонатан Лийтъм, [„Екстазът на влиянието“](#). Също като Лийтъм аз приемам, че истинската мисия на интелектуалеца – в неговите превъплъщения от времената на Сократ до наши дни – е не толкова да търси „успех“ и „обществено признание“, колкото да разравя и разбунва онези грижливо изградени мравуняци на човешка съета и (необходимо) заслепение, известни под името „обществени порядки“. За добро или зло, това означава и неизбежен отказ от сигурностите на едно удобно, мило и приятно (буржоазно) съществуване. Екстазът – доколкото го има – може следователно да бъде само и единствено екстаз на едно (може би въ-

ображаемо) влияние. Той никога не може – а сигурно и не трябва – да бъде екстаз на приемането и успеха, тоест някаква форма на екстази.

И така, на добър час на всички ни. Нека силата бъде с нас, в този и всички възможни светове на свободата, въображението и вечното търсене...

Златко Енев

Берлин, началото на 21 век

Борбата против пробуждането

Стана дума вчера, във Фейсбук, за поредната статия от „Прегледа“, човъркаща темата за „спасяването“ или липсата му, в най-новата българска история. Сега, ще ме прощавате, ако ви припомням неща, дето инак са ви известни и преизвестни, но по тази тема в моето списание по всяко време са се водели доста разпалени дискусии (искам да кажа, докато хората имаха желание да дискутират, поне на моя сайт: днес това желание, по едни или други причини, изглежда доста поохладняло – факт, който приемам и с облекчение, и с озадачение, един вид, толкова ли ви беше пàрата, сънародници мои чворести и упорити, та се отказахте вече? Инак, разбира се, опазил ме господ от ненужни мераци, не ми се дърли и кара и на мен, особено когато резултатите от това са комай хиляди страници, изпълнени единствено с документирането на собствената ни глупост неизбродна, моя и ваша, индивидуална и колективна...)

Та така. Заговорих се значи с едни млади момчета и момичета, и разговорът вървеше съвсем не чак толкова зле, искам да кажа, спомена се последната статия на Александър Везенков (публикувана, между другото, в „Култура“ още преди около година, но появяваща се в „Прегледа“ едва сега, поради пропуска ми да я забележа по-рано). Спомена се с добро чувство, размениха се няколко общи приказки – и това беше. Нормално, нали?

Нормално, но само докато малко по-късно отнякъде се появи едно друго момче младо, което, по непроницаеми за мен причини, изведнъж плюсна в разговора следното повече от абсурдно твърдение: „И защо никъде в статията не видях да пише, че всъщност така наречените ‚нови земи‘ са били под гръцка юрисдикция? От там цялата обективност на статията отива на кино.“ Последваха безразборни размени на реплики, малко като в престрелка от лош уестърн, тоест патаклама без особено много смисъл, щото в първия момент аз бидох дотолкова ошашавен от бездънната глупост и невежество на тоя коментар, та дори не успях да измисля нещо от малко-малко по-остроумно и само запитах останалите участници в разговора какво мислят за всичко това, отговорът на което беше „Ами трябва да проверим фактите...“ Умни млади хора, знаещи и научно мислещи...

Сега, понеже след тоя разговор вече съвсем не съм уверен, че публиката тукашна, четяща и чат-пат пудреща форума, е по-добре информирана от въпросните млади хора, да поуточня все пак за какво долугоре става дума. Значи, на 19 април 1941 г., още преди каквото и да било обявяване на война – някъде, някому – България навлиза с масивни военни сили (Петта българска армия) в Македония (на следващия ден – в одринска Тракия). Последва бърза и необичайно ефективна кампания за българизиране на тези земи, която включва, между другото:

- въвеждане на българско законодателство и утвърждаване на три административни центъра – Битоля, Скопие и Ксанти;

- възстановяване на епархиите на Българската екзархия и българските училища;

- предприемане на действия за подпомагане на завръщането на бежанците от Македония и Тракия в родните им места;

– провеждане на масивна кампания за културно преобразяване на окупираните – за трети път от 1912 г. – „нови земи“¹.

Всичко това, в зависимост от обичайните за настоящето ни български параметри – образование, информираност, политически пристрастия и пр. – може да бъде разглеждано или с възхищение, или с почесване там, където човек не го сърби, но едно е ясно: Фантомас се е развихрил, дами и господа, за трети път от началото на века. Шегички няма, няма и поплюване, за разлика от иначе тъй мижавото му присъствие в културната, икономическа, политическа и всякаква друга история на полуострова, след като е бил пердашен, пердашен и отново пердашен, все заради същото това развихряне, в хода на няколко последователни грозни и унижителни национални катастрофи, от които той – очеводно! – не е научил нищичко. Нищичко. НИЩИЧКО!

Юли 2014

¹ Времената на Сан-стефанския договор, за да поставим нещата в нужния исторически контекст, междувременно лежат назад в историята с повече от половин век, а съответно нито Македония, нито одринска Тракия могат да бъдат наречени „български“ в някакъв друг освен башнай-чисто-оруюловски, смисъл. Тукашните населения, пречиствани, пресявани и претаковани в хода на няколко последователни вълни на всевъзможни етнически прочиствания, „обмени на население“ и прочие благинки на балканския политически и социален инженеринг в продължение на десетилетия, са, в обичайния случай, предполагам, или „против всички“, или, отново предполагам – „всекигови, стига само да ни оставят на мира“. В днешна Уикипедия, между другото, за тези земи се употребява компромисния израз „овладени“, което вероятно е огромен прогрес в сравнение с обичайното „възвърнати“, което все още се употребява под път и над път, включително и във всевъзможни днешни медии, и т.н.

За мястото на интелектуалците в българския живот

Българското битие – или поне онази негова част, която самият аз съм в състояние да обгърна с поглед и осъзная – е пронизано открай до край от едно определящо всичко противоречие, един екзистенциален парадокс, възприеман от повечето от нас като уникален: парадоксът на себе-идентификацията чрез отрицание на собствената принадлежност към цялото. Дали поради множеството национални падения, дали поради широко разпространеното разбиране за българската история като поредица от робства, прекъсвани от кратки периоди на възделена „нормалност“ или поради наследството на реалния социализъм, което изглежда е убило в националното ни „аз“ и последните пориви на независимост... Та, поради коя точно комбинация от тези или подобни тям причини се е стигнало до тук, самият аз не се осмелявам да съдя, но резултатът, струва ми се, е труден за оспорване: съществуването на всеки от нас изглежда безнадеждно разкъсано между две базисни и несъвместими една с друга реалности – от една страна „те“ (тъпите, изостанали, неспособни на реално цивилизационно участие „българи“), а от друга страна „Аз“

(единственото изключение от това тъжно правило, българинът или българката, който/която не е „като тях“)¹.

Собственият ми житейски опит на човек, чийто досегашен път е приблизително поравно разпределен между две различни култури, ме кара да смятам, че, ако в българското себевъзприятие действително има някаква уникална особеност, то тя е не толкова в неговото естество (германците, не ще и дума, са една от големите световни нации, раздирани от силно подобен вид екзистенциален парадокс, по разбираеми исторически причини). Особеността при нас е в абсолютната масовост на феномена, в буквалната липса на изключения, която го превръща в един вид *differentia specifica* на „българскостта“ изобщо. Да бъдеш българин – това означава да бъдеш НЕ-българин. Изключенията от правилото, поне за самия мен, си остават невидими.

Ироничността – или, ако щете, абсурдността – на тази масова претенция се състои не толкова в нейното разрушително по отношение на общността въздействие, колкото в очевидния факт, че заявяваната българска действителност изглежда се състои от само и единствено изключения от правилото – в едно общество, което по принцип не признава и не толерира почти никакви изключения. Оттук и леко шизоид-

¹ Оттук и силно дразнещата склонност на немалко „наблюдатели“ на българската съвременност да говорят за „българите“ единствено в трето, а не в първо лице, тоест да говорят най-вече за „тях“, а не за „нас“. Необходимостта от лично разграничение, осъзнато или не, очевидно е далеч по-силна от потребността за принадлежност към българската общност, която има единствената функция да онагледява собственото „не-Аз“, понякога точно по средата на всевъзможни фалшиви и кухи заявления за принадлежност. Самият автор на тези редове, въпреки непрекъснатото „себе-дебнене“, именно с цел да се избягват подобни несъзнателни разграничения, редовно се улавя в точно същия грях, дори и при най-внимателно използване на първо лице. Реалната принадлежност, не ще и дума, е въпрос на нещо много по-дълбоко от спазването на определени граматически конвенции.

ната, перманентно раздвоена игра на сляпа баба, в която изглежда участваме всички: за да успеем да получим някакво потвърждение на собствения изключителен статус, ние сме принудени, повече или по-малко, да толерираме абсолютно същата претенция у всеки сънародник или сънародничка; тъй като обаче по презумпция самите ние сме единствено изключение от правилото¹, то заявяваната толерантност и приемане на чуждата претенция за уникалност не може да бъде нищо друго освен фалшива и изпразнена от съдържание. Оттук и основната характеристика на българското битие от сегашния момент: то е битие „на ужким“. Ние уважаваме останалите българи „на ужким“, принадлежим към тях „на ужким“, ценим способностите и работите им „на ужким“, дори слушаме историите и изповедите им „на ужким“².

Пренесени в полето на българската културна реалност (и история), всички тези съждения водят до обрисването на картина, чиято основна характеристика изглежда е липсата. Липсата на значителни, реално ценени от сънародниците си,

¹ С възможната уговорка, че към изключението принадлежи и (възможно най-тесния) кръг от хора, които обичаме или ценим, като семейство и най-близки приятели. Останалите социални връзки в България, както е добре известно, са изключително слаби.

² Ако зад изказването на положителна оценка за нечия работа (и особено работа, свързана с подчертано индивидуални характеристики, каквато е интелектуалната), у нас има някаква твърда реалност, то за самия мен тя се привижда от основно два вида: първо, ако вършите-лят на работата е „оневинен“ чрез социален статус на неудачник, тоест на тоя няма за какво да му се завижда, хайде, нека влачи, бедният му дявол; второ: ако от изказването на положителната оценка има някаква лична полза, примерно обмен на положителни оценки и/или възможност за представяне на самия/самата себе си като облъчен/а от благородната светлина, която се излъчва от обекта на похвалата. И все пак: не бих искал мислите ми да се развиват и да бъдат тълкувани като израз на пълно и безрезервно черногледство по отношение на „българскостта“. Разбира се, дори и у нас има и просто щедри хора, слава Богу!

видими и отвън културни фигури, които да представят пред света нещото, наречено „българскост“. А и как би могло да бъде другояче, когато дружният ответ срещу всеки подобен „иск“ е нещо от рода на „Кой, ти ли бе? Я не ми се барай чак толкова спешъл, не те ли виждам от сто метра, че и ти не си нищо повече от българин?“¹ В такъв смисъл „дежурният въпрос“ на културните модератори из различните български телевизии („Защо още нямаме свой Нобелов лауреат?“) би трябвало да бъде най-после заменен от реалния въпрос, който трябва да си зададем всички: „А какво толкова сме направили, за да имаме и ние свой Нобелов лауреат?“ В края на краищата, за да се появи възможност за излъчване на някаква подобна фигура, то най-първо една огромна част от днешното българско общество, културна или не, ще трябва да се примири с мисълта, че тази награда ще бъде получена от реален българин или българка, а не от някакво фантазмагорично същество, лишено от основния български атрибут – онзи на „незаслужаването“.

Разбира се, всичко това не се е появило аламинут, на някаква гола земя. Основната задача, свързана с преодоляването на националния ни културен nihilизъм, е осветяването на неговите исторически корени и евентуалното посочване на днешните различия, били те социални или технологически, които дават надежда, че все пак не се въртим в кръг и че изход от всичко това трябва да има.

И така...

Основната специфика на, нека го наречем така, „балканския тип капитализъм“, винаги се е състояла в сравнител-

¹ Показателна в това отношение ми се струва доста грозничката и настървена мини-атака срещу (статуса на) Георги Господинов като единствено познат и признат извън България съвременен автор, която се разигра преди година и нещо, най-вече из социалните мрежи. Борбата за статус, не ще и дума, е част от живота във всяко общество, но у нас, както изглежда, тя може да съществува единствено под формата на игра без печеливши.

но слабата развитост на частния сектор, който никога не е успявал да е превърне тук в главен източник за търсене на шансове и ресурси от страна на съществуващите елити¹. Това довежда до прекомерна зависимост на цялото общество, и преди всичко на същите тези елити, включително интелектуалните, от държавата и нейните политики. Клиентелистката държава – тоест онази, която разпределя облаги и постове в замяна на съответни лоялности – е при такива условия колкото неизбежно зло, толкова и необходима предпоставка за създаването на кохерентни национални култури (други подходящи центрове за обединение и уеднаквяване на интересите, тукашните малки и слабо развити общества просто не притежават).

Неизбежното следствие от този вид икономическо и социално развитие е, че то не предлага особено благоприятни условия за поява на силни, независими от централно-държавния интерес (и идеология) личности, които да предоставят образци на самостоятелно мислене, критика и лично поведение в стила на големите западни интелектуалци и артисти, които в края на краищата са утвърдили широко възприетия модел на артистична и гражданска независимост, според който се измерват повечето от големите интелектуални постижения на съвременността. Изключения, разбира се, има – тук бих посочил Никос Казандзакис, (може би) нашият Гео Милев, ако би оцелял, както и някои от критично настроените турски автори от двадесети век, които са плащали немалка цена за гражданската си дързост – но те очевидно не са достатъчни, за да се достигне онзи минимум на критична маса, необходим за появата на солидна, видима група от

¹ Виж в тази връзка статията „Двете Европи“ от Франсис Фукуяма, публикувана на български език в „Либерален преглед“ на 20.7.2012 (<http://librev.com/index.php/prospects-europe-publisher/1699-2012-07-20-10-44-00>).

критични и независими интелектуалци. Въпреки номиналното наличие на Нобелови лауреати у повечето от съседите ни, качеството на съответните интелектуални и граждански постижения едва ли е точно съизмеримо с онова на Запада¹.

Това са и обстоятелствата, които изглежда са формирали българската национална култура през целия досегашен ход на (след-освобожденското ѝ) развитие. Чиновническият характер на българската интелигенция трудно може да бъде отречен, още от самото ѝ зачатие (единствените сравнително успешни българоезични издания преди Освобождението – тоест такива, които са успели да просъществуват повече от няколко години – са финансираните от Османското правителство вестници като „Цариградски вестник“ или „Турция“), та чак до благословените дни на развития социализъм, в който културното чиновничество беше се превърнало в единствен начин на оцеляване, живот и сериозно добруване за тукашните интелектуални елити. Патриархът на националната ни литература без съмнение е постигнал този статус благодарение най-вече на факта, че творчеството му, поне във връхните си постижения, обслужва по класически начин „българската национална идея“ (всъщност то ѝ придава познатата днес форма, може би заедно със „Записките“ на Захари). Няколкото пък големи изключения от този утвърден и до днес „модел“ – Алеко, Гео Милев, (донякъде и) Георги Марков, за да посоча само най-известните – завършват с физическа елиминация

¹ Нито Иво Андрич, нито Орхан Памук (за да посоча само двама от Нобеловите лауреати от „комшудука“) ми се струват достатъчно значими като автори, мислители и обществени фигури, за да бъдат сравними с най-доброто от Запада. Напротив – споменатият вече Казандзакис, който по мое мнение е сравним с всичко на Запад, никога не е бил предложен за Нобелова награда, и то именно поради яростната съпротива на гръцката държава, чиито сановници са го възприемали като анти-патриот. Нобеловата награда, както е добре известно, е силно политизиран инструмент за отдаване на (национални) почести.

на носителите си, което вече е достатъчно указание за поносимостта, на която може се радва независимото гражданско и интелектуално поведение в тази страна и култура. Критиката – мека или твърда, шеговита или яростна, облечена във високо-символична форма или просто в продраните дрешки на ежедневието – не е нещо, което се котира особено високо тук. И никога не го е правила.

Но дали всичко това е някаква форма на „орисия во веки“? Самият аз доста се съмнявам. Културните обстоятелства се променят в унисон със социално-икономическите, като от своя страна им влияят силно, а понякога са в състояние и напълно да ги изместят на заден план. В такъв смисъл днешна България, която за пръв път в цялата си история прави реален опит за отваряне към и ставане на част от европейския Запад, е един вид напълно нов „дзвер“, чието поведение и бъдеще, ако и силно обвързано с миналото, едва ли е неподатливо на каквито и да било радикални промени. Откриват се възможности за социално, интелектуално и гражданско оцеляване, та дори и нормално съществуване, каквито не е имало никога досега в родната история. Най-простият пример за това е животът в странство¹ – една от традиционните форми на неподчинение и независимо съществуване на българските радикално настроени елити, но която днес, по милостта на модерните технологии, прави реалното участие в собствено българския културен процес въпрос на елементарни технически умения. Друга очевидно окуражаваща промяна е възможността за достигане на независима гражданска, не-

¹ Моля за извинение, че посочвам обстоятелства, толкова тясно свързани с личната ми съдба. Това е не толкова зле завоалиран опит за себеизтъкване, колкото отчитане на простото обстоятелство, че собствената ми културна работа би била напълно немислима в която и да било България отпреди, примерно, двадесет и повече години.

чиновническа позиция и вътре в самата България¹. На трето място – не по важност – идва чисто формалното участие на България (и) в европейския културен процес. Регулярните награди за европейска литература, колкото и бюрократичен да изглежда механизмът на раздаването им, все пак са чудесна платформа за разпространяване и разчуване на българската литература. На последно място ще спомена и според мен неизбежния факт на появата на едно следващо поколение български писатели и артисти, което ще бъде значително по-знаещо и умеещо да се оправя из лабиринтите на общоевропейското културно спонсорство².

И така, налице са множество факти и аргументи, които дават немалки основания за надежда. Есето тукашно, започнало едва ли не като некролог, логично завършва с нещо като мъничка Ода на радостта. Очакват ни вълнуващи времена³ – и, независимо дали ще успеем да ги доживеем, дори и самата надежда вече е лукс, който само малцина българи преди нас са могли да си позволят. Прочее, нека прием за всичко това!

¹ Нещо, което може да придобие най-различни форми – от някаква странна смесица между шоуменство и клоунада, какъвто изглежда все повече става случая с Калин Теризйски, до напълно сериозна, независима писателска позиция, каквато, надявам се, вече е постигнал Милен Русков.

² Нещо, което поне до този момент успява да овладее и приложи единствено Георги Господинов, от поколението автори, с което се идентифицират повечето от нас. Не ще и дума, в бъдеще хората като него – свалям им шапка! – ще бъдат много повече.

³ Или, може би по-точно казано, „очакват ГИ вълнуващи времена“. Какъвто и да е времевият хоризонт на тези тъй желани промени, аз ги приветствам с отворено сърце.

И отново за ролята на „историята“

Въпросът за ролята на „историята“ в българската история не престава да вълнува всички ни. Безкрайно интересен феномен, който според мен говори за огромната нужда от някакъв вид изясняване, някакъв вид постигане на консенсус относно базисните положения на онова, което бихме искали да знаем и приемем като меродавно относно миналото си, далечно и не чак толкова. Както и за принципната, безкрайно болезнена и дразнеща липса дори на някакви зачатъци от такъв консенсус, която прави невъзможен почти всеки разговор за „историята“ в днешна България. Казано възможно най-просто: общоприета версия на някаква българска история днес ние просто не притежаваме. В замяна на това пък имаме широко поле за спорове, дразги и откровени караници, в което авторитети няма и всяка историческа версия е свободна плячка за опонентите и противниците си. В един много интуитивно разбираем аспект на нещата, днес всички ние живеем в някаква версия на „завладяване на дивия Запад“. Българският див Запад, имам пред вид. И то точно дивия Запад на българската история.

И така, нека започнем с онзи базисен факт, онова обобщение, около което бихме имали най-добри шансове за постигане на някакъв вид първоначално съгласие: българската история е нещо, което предизвиква у повечето от нас един вид рефлексна реакция на неудовлетворение, неспокойствие

и потребност от доказване на „нещо си“. Тя ни прави неуверени, тя ни прави и агресивни, в случай, че се сблъскаме с различни от собствените си разбирания (което е и най-обичайният случай).

Ако бихте се съгласили с това първоначално допускане, то може би ще имате добрината и любезността да ме последвате във втората необходима крачка по пътя към изясняването на основните положения, които бихме желали да дискутираме в този разговор: изясняването на причината за това, нека го наречем така, „състояние на нервна възбуда“.

А причината според мен е проста и очевидна: разглеждана в сегашния си меродавен вариант, българската история най-често изглежда като колективен провал. Неизбежният махмурлук на всяка пост-тоталитарна общност, принудена да живее с трудно поносимото осъзнаване и приемане на факта, че цялото общество е било буквално водено за носа в продължение на много дълго време, че всички или почти всички „истини“ от последните еди-колко си десетилетия, днес са разкрити, отхвърлени, опровергани, активно или пасивно мразени – този базисен факт, не ще и дума, оцветява (почти) всяко историческо обобщение в силно негативна светлина и прави от постигането на някакъв нов вид исторически консенсус нещо изключително трудно, ако изобщо възможно за постигане.

Именно с това трябва и да започнем. С преосмислянето на това принципно отрицателно, принципно компенсаторно, отношение към собствената си история. С постигането на едно по-спокойно, по-зряло, по-самоуверено отношение към въпроса за това кои сме самите ние. И по какви причини сме такива.

И, дали ще ми повярвате, постигането на това по-зряло отношение към самите себе си, може и да се окаже съвсем не чак толкова свръхтежка задача. Защото, погледнат „обективно“, въпросът за оценката на „българската история“ не е нищо

друго освен един специфичен вариант на прастария въпрос за наполовина пълната – или наполовина празна – бутилка. Или, с други думи – тя може да бъде разглеждана и така, но И ТАКА. Основания за спокойствие има достатъчно, както се оказва при срещите с някои външни погледи към историята ни. Може би всичко, от което се нуждаем, е просто малко повече доверие към по-външните, по-безпристрастни, по-малко обременени оценки за българската история.

Нека видим какво казва по този повод един от признатите международни специалисти по най-нова българска история, доктор Шефан Трьобст от университета в Лайпциг:

Основана през 1878 като малко мулти-етническо княжество с територия от 64,000 квадратни километра и малцинствено население, наброяващо около една трета от цялото, днес България е значително по-голяма (около 111,000 квадратни километра), независимо от факта, че участва в две световни войни на страната на победените. Като територия тя е почти два пъти по-голяма, а заедно с това етнически почти хомогенна страна-член на ЕС. От държавно-национална (etatistische) гледна точка тук следователно става дума за двойна история на успехи, тъй като налице е както двойно увеличение на територията, така и успешно етническо прочистване.¹

Ха! Оказва се, че било възможно и едно ТАКОВА гледище. Провал няма. Напротив, има напълно очевидни основания за спокойна, принципно положителна оценка. Двукратно увеличение на територията, плюс почти пълна етническа хомогенност². Два на нула, казано на спортен език.

1 Шефан Трьобст: *Етнонационалната хомогенизационна политика между депортацията и принудителната асимилация. „Либерален преглед“*, <http://librev.com/index.php/discussion-europe-publisher/> 2539-2014-10-23-15-32-25 (положение от 29.1.2015).

2 Дали второто от тези неща е чак такава голяма ценност, пред вид рязко променящите се реалности на една потопена в глобалност, теоретично

Възниква, естествено, един напълно спонтанен въпрос. Но ако всичко е толкова просто, то защо никой – или почти никой – в днешна България не е склонен да приеме едно такова гледище като меродавно? Защо най-разпространеното гледище си остава онова за колективния провал, за „поредицата от робства“, прекъсвани от кратки периоди на свобода, за неуспешната реализация на „българската национална идея“?

Отговорът едва ли е прост и ясен, но самият аз съм склонен да го търся в посоки, свързани не толкова с фактическите положения от най-новата българска история, колкото с напълно неоправдания максимализъм, с който тя е обременена от ден първи на появата си. От Освобождението. От Сан Стефано.

Какво всъщност представлява „българската национална идея“ в нейния санстефански вариант? Погледнато от моя гледна точка – едно пълно незачитане и игнориране на базисните геополитически реалности, от които след-османска България е част. Това, плюс пълното забравяне на факта, че преди Сан Стефано тя на практика не е съществувала, не и извън (сравнително лудешките) мечти на шепя национал-революционери със силно ограничено влияние върху тогавашното обществено мнение. Вазов не случайно използва израза „пиянството на един народ“, описвайки трескавата, приповдигната и изпълнена с напълно нереалистични очаквания, атмосфера около най-видимия (и най-силно митологизиран) израз на българска национална воля преди Освобождението. Именно пиянство. Едно пиянство, игнориращо с лека и невежа ръка както принципния баланс на сили и интереси в тогавашна „голяма Европа“, така и същия този баланс в местния, локално-балкански контекст. Формулирана в един заострен, полемичен план, българската национална идея не е нищо друго освен някакъв вариант на „България срещу всички“. Е,

пост-национална Европа, си остава нещо спорно, но нека поне засега го оставим без дискусия.

къде тук са основанията да се чувстваме „излъгани от историята“, само защото тя ни е измъкнала бързо-бързо от това състояние на пиянство? В това, че ни се иска „нещо си“? В това, че колективният ни рев, от Балканската война насам, се върти най-вече около идеята за това, че сме били „предадени“? Че „мечтата“ – детинска, нереалистична, на инат, напук на всякакъв здрав разум – никога не е била реализирана? Ееее, ами докога все едно и също, докога с това неизживяно, неудовлетворено, вечно сърдито детство? Не ни ли е време вече малко да порастваме?

И отново: ако бихте се съгласили да ме последвате дотук, то вече можем да направим и следващата крачка. Един конкретен опит за рационално, лишено от компенсаторни емоции, преосмисляне и предоговаряне на новата българска история. Простото ѝ поставяне в ред, ако щете.

И така: с какво започва новата българска история? С националното ни осъзнаване, естествено. С пораждането на идеята за отделна българска нация (която пък не може да бъде разглеждана извън контекста на съответния общобалкански процес, получил началото си в Гърция, подхванат малко покъсно в Сърбия и Румъния, след което достига и до нашите земи¹).

И отново: струва ми се изключително важно, при разглеждането на този или други въпроси на новата ни история, да се освобождаваме от напора на отрицателните емоции. Да не се поддаваме на желанието да обясняваме „всичко“ с намесата на „зли сили“, с бързи и сравнително елементарни обобщения от типа на това, че появата на българския национализъм е прост израз на необходимостта от промиване на мозъците на

1 Добри описания на този процес не липсват. Тук бих посочил само книгата на Виктор Рудометоф *Национализъм, Глобализация и Православие*, в която се представя една мащабна и убедителна интерпретация. (Victor Roudometof, *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Praeger, 2001, pp.101-131).

населението, във връзка с ускорената подготовка на (неизбежната?) война с Турция. Няма как подобни неща да ни доведат до някакъв по-задълбочен поглед към собственото минало. За това, ако щете, просто им липсва необходимото хладнокръвие.

Много по-плодотворен ми се струва подходът, изхождащ от прилагането „на местна почва“, на вече утвърдени модели на историческо и социологическо обобщение, идещи откъм световната историческа и социална наука. Няма защо за пореден път да откриваме колелото, други са го направили преди нас. За самия мен меродавна в това отношение е теоретическата постановка на Мирослав Хрох, според която пораждането на европейските, и конкретно балкански национализми, протича в три фази (така наречените фази А, В и С), като първата от тях обхваща периода на осмисляне, пораждане и оформяне на националната идея (конкретно – българската културна нация, все още без претенции за политическа независимост, но със силно и отчетливо настояване за разграничаване от доминиращата по онова време балканска култура – гръцката). Втората фаза (В) е фазата на „агитация и пропаганда“, за целите на спечелване на „народните маси“ за идеята за национална независимост. Третата фаза (С) е конкретно-революционната фаза, в която се постига тази независимост.

И така, фаза А. В собственото ми разбиране това е фактическият период на българското Възраждане, което аз съм склонен да ограничавам до рамките на петдесет години (приблизително 1830–1880). Разбира се, с това не се отрича фактическото наличие на предшествващи фигури, основно Паисий, йеросимонах Спиридон и Софроний Врачански, но пък се дава отчетлив израз на факта, че по същество те НЕ СА част от процеса на българско Възраждане, поради простото непъришествие на творбите им в корпуса на българската култура

от онова време¹. Струва ми се важно да подчертая също, че за мен тази първа фаза е предимно културно обусловена, тоест, че революционно-освободителният аспект от формирането на българската националност е второстепенен и на практика от слабо значение преди самото Освобождение.

Вторият период, втората фаза (В) от развитието на българското национално съзнание е свързан с изключително важния факт на неговото „одържавяване“ и превръщане в държавна идеология, непосредствено след Освобождението. Тук вече има реални основания да се говори за онова, на което настоява сравнително упорито господин Иван Д. Стоянов в собствената си интерпретация на пораждането и развитието на българския национализъм, тоест разбирането за инструментализацията, на която е подложена българската национална идея в годините непосредствено след Освобождението, с цел подготовка на война². Това е и онази версия на българския национализъм, която в края на краищата се превръща в доминантна, в резултат на което сегашното разбиране на „българскостта“ придобива и толкова силен компенсаторен, манипулативен характер. Поради необходимостта от изключително бърза мобилизация на много големи човешки маси, българският национализъм – както и повечето компенсаторни европейски национализми от това време – придобива един креслив, агресивен характер, с непропорционално превъзнасяне на отделни негови елементи, като „силата на революционния устрем“ и потребността от героични, издиг-

1 Виж в тази връзка Жанет Сампимон, *За ролята на историографията при развитието на българското национално съзнание*. „Либерален преглед“, 21.11.2014. (<http://librev.com/index.php/prospects-science-publishet/2561-2014-11-21-12-57-00>, положение от 29.1.2015).

2 Иван Д. Стоянов, *Ролята на „историята“ в българската история*, части I и II. „Либерален преглед“, 8.8.2014. (<http://librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/2453-istorija-rolja-1>, положение от 29.1.2015)

нати на абсолютно нереалистични пиедестали, национални герои. Освен това той се превръща в монополна програма за национално-патриотично образование, с всички сравнително тежки последствия, идещи от това, особено във времена на пост-национална модерност, в които този тип образование и себевъзприятие се оказват на практика пречка пред пълноценната интеграция на България в Европейския съюз (отново лично мнение).

Третата, чисто революционна фаза (С) от развитието на българския национализъм – в собствената ми, сравнително неортодоксална интерпретация – е Балканската война, а не, както винаги досега се е смятало, Априлското въстание. Излагал съм по други места собствените си разбирания и аргументи относно това защо Априлското въстание (и цялата ни предосвобожденска история) не бива да се разглеждат като реално-революционни такива¹, тук не искам да го правя отново. (Не ще и дума, стриктното придържане към методологията и хронологията на Хрох може – и със сигурност трябва – да бъде подложено на далеч по-детайлно и по-професионално преосмисляне отколкото съм в състояние да го направя самият аз².)

Бих искал, в края на това тъй кратко изложение, да се върна отново на мисълта за причините, обуславящи нашия национален „исторически махмурлук“. Те са основно две, струва ми се, при това неразривно свързани една с друга. Първата от тях е вече посочената нереалистичност на „българската

1 Виж Златко Енев, *Кошунствени мисли от по средата на лятото*. „Либерален преглед“, 20.7.2013. (<http://librev.com/index.php/discussion-bulgaria-publisher/2119-2013-07-20-20-56-39>).

2 Няма обаче да крия надеждата си, че виждам в този вид конспектно излагане на едно напълно ново разбиране за пораждането и хронологията на българското национално съзнание, един вид своеобразно „пътеполагане“ на насоките, в които евентуално би могла да се развие част от българската историография в някакво бъдещо време.

национална идея“, а втората – пределно реалистичното опровержение, на което тя е подложена в хода на балканската история от двадесети век. Не ще и дума, комбинацията от нереалистични очаквания, последвани от рязко „смъкване обратно в реалността“, има силно травматичен ефект, който и досега не е преодолян в колективното ни себеизживяване. Ето защо е нужно – отново и отново – да изследваме и се учим от опита на други европейски нации, които вече са минали по този път преди нас. Имам пред вид основно следвоенния исторически опит на трите германски държави, ГФР, Австрия и ГДР, от който може да се почерпи изключително полезно знание относно това кои са практически функциониращите начини за справяне с подобен род исторически травми – а също и кои са капаните, които стоят по пътя на обществата и народите, опитващи да се освободят от един такъв тип минало¹.

И в самия край – неизбежното, пък и необходимо, заключение. Провал ли е новата българска история? Или, напротив – несъмнен успех, разглеждана по начина, по който го прави доктор Трьобст? Отговорът, драги сънародници, не може да бъде даден от никой друг, освен от самите нас, от нашата воля за постигане на една европейска нормалност, от нашата готовност да преосмисляме, да се разделяме с компенсаторните клишета на българския национален разказ, вечно разкъсван между крайностите на патриотарското „историческо възпитание“ и тихата нега на реалността извън него. С други думи – от способността ни за реалистично, непреднамерено, необременено мислене.

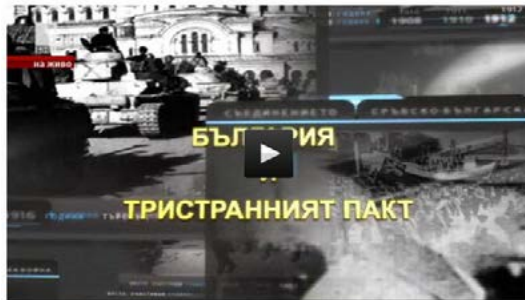
Можем ли да я открием, най-после, тази способност? Можем ли или не можем? Как мислите самите вие?

1 Виж в тази връзка Златко Енев, *Преработването на миналото – България, 2013*. „Либерален преглед“, 9.6.2013. (<http://librev.com/index.php/discussion-bulgaria-publisher/2081-2013>), както и *За ползите и вредите от „историята“* – части 1, 2 и 3. „Либерален преглед“, 16.9.2013. (<http://librev.com/index.php/prospects-science-publisher/2171-nutzen-und-nachteil-1>).

За „андрешковското“ отношение към историята

България и Тристранният пакт в „История.bg“, 23.02.2015

Февруари 23, 2015 | Прочетено: 1206 | 3 Коментари

[България и Тристранният пакт в „История.bg“, 23.02.2015](#)

Не мога да се освободя от усещането, че в днешна България някак напълно неоспоримо се е утвърдило едно, ще го нарека така, „андрешковско“ отношение към историята. Какво имам пред вид? Ами просто това, че, докато можем да живеем с усещането, че сме надхитрили и измамили всички, включително и самите себе си, то значи историята е на наша страна. Едва ли може да се намери по-показателен в това отношение пример от въпроса за участието на България във Втората световна война на страната на нацистка Германия. Консенсусът,

доколкото мога да го почувствам от това предаване, пък и изобщо от атмосферата в „обществения дебат“ е, че това е било „нещо добро за нас“. При това важна в случая ми се вижда не толкова самата дискусия дали сме имали друг избор или не. Истински противоречивият обществен консенсус в случая е, че ние СМЕ СПЕЧЕЛИЛИ от всичко това. Върнали сме си Добруджа, не сме дали чак такива жертви като съседите, страната не е опустошена... Какво повече можем да искаме?

Ами малко повече интелектуална почтеност – това е, което не само можем, но и НА ВСЯКА ЦЕНА ТРЯБВА да искаме. От обществения дебат остава напълно отстранен въпроса за МОРАЛНОТО ПАДЕНИЕ, което всичко това причинява на България и нейното общество. Пълната липса на осъзнаване на простичкия факт, че, с каквито се събереш – такъв и ставаш в края на краищата. В резултат от присъединяването си към пакта България става доброволен и ЕНТУСИАЗИРАН участник в МИНИМУМ две изключително тежки военни престъпления, за които и до ден-днешен в обществения дебат няма сериозна дискусия. Първо – депортацията на македонските и егейски евреи, преминала без какъвто и да е знак не само на протест, ами и на каквото и да било отбелязване, както по онова време, така и до преди буквално едно десетилетие. Второ – престъпленията, извършени от българската окупационна армия в егейска Македония и по-специално изключително жестокото потушаване на гръцкото въстание в Драма, за което и до наши дни в българското обществено пространство липсва какъвто и да е дебат.

Казано с едно изречение – отношението на днешна България към нейното минало от времето на Втората световна война е може би най-красноречивият пример за „замитане под килима“ на вечната тема за вината и собствената отговорност за историческото минало. Ние с удоволствие поставяме себе си в ролята на жертви, когато трябва да обясним на себе си и „света“ защо в България нищо не функционира като

хората. Опрат ли обаче нещата дотам да дадем единствено-то възможно обяснение – защото САМИТЕ НИЕ сме избрали един такъв, а не някакъв друг, начин на живот и поведение, то с неизбежност се стига до ситуацията от народната приказка: „Е все аз, все аз – нека сега и другите да кажат нещо“...

А може би все пак си струва да се замислим върху това в колко много отношения опитът от политиките и изборите на Втората световна война подготвя и предопределя по-нататъшната тоталитарна история и машинария в България. Тук ще посоча само няколко от тези политики и идеите зад тях:

Първо: „спасяването“ на българските евреи, както многократно съм посочвал, се превръща в генерална репетиция и матрица за начините, по които ще бъдат третирани малцинствата в комунистическа България. А това означава няколко много прости неща, най-важното от които е, че докато не ги **„просто избиваме“**, ние винаги можем да си запазим възможността да представяме собственото поведение като оправдано, неизбежно или – ДОРИ! – заслужаващо уважение, стига само за това да не се разчува много „из Европата“. В частност, българското настояване, че ограбването, изпращането по трудови лагери и – в края на краищата – прогонването от страната, на еврейското малцинство, е форма на негово „спасяване“, се превръща в основен мит на следвоенната българска история, който властва в българското културно пространство и до днес. Обществеността и историците в България упорито настояват, че приемането на Закона за защита на нацията и неговото по-късно налагане (без унищожение) върху еврейското малцинство, е било някаква форма на „историческа неизбежност“. Че срещу него са се „противопоставили“, цифром и словом, само няколко ДЕСЕТКИ души в тогавашна България (специално под протестното писмо на писателите стоят ОСЕМНАДЕСЕТ подписа), си остава също някаква форма на историческа неизбежност, както изглежда. България

ограбва и лишава от права еврейското малцинство БЕЗ ДА Й МИГНЕ ОКОТО. Днес това се нарича „спасяване“ ...

(АБСОЛЮТНО същото нещо, приложено четиридесет години по-късно към българските турци, носи днес позорното название „възродителен процес“ – и все още мрачно очаква окончателното си и еднозначно осъждане от страна на „българското общество“.Ами чакай, като си нямаш друга работа...)

Второ: престъпленията на армията в окупираните от България земи, които НИКОГА не се превръщат в тема за публично обсъждане в която и да било България, създават благодатна почва за приемането, като широк обществен консенсус, на представата, че силата е равна на право, точка. Това е и основната форма на разбира на „историческото развитие“ в България. Няма гражданска съпротива, няма несъгласие, няма протести. Има само „бе аз мога ли ви...“. И това отново е резултат от изборите, направени от цялото българско общество по време на и след Втората световна война.

Трето (и НАЙ–ВАЖНО): идеята, че „националният интерес“ може и трябва да оправдава АБСОЛЮТНО всякакви потъпквания и избутвания назад на „глупости“ от рода на „морал“ или „отказ от насилие в политиката“, се превръща в до такава степен утвърдена аксиома на „българското мислене“, че, както можем да видим и от този разговор, тя не се поставя под въпрос буквално от никого. По какъв начин „българският национален интерес“ ще оправдае примерно насилията над жителите на окупираните територии, които отказват да идентифицират себе си като българи, е въпрос, който не си задава НИКОЙ. „Интереса клати феса“ в този случай се превръща в нещо много по-ужасно, той получава и допълнението „иначе ви чака и още по-лошо“.

И това са само нещата, които ми хрумват ей така, на прима виста. До каква степен пошлостта, фалшът и в края на краищата насилствеността на този тип мислене, са довели до непоправими деформации в тъканта на българското граждан-

ско общество (ако такова чудо изобщо е съществувало някога по тия земи) е въпрос, на който, разбира се, отговор(и) може да даде единствено бъдещето...

Или може би не съвсем. В самото предаване, на тридесет и четвъртата му минута, се случва следната прелюбопитна сцена: Георги Марков, български академик, известна обществена фигура и специалист по международна история, заявява ПРЕД КАМЕРА:

„За съжаление Хитлер не приема“ (предложението на тогавашния външен министър на Япония, Йосуке Мацуока, Русия да стане член на тристранния пакт). „Историята би могла да се развие по друг начин.“

„А защо за съжаление, професоре?“

„Защото ние също сме победени във Втората световна война. [...] Аз все се шегувах, че [иначе] щях да си представям книгата си в Кавала или на Охридското езеро. Или може би на остров Тасос.“

Следва кратка, изпълнена с неудобно въртене по столовете пауза, след което водещият добавя:

„Това е така [...] за последствията ще говорим малко по-нататък“.

(При което пишещият тия редове застива с раззината уста и не успява да я затвори, все едно, че го е ритнал кон).

Сега, не знам дали е възможно да се предаде точно усеждането, с което един човек, вече поотвикнал от българските реалности (да не говорим пък за някой, който никога не е трябвало да свиква с тях, примерно хипотетичният жител на Средна Европа), би възприел тази фантастична сцена. Единственият начин да ви предам какви точно картини преминават през съзнанието ми в този момент е прибягването към,

нека да го наречем така, един вид средноевропейска интерпретация. Представете си, значи, някой мастит немски историк, който казва в телевизионно предаване, че не би било никак зле, ако Хитлер беше спечелил войната, защото в такъв случай той, историкът, би представял книгите си в Москва, а не в Берлин. Имате ли представа какво точно би се случило след някаква подобна сцена? Ще се опитам тук да импровизирам.

Значи, първо, въпросният историк най-вероятно ще напусне телевизионното студио, преоблечен в традиционния костюм на доктор Ханибал Лектър (тоест усмирителна риза и намордник), ръководството на съответната телевизия със сигурност ще бъде уволнено до крак (а самата телевизия – затворена за неопределено време), докато някои по-радикални политически кръгове в Америка сигурно не на шега ще започнат да обсъждат въпроса за наложителната нова окупация на Германия, с цел възможно най-спешно превъзпитание на целокупния немски народ.

Това, предполагам, би се случило в Германия или някоя друга от така наречените „нормални“ европейски страни. Какво точно се случва по европейската периферия, където – очевидно – хората все още живеят в съгласие със законите, описани някога от Джеймс Фенимор Купър, засега все още не е съвсем ясно.

Ще получим някаква идея за това – или поне така се надявам – след като видим какви ще са реакциите срещу този кратък повик за гражданско пробуждане.

Ако изобщо се получат някакви реакции, разбира се.

За Нелсън Мандела и неговите български интерпретации

Господин Яни Милчаков, инак уважаван от мен професор-доктор, литературен теоретик и историк, българист и славист, народен представител и дипломат (цитирам по *Уикипедия*), има днес добрината да публикува във форума на „Либерален преглед“ един коментар с, ще го нарека така, леко спорно съдържание. Това пък ме накара да отговоря с друг коментар, който обаче се разрасна до такава степен, пък и придоби, за предубеденото ми съзнание, една определена степен на важност, та в края на краищата реших да го публикувам на сайта под формата на отделен текст. Добрият господин Милчаков, не ще и дума, е най-любезно поканен да отговори на този тук текст със свой собствен, ако го счете за нужно. *Fiat justitia, ruat caelum.* (Това тук, разбира се, го изкопирах отново от *Уикипедия* и го сложих вътре в текста, ако и да не знам дума латински; за сведение – означава „Да бъде справедливост, пък ако ще и небесата да се сринат“ – и поне на мен ми звучи много cool. Прочее – да бъде справедливост!)

Самият коментар на господин Милчаков [може да се намери ето тук](#). Няма да го цитирам изцяло, тъй като е доста пространен. Ще се задоволя само с онази негова част, която ми се струва най-показателна и която се превърна в повод за

цялата ми тукашна филипика. Нека се надяваме, че от това е имало смисъл.

И така, цитирам:

А какво направи Мандела с ЮАР чрез наложената от него „тирания на антирасизма“, чрез насието над бели, индуси, пакистанци, чрез безумните национализации на последвалите го миниатюри Табо Мбеки и др. – личи от много книги и студии-включително и на ЧЕРНОКОЖИ АНАЛИЗАТОРИ! Ето какво остава от една богата, просперираща и разумно уредена страна (в която расовият проблем щеше да бъде решен много по-добре, ако не беше зверската политическа радикализация и моралната деградация на обществото!).

След което започвам (тук-там малко през просото, с молба за извинение)...

Ухааа! Ако не друго, то сега поне се познаваме малко по-добре! Щом апартейдската Южноафриканската република е била „разумно уредена страна“, то същото, предполагам, може да се каже – с малко уговорки – и за [Generalgouvernement](#)-а на Ханс Франк в окупирана Полша. Колко му е, хеле пък в една политическа среда като сегашната българска...

Предполагам, че никой от двамата ни не се шегува, така че, *Jedem das Seine*, господин Милчаков!

А сега за принципните неща. Като оставим настрана собствения ми гняв, заслужен или не, то именно в такива изказвания според мен се вижда дълбоката несъвместимост между умонагласите на голяма част от (надявам се по-възрастната) българска интелигенция и ценностите, които защитава днешна Западна Европа. Действително, има основания за изтъкване и откриване на двойни стандарти, доколкото нетърпимостта към десния радикализъм (включително и моята собствена, тъй като до голяма степен аз вече съм повече или по-малко по немски *превъзпитан* човек – не че съм

ги засукал тия идеи с майчиното мляко, разбира се) – там изглежда е доста по-голяма от онази към левия такъв, поне на идейно ниво и поне доколкото той не стига до тероризъм. (Инак не ми се вярва някой от любезните ми читатели тук да е изперкал до такава степен, та да твърди, че Федерална република Германия е гладила с перце по главата радикалните си леви терористи). Духът на обединена (Западна) Европа сигурно изглежда силно „ляв“ откъм дебрите на Изтока (моля за прошка, служи си с леко манипулативни изразни средства като ирония, но пък не искайте от мен чак толкова много обективност: все пак съм новопокръстено чедо на една друга среда, а пък – щем не щем – всички ние възприемаме тази друга среда като „по-висока“ – или поне при мен е така, **mea culpa**). Както може би знаят немалко от вас, конституцията на обединена Европа набляга много по-силно от другата Голяма конституция – американската – върху неща като социална справедливост и равенство. Тези неща пък, от своя страна, не са съвсем стопроцентово съвместими с онези форми на свободно действие, особено в икономическата сфера, върху които тъй упорито настоява либертарианският американски бизнес-истаблишмънт, пък и голяма част от водещата тамозна интелигенция, поне от около 50-60 години насам (преди това е било по-другояче). А това със сигурност призовава духовете на „комунизма“ сред голяма част от днешните източноевропейски интелигенти. Освен това има силна разлика в начините, по които се преработва и запечатва миналото в (сегашните) Западна и Източна Европа. Борбата за това „кой от двата тоталитаризма е бил по-лошият“, колкото абсурдна, толкова и реална, очевидно се превръща в нещо като средство за (себе)идентификация на голяма част от източноевропейските граждани, не непременно само и единствено интелектуалци.

Сега, че това води до някаква АБСОЛЮТНО неразбираема от гледната точка на Запада готовност за един вид „амнис-

тиране“ на дясно-радикалния тоталитаризъм, за сметка на едно изтъкване на левия като „единствено релевантен“ е, без съмнение, нещо, което може и трябва да се обяснява предимно чрез обстоятелствата, в които е израснало и е било социализирано това (източно) поколение. То не е достатъчно старо, нито пък – поне у нас в България – е видяло нещо чак толкова лошо от нацизма и фашизма, за да бъде в състояние да вземе на сериозно неговото безрезервно осъждане, колкото и филми за Аушвиц и Варшавското гето да гледа. От друга страна собствената „младежка“ съдба (която, ако питате мен, в българския си вариант е също толкова „хладка водица“, колкото е и онази от предшестващия го авторитарен период – с други думи, „брей, колко много сме страдали, не можехме да си разказваме политически вицове на висок глас“)... Та, тази собствена съдба се възприема комай като трагична и осакачена именно от комунизма (чиста и печална истина, разбира се, която обаче в никакъв случай не може да послужи и като ОПРАВДАНИЕ, а не само обяснение, за интелектуалната импотентност на това поколение). Оттук и гневът, да не кажа „бесовете“ на източния тип „антикомунизъм“. Както става очевидно от [някои все по-смели изказвания на негови знаменосци](#), включително и по водещи национални медии, той не се притеснява ни най-малко от мисълта, че може би прави опити за реставрация на идейни и идеологически конструкции отпреди повече от половин век, пред които либералният Запад стои със зяпнала уста.

Тежката – и обяснителна – реалност си остава тази, че, конфронтирани с един идеен вакуум след падането на комунизма, основните български поколения от времето на комунизма (тоест хората на моя възраст и нагоре) се оказаха напълно неспособни да възприемат и намерят някакви други ценности, освен, по стар български обичай, да преоткрият топлата вода, тоест да се върнат обратно към идеята за „доброто старо време“ и свързаното с него превъзнасяне на

ценностите на авторитарната българска монархия, заедно с всички ѝ не чак толкова лекичък и безопасен национал-шовинизъм, заедно с толерантността към нацизма, заедно с дълбоката подозрителност към либералния (основно англо-саксонски) Запад – и т. н, и т. н. Оттук и сравнително пълната неспособност за сериозно приемане на идеите на Европейския съюз. Елементарно, Уотсън...

Моето поколение, както съм казвал нееднократно, е безвъзвратно изгубено. В България то се реализира или под формата на мафиотско разбойничество, или като се калцира и превръща в „интелектуален“ отрицател на всичко, което идва все по-здравно откъм либералния Запад (който за него е „ляв“ и „червен“, та пуши). Разбира се, това поколение е напълно неспособно да прозре принципната шизофрения на собствените си позиции, тъй като, за да може да функционира на някакво що-годе освободено от безумни логически противоречия ниво, то непрекъснато трябва да разделя собственото си съзнание на водонепроницаеми зони, които са напълно – и печално – взаимно изключващи се. Примерите изобилстват. Ще дам тук само два:

Първо: по-голямата част от хората от това поколение са силни русофоби (което си е стара българска традиция и в това самият аз не виждам особен проблем, ако и да не го споделям като умонагласа – собственото ми отношение към Русия е неутрално, тоест аз се прекланям пред класическата ѝ хуманистична култура и презирам до дъното на душата си нейната „политическа култура“). Това ги води – според мен по-скоро случайно – до една позиция, сходна с онази на Запада, тоест до отхвърляне на всякакви руски планове за експанзия. Отлично! Тук сме в един и същи лагер. Всичкото хубаво, само че същите тези хора, буквално на следващия дъх, поддържат някакви твърдения за „български национален идеал“ в неговата авторитарно-монархическа форма, който не е нищо друго, освен утвърждаване на собствено българското право

на експанзия – нещо, което яростно отричат, когато става дума за Русия. Някой тук да беше споменавал думата „двойни стандарти“? Или може би е време вече да използваме една по-простичка и по-директна такава – „циклофрения“?

Второ: както изглежда, тези хора (сред тях самият господин Милчаков, плюс още доста други възрастни хора тук във форума, за чието мълчание в случая съм *безкрайно* благодарен, тъй като не ми се ще, все пак, да говоря по такъв безпardonен начин на хора, които могат да ми бъдат ако не бащи, то доста по-големи батковци, примерно)... Та, същите тези хора очевидно смятат себе си за демократи и привърженици на някакъв модел на „свободно общество“, но за съжаление разбиранията им за тези неща отново са оформени в съгласие с представите, включително и морални, на онова пред- и околвоенно време, което е било всичко друго *но не и* демократично, нито пък „морално“ в какъвто и да е днес приемлив смисъл на тази дума. Резултатът от това е очевиден: те са в състояние да говорят на един дъх за „демократия“, а на следващия – за „разумния апартейд на ЮАР“, след което моята единствено възможна реакция е „Ами какво можеш да очакваш от хора, които сами живеят в един (европейски) бантустан?“

Това е ситуацията *днес*. Радостният факт е, че това поколение постепенно си отива, просто няма как другояче. Не чак толкова радостният факт е, че то предава именно тези *безкрайно* фалшиви и архаични представи за „демократия“ и „модерност“ на следващите поколения, голяма част от които, поради изключителната културна бедност на страната, ги лапат като пословичните шарани – мухи. (Във Фейсбук непрекъснато срещам разни млади активисти, които говорят *точно* същия вид булгаристански булшит, ще речеш, че са родени през 1919, а не през 1991. Трябва обаче веднага да се уточни, че в по-голямата част от случаите биографиите им веднага ги издават – това са деца, които по една или друга причина не са успели „да избягат“, те никога не са учили на Запад, дейст-

вително владеят западни езици, но това в никакъв случай не е достатъчно за пробиване на „радиационния слой“, тоест в края на краищата те си остават ретроградни, анти-модерни и „консервативни“ по един дълбоко реакционен начин, хора. Някои от тях, които познавам лично, дори отказват да ползват модерна техника, подобно на амишите в Америка, въпреки че това е неизбежно, доколкото са принудени като минимум да ползват Фейсбук, а значи и компютри.)

Казано е отдавна: **по плодовете им ще ги познаете.**

А до каква степен натискът от Запад, който ми се струва неоспорим и – надявам се – неотразим, ще започне малко по малко да прочиства всички тези болезнено-ретроградни защитни реакции, насочени едновременно и против едно напълно объркано минало, и против едно заплашително бъдеще, си остава нещо неясно. Факт е обаче, че за тези хора бъдещето изглежда мрачно, лишено от перспективи и по принцип враждебно до степен „да се спасява кой както може“, независимо от възрастта им. Западна Европа ги отблъсква (а всъщност те не са достатъчно конкурентоспособни, за да имат дори минимални шансове в нея), докато Източна Европа им предоставя онова, което предоставя на всички ни – тоест една пост-радиационна област, чиято деконтаминация вероятно ще отнеме още много десетилетия. Остава им някаква форма на тихичко отчаяние – и развяване на патриотарско-архаични лозунги откъм леко спарени провинциални университети (макар че там разбира се има и по-други, по-различни хора, както знам от личен опит). Това, плюс спорадичните – и дълбоко човешки, дълбоко разбираеми – моменти на емоционални изблици, под мотото „може и да сме динозаври, но пък в замяна на това сме много!“

Все още. Само и единствено „все още“, уважаеми господа и дами. Данните от паспортите в никакъв случай не ни представят като носители на бъдеще, за взаимно наше огорчение (или утешение) – кой както предпочете да си го тълкува. Ос-

таналото ще показват и вършат ония, които идват след нас. Надявам се те поне да са осъзнали по някое време, че липсата на чиста и ясна последователност примерно в биографията на Нелсън Мандела, не превръща непременно режима, който той и хора, мислещи като него, в края на краищата премагнаха и обрекоха на вечно порицание и позор, в някакъв вид **разумно уредена страна.**

(боШке!)

Толкова за днес, уважаеми. Господ ще съди и отсъжда за всички ни, това май е единствено ясното нещо помежду ни...

За новата европейска мемориална култура – и задачите, които тя поставя пред нас

Берлински препъни-камъни
(Wikimedia Commons)

Представянето в един и същи брой на „Либерален преглед“ на цели два материала, посветени на новата европей-

ска мемориална култура ([Бъдещото минало: монументалните паметници на съвременен Берлин и Еврейската история не е само Холокост...](#)), в никакъв случай не е случайно. Целта на това концентрирано предлагане е да се направи опит за по-целенасочено и концептуално изчистено представяне на една изключително важна тенденция в по-новата (основно германска, но напоследък и общеевропейска) историография, а също и мемориална култура. Това е нещо изключително важно за цяла Европа и в такъв смисъл значението му и за българската публика трябва да бъде направено колкото се може по-ясно. Тук става дума не за някаква дреболия, а именно за начините, по които най-вероятно ще бъде преживявано и запомняно „бъдещото минало“. С други думи, тук става дума за различните пътища, водещи „напред“ – и начините, по които може да се улесни тяхното откриване.

След тези уводни думи сигурно ще ви бъде вече по-лесно да откриете общото между двата текста и мемориалните комплекси, които те представят: основното новаторство на този вид запаметяване и увековечаване на миналото се състои в това, че „прожекторът на паметта“ при тези проекти вече е насочен не към онова, което по традиция е било основното съдържание на всички по-големи паметници в Европа, а и по целия свят (*собствените* победи, *собствените* паднали герои, *собствените* скърби, изживяваните като *собствени* поражения и нуждата от отплата за тях). Нищо подобно в новата европейска мемориална култура! Обект на представяне, поклонение, пиетет, скръб и в края на краищата увековечаване, тук вече са неща като *собствените* предразсъдъци от (близкото) минало и евентуално *собствените* престъпления, до които те са довели. С други думи, скръбният поглед (а евентуално и обвиняващият пръст) е насочен не към „другите“, а към самите себе си. Именно това радикално преобръщане на погледа от „навън“ към „навътре“, радикалният *отказ* от екстернализиране, овъншноствяване, на собствените проблеми и търсе-

нето на виновници и отговорници извън сферата на собствената дейност, е възхитителната нова *differentia specifica* на тази нова историография и мемориална култура. Забележете как при почти всички модерни паметници в Берлин става дума за нещо, което техните противници обикновено наричат с думите „увековечаване на собствения позор“ – на първо място [Мемориалът на убитите в Европа евреи](#), разбира се, но и всички останали по-забележителни берлински паметници от ново време ([Мемориалът на изгорените книги](#), двата Мемориала на убитите по времето на нацизма [хомосексуални хора](#) и хора от [ромски произход](#), а също и така наречените „[Берлински препъни-камъни](#)“, както и много други, по-малко значителни мемориални комплекси и структури). Навсякъде едно и също, навсякъде този императив да не се забравя, да не се отказва тежкото бреме на отговорността – вече четири поколения след нацизма! – да не се отмества погледа от собствената общност и личност, да не се търси друг отговорник за собствената съдба и избори.

Аз – и никой друг – съм отговорен както за миналото, така и за настоящето, а значи и за бъдещето. Както моето собствено, така и онова на страната, в която живея, а значи и онова на света и планетата, които обитavam.

Ето това е лозунгът на нова Германия и Европа.

Същата тенденция, ако и по един малко по-мек и може би по-приемлив за „нешколуваната в покаяние“ източноевропейска публика, представя [Полин – музеят на историята на полските евреи](#). Една скромна, но важна част от неговото изложение е посветена на собствено полските престъпления и насилия, извършени над евреи по време на и малко след Втората световна война. Името „[Йедвабне](#)“ стои изписано редом с всички останали, тук няма опит за прикриване на собствената отговорност, нито пък желание за търсене на „чужди ви-

новници“ (без да се омаловажава факта, че основните убийци на евреи в Полша, както и по цяла Европа, са нацисти, или казано по-точно, етнически германци). Много по-важен обаче е фактът на самото появяване на този толкова величествен и впечатляващ музей. Колосално-впечатляващата сграда, самият израз на подемане на една напълно нова политика, напълно ново отношение към едно традиционно преследвано и презирано малцинство, неприкритото желание за поемане на пътя, водещ към новото бъдеще на Европа – всичко това без съмнение поставя Полша на самото чело на колоната от сравнително бедни, сравнително „тъмни“ и натоварени с различни форми на нелеко историческо минало източноевропейски страни и народи, които тепърва ще трябва да доказват, че са заслужили честта да бъдат приети в „семейството на цивилизованите“.

Но какви са изводите от всичко това за нас – българите от 21-ви век, опитващи се да вземат на сериозно задачата за собственото си цивилизоване?

Мисля, че заключенията тук са сравнително директни и ясни: пред всички нас стои нелеката, но неизбежна задача да преразгледаме, премислим и представим по нов начин собствената си история – близка и далечна. От вечни жертви на нечие насилие и несправедливост, от вечно очакващи компенсация за нанесените им от историята, Великите сили и съседите, неправди, ние най-после трябва да направим от себе си хора, способни на реална самокритика и поемане на отговорност за собствената история. Стига толкова озлобление, стига толкова безсилна ярост и очакване на признание на нашата велика жертвеност. На такива призови няма да реагира никой друг освен самите нас – поне толкова би трябвало да сме научили от най-новата си история. Време е вече да отворим очи за онова, към което изпитват респект и уважение всички – а именно, способността за спокойна и зряла преценка на собствените отговорности и исторически грехо-

ве. Спешно наложителната задача както пред българските историци, така и пред цялата общественост, и особено пред така наречените „български елити“, политически и други – е да се представи пред самите нас и пред света образа на една България, която, колкото и малка, е способна на чутовния подвиг на интроспекцията, себе-осъзнаването и реалното покаяние.

Но какво означава това на практика?

Отговорите, струва ми се, са интуитивно ясни, ако и днес отричани яростно от всички, които биха искали да продължават по „стария начин“, тоест да изживяват себе си и България като вечни пионки в чужди ръце, като вечни жертви на чужди, независещи от собствената им воля, действия. И в края на краищата – като хора, които вечно „нямат нищо общо“ с нещата, които се случват в и с България.

Онова, към което трябва да насочим строг, обективен и критичен поглед, са собствените ни грешки, собствените ни грехове и собствените ни престъпления.

Вместо безумно възвеличаване на Априлското въстание и последвалото го (незаслужено и недораснато) „Освобождение“ – критичен поглед към незрелостта на българското общество от средата и втората половина на деветнадесети век. Ново преосмисляне на българското Възраждане – не като някакъв български „Ренесанс“ или дори постепенна революционизация на едно силно изостанало общество, а като процес на формиране на една нова нация, който протича забележително успешно почти до самия си край, **когато бива на практика опропастен** от прекомерната революционна напористост на шепата млади и незрели идеалисти, които действително успяват да преобърнат целия ход на българската история, мнозина от тях заплащайки за това с животите си – но на каква цена? Открито признаване на факта, че в България никога не са съществували каквито и да било „революционни класи“ или дори по-широки групи от населението, поддържащи идеята за революция. Че „Освобождението“ ни изправя пред

много повече проблеми, отколкото решения, че то ни превръща в една от най-неудовлетворените и вечно очакващи „справедливост“ нации и страни в Европа (поради известното на всички ни до болка разделяне на населените от българи области на три части). Че, поради обусловения от собствената ни прибързаност и незрелост, прекалено ранен възход на един (по неизбежност, при тези обстоятелства) силно агресивен, силно компенсаторен, силно заплашителен както за съседите ни, така и за общеевропейския мир национализъм, ние сме се превърнали в една от точките на вечен европейски раздор. И че при всички удали се възможности никога не сме пропускали да нападаме и окупираме съседни територии – дори и когато, след края на Първата световна война, историческата и геополитическа обстановка в Европа и по света се е променила по такъв начин, че с тези си действия ние вече задължително сме се превърнали в агресори. Че сме причинили на съседите си тежки и трудни за забравяне злини, които и до днес просто плачат за признание и покаяние.

И че всичко това е било съпровождано от една неуморна, непрестанна и печална, борба за постигане на „чиста българскост“, в резултат на която сме извършили непростими насилия и потъпквания на човешка чест, достойнство и ненакърнимо право на собствен избор, по отношение на сънародниците ни с различен от български етнически произход. Вечното преследване на българските мюсюлмани, провеждано на практика непрестанно, от времето на Освобождението, та чак до наши дни. Множеството кампании за изселване, прогонване, преименуване, отнемане на елементарни човешки права, на огромни части от българското население, без дори примигване с клепач от страна на (никога не съществувалото) българско „гражданско общество“. Позорният факт на вечно сътрудничество от страна на огромни части от населението, с етническите политики на различните политически режими в България. Липсата не само на съпротива, но

и на неодобрение, по отношение на „възродителния процес“. И накрая – най-голямото лицемерие от всички: наричането с гордата дума „спасение“ на един от най-очевидните актове на потискане, маргинализиране и принципно съгласие с политиката на изключване от нормалния живот на обществото, на цяло едно малцинство – българските евреи.

Признавам, че дори и самият аз се ужасявам, когато чета този дълъг, изглеждащ почти безкраен, списък от вечни грешки, несправедливости, та и открити престъпления, отговорността за които не може, просто няма как, да бъде приписана на някой друг, освен на самите нас. Дали ще бъде възможно за съвременниците ми, тъй печално вторачени в собствената си зловещна съдба, да осъзнаят простичкия факт, че, преди някой да ти отвори вратата към бъдещето, самият ти би трябвало да си направил някакъв, колкото и дребен, колкото и плах, колкото и лишен от самоувереност, опит поне да я натиснеш от малко-малко с рамо?

Дали?

И все пак аз се обръщам към вас, уважаеми сънародници, именно с тази молба, да не кажа призив. Доста скръб и печал, доста оплакване на собствената вечно-горка съдба. Време е вече да се отърсим от дълбоко вкоренените си инстинкти на „роби“, време е да направим някакъв по-убедителен опит да видим в себе си някаква реална част от „семейството на цивилизованите“. Време е да покажем – първо на себе си, а след това и на всички останали – че сме способни на реално преосмисляне, реално пре-осъзнаване, реално покаяние, пред лицето на неумолимото си минало.

Време е просто да пораснем.

А за това са необходими прости, ясни и разбираеми за всички жестове и демонстрации на колективна промяна. Необходими са свежи, непредубедени, честни и безпощадни погледи към българската история и историография. Необходими са нови паметници и мемориали. Необходими са нови,

модерни, необременени от комплекси и предразсъдъци изследователски подходи и свързани с тях центрове.

Вместо вечно вторачен поглед към „вината на другите“ („турци“, „руснаци“, „фашисти“, „комунисти“) – ясен, пронизателен и критичен поглед към самите себе си. Възможно най-скорошно осъзнаване на най-важния факт от историята (и историографията ни): че винаги, без каквито и да е изключения, сме служили с истинска робска преданост на поредния кесар, който се е случил да ни управлява, свой или чужд – само за да се нахвърлим толкова по-яростно върху паметта и наследството му, и да отхвърлим всякаква отговорност за собственото си поведение, щом само историческото щастие престане да му се усмихва. След което отново сме правили точно същото, до последния детайл. Винаги.

Изследователски центрове, които да се занимават с историята специално на българския агресивен национализъм (иредентизъм), от една страна, и също толкова агресивния български асимилационизъм (вечното преследване и изключване от сериозно участие в обществения живот на българските мюсюлмански малцинства).

Паметници на гръцките жертви от въстанието в Драма. Паметници на депортираните от българските власти македонски евреи. Паметници на жертвите от „възродителния процес“.

Знам, че искам от вас прекалено много. Знам, че една немалка част от вас може би ще си кажат „Тоя е окончателно изкукуруигал!“ или, още по-директно, „Има късмет момчето, че живее далеч от нас!“.

И все пак се чувствам длъжен.

Все някой трябва да започне. Все някой трябва да откаже да се наведе и грабне в ръка (поредния) камък.

Все някой трябва да се осмели да бъде първо Човек – и едва след това Българин.

Все някой.

А дотогава – простете ми, ако можете. Аз все пак ви обичам. Не от някаква особено силна човечност или българскост, а просто защото нямам друг избор.

Просто защото съм един от вас.

Сполай ви. И да бъде късмет някой ден да се приближим малко повече едни до други.

Златко Енев

Март 2015

Опияняващият мирис на надеждата

Какво означава за вас думата „кокиче“?

Не бързайте да се питате дали не ви подбиват. Естествено, нямам пред вид самото цвете, а усещанията, понятията, асоциациите, които свързвате с него. Значи, ако си представим примерно света като някаква безбрежна, замръзнала, настръхнала, враждебна равнина, из която се разхождат единствено накокошинени таралежи, дето се бодат едни други при всеки опит за сближаване, то кокичето е точно отрицанието на всичко това. Кокичето – това е крехката, но абсолютно непобедима надежда-обещание за промяна, затопляне, размразяване, живот, нежност, уют, пролет, любов, мъзга, младежка енергия, ново начало, топене, лято ... Кокичето – това е символът на живота, младостта и новото начало. Кокичето – това е анти-смъртта.

Но защо ви ги разправам всичките тези приказки, може би вече се питате. Ами, просто е. Защото вчера се срещнах и запознах с две такива кокичета. И то не просто предвестнички на нещо си, ами, както изглежда – вече част от една доста мощна пролетно-обновителна вълна, която очевидно напирала да облее и пробуди застиналата, настръхнала, замръзнала, вечно очакваща вчерашния край на света татковина, която обитава моето собствено поколение, нещастен плод на българо-еди-каквато-си дружба. Нашето собствено възхитително

отрицание. Нашето бъдеще, ако имаме късмет. Нашето всичко, ако питате мен.

Впрочем, тази история си има предистория, без чието разказване няма как да успее да ви обясня за какво точно става дума. Значи, нещата започнаха преди около година, когато Даниел – моят спасител във времена на технически сризове и компютърен гуру от висока класа – за пръв път ми спомена името Siteground.

„Значи“, вика ми така Даниел, „сайтът ти има принципен проблем, братко. Колкото и да го оправяме, колкото и да го стягаме, колкото и да го ремонтираме, това нещо не може да се справи без радикални промени...“

„Тъй ли?“, инатя се аз. „И какъв примерно му е принципният проблем на моя сайт?“

„Ами бавен е“, вика ми Даниел. „Страниците ти все едно в петмез са потопени. Докато се отворят и станат за четене, вече си изгубил осемдесет процента от по-младата публика. Остават само старчоци, дето нямат друг избор. Това е.“

„Аха. И какво му е решението на проблема?“

„Смяна на провайдъра. Трябва да го преместиш на друго място. Тия немци, дето толкова ги хвалиш, са всъщност слаба ракия, днес вече има къде-къде по-кадърни хора и фирми, които ти предлагат далеч по-добра услуга, на същата или още по-добра цена.“

„И в коя фантастична страна ги има тия фирми?“, питам аз, готов да отговоря, че вече съм им сърбал попарата на американците (или поне на някои американци) и че, благодарая много, ама аз ще си остана при моите немци, щото те може и да са малко бавни, но затова пък са надеждни, братко – няма да те излъжат, няма да те оставят да си чешеш главата в неделя, няма да те прецакат, няма да те...“

„Ами в България“, вика ми Даниел и си мълчи, чака да види какво ще му кажа.

Аз поемам дълбоко въздух, броя до десет, за да не му правя кефа да реагирам първосигнално, но грубата истина е, че павловските ми рефлексии са се включили точно на втората наносекунда след споменаването на думичката „България“ и че, волю-неволю, вече всичките ми алармени инсталации са включени, навсякъде по пулта на (под)съзнанието ми свети не червено, ами пембено, и единствената мисъл в главата ми е: „Българи! Да пази господ! Бегай да бегаме, Златко, че знаеш какво следва от тая галиматия! Не ти е за първи, не ти е за втори, не ти е и за трети път. Българин ако не те излъже, кой ще те излъже, приключвай разговора и – беж!“

А Даниел си се подсмивва от другия край на жицата и ми обяснява, че неговият собствен сайт вече ползва услугите на тая толкова магическа фирма, че тия хора са страхотни, че такива професионалисти и разбирачи не можеш да намериш никъде, че това, че онова...

„Мерси, мерси“, викам аз и се напъвам да не звуча кисело. „Мерси, ама чак толкова не съм закъсал, та да оставя българи да ме спасяват. Ще си остана аз при моите немци, благодаря много.“

Замълча си Даниел, дали се пообиди или нещо друго, но ме остави да си бера ядовите както намеря за добре, дал господ всекиму толкова дебела кратуна.

И така допреди около десет дни, когато – след множество гафове и разочарования от страна на моите тъй любими немци – най-после ми изпуши чивията и смених провайдъра си точно в разстояние на петнайсет минути. Добре дошъл, „Либерален преглед“, в България. Дупе да ти е яко, Златко.

И се започва тя една. Казано възможно най-кратко, не мога да си затворя устата от удивление. Тия хлапета – да ме прощават всичките, но аз от любов си ги тъй наричам – буквално ми издухват шапката. И то за броени минути...

Да започнем с това, например, че точно две минути след като натиснах копчето за сключване на договора (който е,

цифром и словом, за някакви си пикливи сто евро годишно, плюс жълти стотинки), аз получавам лично телефонно обаждане от София, в което някакво безкрайно мило и безкрайно компетентно момиче (Виктория ѝ е името, между другото; Виктория Петрова, ако съм запомнил правилно) ме въвежда безкрайно търпеливо и приятно в особеностите на новия хостинг: какво да очаквам, какво да правя, кои са особеностите на техния интерфейс, как работи поддръжката и така нататък. Все неща, които аз и през плет не съм виждал, като услуга, имам пред вид, защото, ако и да съм в тоя занаят от доста години насам, такова чудо никога не съм преживявал, ей богу! Обикновената практика е да получиш имейл с някакво формално поздравление, а оттам нататък – троши си главата и толкова. Ти да не мислиш, че ще вземаме сега да ти сваляме звезди от небето за по сто евро на година? Осигуряваме ти присъствие в Интернет, кажи-речи без пари, останалото си е твой проблем. Аре бегай, данке шьон...

Тъй. Изкефвам се аз, а после, окуражен от приятното начало, им предлагам среща. Абе ще ми се нещо да се запознаем, хора, впечатлихте ме много, зажадняла ми е душата за среща с кадърни, на световно ниво българи, дали ще бъде възможно така...

„Абе, възможно“, викам си. „Работят хората денонощно, знаеш сам как е, айде сега...“

Но и тук – пак изненада. Пак приятна. „Ами ние нямаме такава практика, но щом настоявате, моля. Само обмислете предварително какво точно искате да ни питате, защото времето ни е малко, нали разбирате? Предварително ви молим за извинение.“

Бре, жег! Тук вярно дупки никакви няма, поемат ли те веднъж, тия хора се грижат за теб както си го пише в разните книжки по customer service, майтап няма, Златко. Вярваш, не вярваш, това е. Живички българи, дето не са българи. Фата моргана. Перпетуум мобиле. Фокус-мокус. Нъй!

Сега, за да не ви занимавам до утре с дълги-предълги подробности, прехвърляме кадъра с десетина дни напред. Аз вече съм в София, както обикновено със силно унило настроение, както обикновено подготвен за блясъците на татковината (които не закъсняват, естествено – от чакането четиридесет минути докато смъкнат багажа от самолета на софийското летище, през грубия и мошенически настроен шофьор на таксито – уж „Окей“, уж нам си ква „сериозна фирма“, уж не знам какво, та чак до спарушената реалност на Слатина и Гео Милев, дето май още се възстановяват от американските бомбардировки през войната... Абе, кеф!)... Та, идва значи деня на уговорената среща, качвам се аз на метрополитена (който е супер!, както всички знаете), слизам на новата спирка в софийския Бизнес парк... и започвам да примигвам.

Сега, за да не изпадам в ненужна еуфория, самият Бизнес парк е смесена картинка, нека си бъдем реалисти. Накичени хубави, модерни сгради, но инфраструктурката, като започнеш да я оглеждаш отблизо, майка плаче по български. Бетонът излят през куп за грош, по пешеходната полоса в тунела зеят едни шахти като космически черни дупки, уж всичко ново, уж всичко модерно, ама по български направено: грозно, неугледно, потискащо, оставили са си ръцете строителите, майка плаче!

Онова обаче, което прави силно впечатление още на тридесетата секунда след като навлезете в тази нова и за мен силно удивителна част от София, са хората. Хората, които вижда те наоколо. Значи, човешкият ландшафт тук се сменя като с нарицателната магическа пръчица. Няма я обичайната София на угрижени, отчаяни или озверени човешки визажи; онова, което наблюдавате тук, са си най-обикновени млади западняци, които очевидно имат добра работа и сравнително уреден живот, проблемите им са най-вероятно професионални, а не толкова екзистенциални; работят хората, борят се с реални проблеми, а не с призраци – и това е.

Малко по-късно влизам в голямата модерна сграда (фирменото представителство на Кока-Кола за България, в което хората от Siteground са наели част от третия етаж) – и моментално се чувствам у дома си. Точ в точ като в Германия – същата функционална уредба, същите хора, които почти не ти обръщат внимание, защото са заети с работа, същата изобилна светлина, същото всичко. Рая Стоилова – едното от двете очарователни кокичета, които споменах по-горе, ме води към частта от фирменото пространство, в която работи Лиляна Якимова, тяхната маркетингова директорка (защото тук офиси и затворени помещения няма – всеки е пред очите на всички, шеф или не). Аз се опитвам да се съсредоточа върху работата и да изключа от (под)съзнанието си гледката на изкусителната черна презрамчица, която наднича изпод тениската на Рая, сигурно за да напомни, че тук все пак работят живи, реални хора, а не машинки за правене на пари или каквото и там да било.

„Здравейте. Здравейте. Как сме днес? Ок, да отидем тогава да поговорим. С удоволствие, разбира се.“

И двете излъчват напълно неподправено спокойствие. И двете пробуждат в съзнанието силната асоциация с кокичета – уж крехки и нежни, да те е страх да ги докоснеш, но всъщност на мига ти е ясно, че тия същества не са онова, което виждаш на повърхността; че зад крехкия външен вид очевидно се крие онази сила, дето премествала ледници. Че...

Айде стига, обратно към деловата част. Започваме разговора – малко хаотично, тъй като за мен важното в случая е не толкова получаването на някаква кой знае колко подробна информация, а по-скоро опита за потвърждение – или опровержение – на онзи интуитивно пораждащ се (колективен) образ на нещото, което не мога да нарека с друга дума, освен „мечта“. Моята собствена мечта. Нашата собствена мечта, предполагам. Мечтата по едно друго бъдеще. Мечтата по едни други хора. Мечтата по една друга България.

И двете момичета, колкото и да ми е трудно да го повярвам, ми дават точно това. Няма компенсаторност, няма фалшове, няма игри на бизнес-поведение, няма нищо. Простичък и ясен разговор между хора, които говорят за неща, от които разбират нещичко (те двете – значително повече от мен, разбира се). Разговорът скача от чисто технически теми като кеширането на уеб-страници (изгубих ли ви тук?) до въпроса за това защо все пак са предпочели да правят бизнес именно в България, вместо да я напуснат, както уж го правят всички кадърни млади българ(к)и. И те ми обясняват всичко – спокойно, подробно, убедително. Тук няма какво да се крие, няма и какво да се доказва. Нещата, както е казал поетът, са прости и логични.

Започваме с историята на фирмата. Създадена е преди по-малко от десет години, от двама или трима младежи, които започват с много простичка идея: никой клиент да не получава отговора „ами не знаем“. Звучи някак тъпичко, нали? Ами то всеки може да започне с такава бизнес-идея, колко му е? Айде сега, кажете ми нещо по-интересно, нещо по-интригуващо. Издайте ми тайната, изплюйте камъчето, моля ви!

Момичетата се споглеждат и усмихват. Тайна няма, това е. Целият успех на фирмата се състои в това, че те отговарят на всеки ваш въпрос. На времето това е означавало мъчителни и трудоемки търсения из мрежата, докато намерят нужната информация (защото хостингът, тоест подслоняването на уебсайтове, е свързан с доста много и доста различни проблеми, както не е необходимо да ви обяснявам, разбира се). Днес вече по-голямата част от тази информация е стандартизирана, подредена, направена достъпна за всички членове на екипа, ясна и прегледна. (В това, между другото, бях имал достатъчно възможности да се убедя на практика в процеса на прехвърлянето на собствения си сайт, който не е никак малък и лишен от всякакви сложности; цялата процедура отне два часа, и то само защото бях пропуснал да им дам някои

дребни, но важни подробности, инак сигурно щеше да стане и по-бързо). А това пък означава безумно компетентна, бърза и ефективна поддръжка. Представете си една автомобилна компания, която отстранява дребните, неизбежни и силно вгорчаващи ежедневието дефекти по автомобила ви в реално време, без да го спирате и без да ви занимават с каквито и да било подробности. Имаше проблем – няма проблем. Следващия, моля! Ето това е българският Siteground, поне според досегашния ми опит.

Другата важна подробност – изключителната бързина на техните сървъри, която е и основният аргумент при избора на хостинг – се обяснява чрез тяхно собствено технологично решение, ако и не непременно революционно: те просто са намерили начин за избягване на прекомерно честите допитвания до базата данни, които стоят в основата на (почти) всяко забавяне в мрежата. Значи, ако си представите базата данни като един вид делфийски оракул, който знае отговорите на всички въпроси, но е малко бавен и муден, защото го питат едновременно от един милион места, то решението, разбира се, е да се поставят посредници между оракула и питащите, които просто запомнят отговорите за известно време, без непременно да разбират значението им. Питате – получавате отговор – и бегате. Кой го интересува, че отговорът бил идвал не от самия оракул, ами от посредници? Айде сега, глупости.

Продължаваме разговора, като се прехвърляме на други, вече съвсем не-технически теми като техните собствени животи, мотивации, проблеми и надежди. На първо място – най-важният, най-ключовият от всички въпроси: кое ви накара да останете? Кое ви убеди да не си грабнете шапките?

Следват нови спокойни усмивки. Ами просто е – тук шансовете ни са по-добри.

Моооооола? Аз ги изглеждам недоверчиво, очаквайки (неизбежното) обяснение, че се бързкат. Ами не, напълно сериозни са. В чужбина бихме били никои, просто капка в морето.

Тук сме първопроходци, тук сме едни от малкото, тук шансовете ни за лична и професионална реализация са далеч по-добри.

„При условие, че правим бизнес в целия свят, а не само в България“, уточнява Лиляна.

Ааааа, така кажи бе, човек. Нещата постепенно започват да придобиват смисъл. Разбира се, че може да се живее нормално – че и повече от нормално – и в България. Решението е просто – да надскочиш границите (и ограниченията) на тази малка и все още силно провинциална страна. Да не се оставиш да те командват и направляват тъпанарите. Да излезеш от обхвата на мутрите. Да бъдеш не-българин в България. Оттам нататък границата ти е светът, естествено. Просто точно като колумбовото яйце. Друг е въпросът, че – поне засега – това го владеят малцина.

„Ами да, така е“, отговарят момичетата.

„Кой за каквот' чел“, както казват по моя край. Всичко е ясно, да влезе убитият.

Започвам да ги разпитвам за очакванията им, що се отнася до бъдещето на страната. Тук ентусиазмът им видимо намалява, макар и да си остава далеч от тъй обичайния нашенски песимизъм.

От културата не очакват особено много. Слабичка е, засега не подава сигнали за възстановяване (ако изобщо някога я е имало). Политиката – да, но само защото имат надежди, свързани с конкретни хора. Инак като цяло българската политическа прослойка...

Окей, окей, айде да сменяме темата...

Но тук вече двете се усмихват любезно, поглеждат часовниците на телефоните си и ми казват без ненужни заобикалки, че времето им е ограничено. Хубав разговор (може би), но...

Ех, жалко, тъкмо бях започнал да се разпалвам истински...

Разделям се с двете очарователни момичета някак странно объркан, малко като в просъница. Вярно всичко много красиво, много хубаво, но дали наистина е реалност?

(Ей на тоя въпрос, както се казваше в онзи стар виц, ще ви даде отговор новият даскал по география...)

Само че тоя виц ще ви го разправам някой друг път, защото, предполагам, в главите ви вече чукат купища други, далеч по-важни въпроси.

Ако все още могат де... Тоест, ако възприемате себе си – и действително сте част от – нещото, с което всеки от нас свързва надеждите си за бъдещето.

Нещото, което се мърда. Нещото, което отказва не само да се предава, но и да умира. И което гледа без страх накъм оно-ва мътно огледало, наречено „бъдеще“...

Хайде, стига толкова приказки!

Сполай ви, до следващия път!

май 2015, София

За европейската гражданска война...

Обади ми се вчера една отколешна приятелка. Така и така, вика, много народ взе нещо да я псува това Германията, вече не знам какво да мисля. Кажи ти какво мислиш, ей виж тук какво пишат хората...

И ми препраща следния цитат, не знам откъде точно идва:

Гръцката криза обаче постави в крайно неизгодно положение Германия. Това, което грижливо се прикриваше, лъсна в пълния си блясък: Германия е европейският гаулайтер. Тя е тази около която всичко се върти, която всичко ръководи и в чиято полза всичко се устройва. Германия влезе в изключително остър конфликт с Франция. Тя предизвика и видима, декларирана схизма между Севера и Юга.

Ако досега чувствата на европейските народи бяха добронамерено-уважителни към Германия, оттук насетне те все повече ще стават враждебно-недоброжелателни.

Ако човек се разходи само из заглавията на най-престижните английски, френски и гръцки медии от вчера-онзи ден, може да се хване за главата...

Сега, онези от вас, които идват тук по-често, вече си ме познават: подпали ми се фитила набързо, седнах, та ѝ написах пет приказки на кръст, дето май-май хич не ѝ харесаха. Слава Богу, познаваме си се отдавна, свикнали сме си един-дру-

гиму, та се надявам да не оплескам нещо приятелството. Абе, мани...

Но днес вече гледам, че същите неща се говорят из Фейса и от други хора, и то не съвсем случайни хора, тоест това настроение, че нещо не е наред с майчицата-кърмилница, че не може да ѝ се има доверие на Германията, каквото и да ни показвали там последните седемдесет години, то изглежда започва доста така да си се шири вече и в България. Излиза си накрая отгоре пак старото, пак онова, дето си го знаем открай време: Германия иска да командва, а другите да играят по свирката ѝ. Каквото си е текло, това и продължава. Ето, я гледай какви хора я критикуват: коскоджа ми ти икономисти, философи, политици, всевъзможни мислители. Това Сакс, това Стиглиц, това Кругман. Даже и Юрген Хабермас, башнай-немецът наред немците, и [той я критикува](#). Не може да е случайна тази работа, не може!

Сега, като човек, който живее в Германия и е бил възпитаван от същата тази Германия (когато преди четири години останах без работа и поисках социални помощи, немските служби прегледаха документите ми, прецениха, а после ми показаха вратата: „Момче, а тия тук спестявания, дето са ти останали от тлъстите години, тях не ги ли броиш, като ни искаш така помощи?“ „Ама аз тях не мога да ги пипна, банките жив ще ме одерат“ „Ееее, това вече си е твоя работа. Не си чак толкова беден, има хора къде-къде по-нуждаещи се от тебе. Намирай начин, оправяй се“. И да видиш как бързо-бързо намерих и начин, и всичко; не случайно казват хората, че кучето скачало според тоягата)... Та, като човек, който е бил възпитаван от тази страна, то си е ясно, че моето мнение няма как да бъде много неутрално. Уважавам я аз много майката-кърмилница, че и възпитателка строга. Не ме е глезила, не ме е галила с перце по главата, човек е направила от мен. Така поне ми се иска да вярвам.

Но да си кажа все пак мнението де, ако и да не сте ме питали. Та, значи, ако все пак речете да питате мен, то и Господ сега да слезеше от небето и да застанеше на кормилото европейско, и него пак за две бройки щеше да го разпъне отново съвОкупното европейско гражданство, хем колко му е? Какво си позволява той там, господ-не-господ? Ще ни командва, а? Ще ни кара да си налягаме парцалите, да затягаме коланите и да бачкаме, а не да чакаме той да ни нахрани я с мана небесна, я с безплатни хамбургери, може и да не са непременно от Макдоналдс. Бе ний можем ли или не можем? Бой, мамка му!

(Бой, бой, ама най-вече по седенки и сборове де. И повечко така шепнешком, най-вече когато сме сигурни, че не ни подслушва никой, който ще ни издаде там горе. Инак, слава богу, не смеем да му се изрепчим открито на Господа, щото сме му яли дървения господ, при това не веднъж. Това само между другото, но и за късмет на всички ни, разбира се).

А сега, ако трябва да кажа и онова, което си мисля реално, тоест когато съм насаме със себе си, щото инак и аз като вас най-вече се перя и репча, колчем се появя на някое по-видно, по-обществено място: ето, значи, какво имам да ви кажа.

И така, когато става дума за това защо, аджеба, толкова много световноизвестни икономисти критикуват европейския модел на остеритет и настояват на една политика, по-подобна на онази, която прилага правителството на Обама в Америка (където, действително, изглежда политиката е на много по-големи правителствени разходи, директно в духа на Кейнсианството – и те изглежда наистина работят)...

Та, когато става дума за всичко това, според мен никой не взема пред вид простичкия факт, че в Америка става дума за прилагане на определени икономически политики вътре в ЕДНА И СЪЩА културна система, която – признавам, това обобщение може и да е много афиф, много на едро – все още си остава доминирана основно от англосаксонското, протестантско разбиране за работа и работен морал.

В Европа, напротив, имаме ясен сблъсък между **ДВЕ напълно различни разбирания и културни системи на работа**, работен морал и прочие. Единият от тях е дълбоко повлиян от традиционно-южняшкото отношение към тия неща (колкото и да се бие в гърдите, че бил „люлката на Европа“). Той е клиентелистки, шуробаджанашки, измамнически и нагаждачески. Другият е долу-горе същият като американския, поне що се отнася до отношението към работата.

Е как тогава да се съглася с американците, които ми казват, че в Европа било същото като при тях? Ами не е, разбира се!

Ей това е от мен днес за вас, уважаеми. Ако питате мен, двете днешни Европи са толкова „еднакви“, колкото са били Северните и Южните американски щати по време на Гражданската война. И, макар че никой май не смее да го изкаже открито, онова, което се води в момента тук при нас в Европа, е една точно такава гражданска война. Една война, в която ще се реши накъде ще вървим в бъдещето и по какъв начин ще живеем и работим: по нашичкия ли, „южняшкия“, тоест който излъгал – излъгал, няма сега да му гоним карез... Или, напротив, по „северняшкия“, тоест, на каквото си постелеш, на такава и ще си легнеш.

И хубаво си правете сметката на коя страна се подреждате, защото – тъй поне казват старите хора – от това ви решение щяло по-късно да зависи как ще живеят (и ще ви помнят) децата ви.

Толкова от мен.

Със здраве!

*Златко Енев
Берлин, юли 2015*

It don't mean a thing if it ain't got that swing

Както винаги – с добро чувство за хумор.
(Паметникът, използван за филма, по-късно е „осветен“ отново в един от белградските търговски центрове).

Foto: TANJUG/Tanja Valič

(За Майкъл Джексън, бялата лястовица и мъждукащото огънче на надеждата)...

Появата на този текст се дължи на малко необичайни за мен обстоятелства. Искам да кажа, намирайки се встрани от (почти) всичко и всички в страната, на която, парадоксално, посвещавам огромна част от усилията и живота си, аз рядко пиша по поводите, които сънародниците ми намират важни или дори забавни. Обикновената причина да затракам по клавишите е, нека си го кажа право, повече или по-малко непредсказуема, тя е свързана с такива мъгляви неща като (не) удоволствието на момента, липсата или наличието на прекомерна скука и, последно, но не най-маловажно, простичкото желание за глума с нечия глупост или скудоумие. Суета човешка, ако ми позволите това повече от банално обобщение – и все пак, надявам се, суета от вид, който е малко по-необичаен от обичайния, по простата причина, че разпознава себе си като суета.

Но да се върнем към повода. Обадиха ми се приятели – закъде без приятели, Господи!? – които ме помолиха „да кажа пет приказки“ за един филм, който са намерили достатъчно забавен и по балкански-представителен, за да си струва обговарянето. Става дума за сръбския „Паметник на Майкъл Джексън“, за чието съществуване до този момент не бях чувал нищо, но пък, като човек, за когото „открехнатостта“ към (почти) всичко ново и непознато е един вид императив и канон, приех начаса като дребно, но не и безинтересно предизвикателство. Да видим, значи, с какво и по какъв начина са се изглумили братята сърби. Да видим бе, защо пък не? Лошо така или иначе няма.

Дотук лесно, но по някое време задачката започна да се оформя като не съвсем дребно предизвикателство – първо, защото да се намери самия филм в разбираем за мен вариант се оказа не чак толкова проста работа (наложи ми се да

премина краш-курс по преодоляване на защитните дувари, издигнати около родната „Замунда“, където единствено може да се намери копие с български субтитри – из мрежата други няма). И второ, далеч по-важно – защото, след като го изгледах, филмът ми се видя доста нещо кухичък, така че изведнъж се видях изправен пред вечно-българската задача да майсторя от пръдня боя, тоест да се напъвам и измислям нещо заслужаващо прочит от една история, която – ако изобщо – се върти около един комай типично-балкански сценарий (да разперим широко криле, да се напънем колкото можем, а след това хуубавичко така да се поизцвъкаме).

Но първо, няколко уводни приказки около по-важни неща. Филмът, взет като жанров представител, е изграден около вечна и важна тема: онази за тихичкото отчаяние на провинциалното безвремие и безбъдещност, както и борбата човешка за намиране на някакъв вид надежда, някакъв вид изход, от това тъй непосилно блато. (Отгук и „бялата лястовица“, която споменавам в началото на текста). В такъв смисъл ми се струва небезинтересно да се опитаме да го поставим в някакъв по-широк културен (или поне кинаджийски) контекст, за да придобием усещане за начина, по който той се вписва в една малко по-голямомасщабна карта на терена. И така, как изглежда реалността на балканската провинциалност в сравнение с онези от други, малко по-големи и по-видими, световни провинции?

Опитах се да намеря за себе си няколко примера за подобни кинематографични опити и теми от световното кино и – къде по-удачно, къде по-малко – бих се опитал да поставя „Паметника...“ в компанията на три други филма, разказващи истории на провинциално униение и живота във, със и против него. И това са американският „My Own Private Idaho“ („Моят личен Айдахо“, 1991), британският „The Full Monty“ („Време за мъже“, 1997) и руският „Левиатан“ (2014).

Сега, възможните подходи към темата, не ще и дума, са безброй, но, за целите на един малко по-систематичен подход, аз бих се опитал да ги обобщя като вариращи в пространството, определяно от крайностите на, от едната страна, изпълненото с патос, героично противопоставяне, а от другата – иронията и сарказма, тоест неща по дефиниция антитетични на патоса. При цялото многообразие на теми и подходи обаче, те всички си остават свързани от една обща, неизбежно-централна жанрова черта – отрицанието. И това е така по много проста, „иманентно-присъща“, тоест същностна за жанра причина: ако изобщо ще си даваме труд да говорим и умуваме върху нещо толкова тежко и тягостно като провинциалното отчаяние, то при всички случаи само и единствено от гледната точка на опита за неговото възможно преодоляване, реално или въображаемо. Оттук и неизбежността на отрицанието.

Въоръжени с тази „методология“, сигурно вече ще можем да си изградим и някаква по-понятна, интуитивно разбираема картина за целия жанр и местата на отделните примери вътре в неговото пространство. При това, с малко натаманияване и плюнка, като нищо може да ни се удаде и да изнамерим някакви по-детайлни, по-логични разграничения, които да ни помогнат да открием връзките между (формите на) изкуството и средата, която го поражда. Които в случая изглеждат удивително праволинейни, при всички възможни „ако“-та и „но“-та. И, за да не смотаем повече, нека си изплюя камъчето. За самия мен правилото изглежда така: колкото по-голям и по-видим терена, на който се появяват нещата, толкова по-големи и шансовете за (голямощабен) патос. Обратно, колкото по-дребен и по-малко видим терена, толкова по-големи шансовете за чиста проба „бъзици“, тоест ирония, сарказъм и тяхната средна братовчеда, пародията. По този начин бих подредил и трите изредени по-горе филма: докато американците и руснаците, свикнали на необятни широти и мъка „до дупка“, винаги търсят големия, библейски сюжет и мащаб (В

„Айдахо“ символичното изгаряне на починалата гигантска майка е символ на едно гордо противопоставяне срещу евтината медийност на времената, през които в момента цапаме, докато не на шега отчайващият край на „Левиатан“ все пак изправя цял свят на нокти, в израз на колективно негодувание и протест, ако може да се съди по реакциите към филма). За разлика от тях, значително по-малко претенциозният „Време за мъже“ (на пръв поглед) не си поставя никаква по-амбициозна задача от търсенето на (възможно най-остроумно) забавление и отрицание на провинциалната задръстеност. А че в резултат на това се е пръкнал един неочаквано силен, напълно достоен за уважение и дори възхищение, апотеоз на човешката непримиримост пред тъпотията – това вече, както изглежда, си идва вече в пакет с все още средноголемите мащаби и видимост на съвременна Англия. Имат си хората кравичка, пият си мляко, ако и малко прокиснало с времето, но, хайде сега, няма да му придиряме чак толкова много...

Дотук хубаво, но къде е мястото на нашите собствени опити в обрисуваното по този начин жанрово пространство? Ами, просто е – те са там, където това е възможно, в ъгъла на голата пародия. И това, както изглежда, е така по (отново) разбираеми причини. Бидейки жители на едно място, което е преуморено и досадено до скомина от всевъзможни патоси – от национално-патриотичните до вселенско-освободителните – нашето си тук население очевидно вече не е в състояние да възприеме самото себе си през някаква друга призма освен онази на (веселото или кисело, та комай и доста горчиичко) отрицание. И, естествено, неизбежно-провинциалното ни ежедневие, видяно през един такъв инструмент, няма и как да изглежда като нещо друго освен безкраен карнавал. Шутове на кокили, смешници с начервени носове и бузи, евтини курви, мечтаещи за тихо семейно щастие, гълтачи на фалшиви ножове, цирк, цирк, цирк – ей това е, в основни линии, начинът, по който май ни се привижда колективното ни

сегашно съществуване – и киното, ако има късмет, успява да го представи по повече или по-малко интересни за гледане начини.

Но само ако има. Защото в конкретния случай, за който не ми се ще да разтеглям чак толкова дълги масали, такъв, струва ми се липсва. Започвайки като пародия, ако и скърпена с доста позахабени, някога бели конци (участниците в заверата са по правило удивително, неправдоподобно наивни, дори и за рехавите изисквания на един „комичен“ подход), малко преди края си филмът прави пълен обрат и се превръща в евтин опит за елегия – или, казано на по-разбираем български език, чиста проба манджа с грозде. Докато си правехме едни малко така понасилени опити за смях, то сега какво, изведнъж се очаква от нас да... пролеем по някоя сълза? А стига бе, юнаци, вие това... на сериозно ли?

Е да, ама не! Не става така, дори и по нашите привикнали на всевъзможни фокусничества ширини. Ако ще си правим бъзик, то с (по възможност циганска) музика, както го правят отличните представителни на жанра (виж за справка Емир Кустурица). Ако ще се бием в гърдите... хм, тук вече не знам. Откровено казано, в такива моменти самият аз предпочитам да напускам масовката и да диря утеха в по-малко локални примери за борба срещу скуката и скудоумието човешки. Ако успее да ги открия де...

А вие? Па знам ли? Ваша си работа...

Хай със здраве!

*Златко Енев
Берлин, август 2015*

И отново за Нобеловата награда за литература

Тазгодишната Нобелова награда за литература отново разбуня духовете, но, за разлика от обичайното „защо?“ (защо тоя, защо не оня), този път, имам чувството, се разпалва едно много по-голямо, много по-сериозно „ЗАЩО?“ Не ще и дума, Боб Дилън е кумир за много и много милиони хора (дори и покойният Стив Джобс, един от най-мощните егоцентрици на тоя свят, сякаш привеждаше глава, рамене, че и цяло тяло, пред онзи тъй гигантски-див, мутант-мустанг, не-от-тоя-свят човек-вселена) – но това, разбира се, не го прави ни най-малко безспорен лауреат на най-престижната сред всички литературни, а комай и културни, и политически, награди на планетата. Дочувам, доколкото съм в състояние, най-различни гласове, които изразяват съмнение и недоверие в избора на шведската комисия – и то далеч не само на хора, ръководени от обичайната българска дребнавост и злобица, какъвто обикновено е случаят когато се обсъждат българските „отличени“. Ами да – Боб Дилън и Нобелова награда? Като как тъй, ама защо, почакайте! Тук има хора като Филип Рот или (недообичвания от мен) Харуки Мураками, които чакат от години насам. И, гледай само как изведнъж, само с един скок, хитроумният присмехулник на всичко и всички ги изпреварва, също като човек, който е изчаквал два часа някъде

преди финала на маратона, само за да се втурне и „спечели“ състезанието под носа на изнурените, пребити от усилия и изнемога честни спортисти. Ами да, може ли такова нещо?

Очевидно може, тъй като различието му вече е факт. Но реалният въпрос, разбира се, съвсем не е „как може?“ (един изключително тъп и ненавиждан от мен въпрос, между другото). Въпросът е „Защо?“, но не в смисъл „как така?“, а в смисъл „поради какви причини?“ Защото причини според мен има и, както ще се опитам да ви по(дс)кажа, те излизат далеч извън сферата на субективното и личните предпочитания, пък били те и предпочитанията на най-респектабелната група академици на тоя свят. Причините, уважаеми дами и господа, са, както понякога се казва, „от историческо естество“.

Самият аз чух за първи път, че Дилън е бил номиниран за Нобелова награда миналата година - и, да си призная, бях не по-малко удивен от всички онези хора, които слушам из мрежата (повтарям, хора, чиито мнения уважавам). Отне ми, значи, не съвсем малко време да привикна с тази мисъл, но пък, щом само веднъж успях да се отърся от привичния образ на Дилън-суперзвездата, да прогледна за онова, в което, струва ми се, се крие неговото (и на немалко други хора) историческо значение за отсечката от време, която обитаваме - та, щом значи успях да се отърся от всичко това, изборът на шведската академия изведнъж започна да ми се струва не само логичен, но и някак особено визионерски, особено първопроходчески. Ако и, предполагам, основанията за този избор, разбирани в смисъла, в който ги разбирам аз, вероятно ще се сторят на много хора като всичко друго, но не и апология на литературата. Прочее, нека изчакаме и стигнем малко по-надалеч в този тук текст.

Няма да изреждам *очевидните* основания. Няма да говоря за Дилън-духовния-водач или Дилън-политическия-гуру. Няма да споменавам дори и най-очевидното от всичко: простия факт на изключителността на неговата поезия, която за

мен е нещо като еманация на нещата, пред които винаги съм се прекланял при досега с този тъй необятен океан, човешкото слово – мощ, сила, опиянителност, изкусителност, загадъчност, необятност, неизмеримост, непробродност, you name it...

Не, няма да говоря за всичко това. Защото реалната причина – моля, затаете дъх, тъй като онова, което ще ви кажа, няма да ви хареса ни най-малко – та, реалната причина, скъпи мои, е уловена най-точно в кратичката фраза на един друг голям присмехулник, Франк Запа, който на времето беше казал нещо от рода на „Джазът ли? Ама той изобщо не е мъртъв, нищо подобно. Само дето намирисва малко странно“

Същото, дами и господа, според мен важи и за литературата. Тя не е мъртва, разбира се, само дето намирисва малко странно. С което, предполагам, вече прескочих от раз в сферата на безкрайно спекулативното, но, след като веднъж вече съм хванал бика за каквото там било... Да продължавам, викам.

И така, литературата според мен е мъртва. Мъртва не в смисъл като умряла и заминала, а в смисъл мъртва като обществено-променяща сила, като учителка и водачка на поколенията, като ориентир за ограмотените маси, та дори и като авторитет, ако щете. По причини, които не се осмелявам да чопля и обяснявам, фактическото положение на нещата във времето, в което живеем, е свързано с необходимостта от първо-признаване на меродавния факт, че четенето и общуването чрез изразни средства, запечатани под формата на символни форми, и изискващо неща като дългогодишна подготовка, способност за средносрочна концентрация и сравнително висока абстракция, за мислене, за задълбочаване – та, нека посъкратя малко – четенето просто е нещо мъртво, част от едно бързо подминаващо ни минало. С което не искам да кажа, че ни очаква бъдеще, в което поколенията изведнъж ще станат неграмотни и безбуквени. Не мога да повярвам в това, разбира се, ако и да живея с мътното усещане, че дори и то не е напълно изключено. Онова, което се опитвам да кажа е, че

мястото начело, на водаческата капра, на волана, на червения бутон – наречете го както щете – в наше време вече е заето от други форми на изразяване. И, което най-после ни довежда и до самия живец на нещото, около което се въртя от час насам – че сравнително масовото изкуство на култивираното стихоплетство, съчетано с музика, аудиовизуални ефекти и една доста по-мощна от издателската индустрия на (изтънчено) времепрекарване (може да го наречем и „развлечение“, макар че това смъква нещата до ниво, на което в никакъв случай не бих се съгласил да ги оставя, ако и това да е думата, която между-временно май се е утвърдила най-здраво, когато става дума за определяне естеството на бизнеса, в който е прекарал живота си безкрайно обичания от всички ни Боб)... Уфф, за малко да се изгубя в това изречение, добре че мога да се връщам назад и да препрочитам... Та, значи, именно това изкуство май е онова, което е поело ролята, която е играела литературата преди, да речем, около стотина години. Музиката, и по-точно музиката-съчетана-със-словесна-магия, каквато я практикува Дилън, е именно онази обществено-променяща сила, която, според мен, не ще и дума, заслужава не само Нобелова награда, ами и всяка мислима награда, с която би могло да се отличи *ексцелентното* човешко постижение.

А сега задръжте само за миг скептицизма си и се опитайте да помислите, заедно с мен, кога за последен път сте имали усещането, че Нобеловата награда е била получена от човек, който/която действително е променил/а нещо реално в средата и обстановката, в които е живеел/а? Ха! Литература и културно водачество, и политически промени – ама де, де! Ако не ми вярвате, прочетете само как бедният [sic!] Салман Рушди описва преживяванията си на сцената (под егидата на Боно), а след това преценете сами колко точно е самочувствието като обществено-променяща сила на човека, с когото повечето от нас най-вероятно биха свързали първите си асоциации, стане ли дума за „литературата като обществено-променяща сила“:

Една година по-късно, когато гигантското „Зооропа“-турне пристигна на стадион Уембли, Боно се обади да ме попита дали бих искал да се кача с тях на сцената. У2 искаха да направят жест на солидарност и това беше най-големият, който можеха да си представят. Когато казах на тогава-14-годишния си син за плана, той отвърна, „Само не пей, тате. Ако запееш, ще трябва да се самоубия.“ Не ставаше и дума да пея – У2 не са глупаци – но наистина отидох и почувствах, за момент, какво означава да имаш пред себе си осемдесет хиляди фенове, които те окуражават. Публиката на средното литературно четене е малко по-малка. Момичетата не се качват на раменете на приятелите си, а стейдж-дайвингът¹ не се окуражава. Дори и на най-добрите литературни четения има само по една или две танцуващи супер-моделки. Антон Корбин направи снимка в онзи ден, като убеди Боно и мен да разменим очилата си. На нея аз изглеждам като бог със слънчевите очила на Боно, докато той гледа през моите невзрачни литературни стъкла. Не би могло да има по-графичен израз на разликата между тези два свята.

Салман Рушди, „U2“. В: „Step Across This Line“, Kindle Edition

Спекулация, а? Е добре, кажете ми кой днешен писател, жив или починал наскоро, би могъл да претендира, без да стане абсолютно смешен, че е променил дори и една йотичка от онова, което промениха през последните петдесет години хора като Ленън, Боуи, Джагър и, разбира се, далеч над всички останали от тази класа – Боб Дилън? Последният Нобелов лауреат, за когото хората бяха подочували нещо, преди да е получил наградата, беше (действително големия) Гюнтер Грас,

1 Стейдж-дайвинг (букв. „гмуркане в сцената“) се нарича скачането на един или друг човек в ръцете на публиката, понякога с немалък риск от наранявания. (Виж тук) Бел. пр.

а, що се отнася примерно до най-новите интелектуални изсилвания на добрия Варгас Лъоса, то самият аз предпочитам да мълча. Останалите лауреати от последните десетина-петнадесет години – с възможното изключение на Кутси, който поне е достатъчно голям, за да има реална представа за собственото си място в културната констелация на планетата – са вече дотолкова неубедителни, че почти обичайната реакция в наши дни е „Нобелов КОЙ“, хм, хм, хм...

И така, изборът на Боб Дилън, поне по собственото ми (не) скромно мнение, е израз на една, както се казваше по времето на диалектико-материалистическата ми младост, „историческа необходимост“. Да, литературата е мъртва, да живее всичко, което я е заменило! Защото, разбира се, фактът, че самият аз влагам силите и енергията си в нещо, чиито най-добри времена изглеждат безвъзвратно отминали, не ме обезкуражава ни най-малко, нито пък отнема и милиграм от увереността ми в това, че върша нещо дълбоко смислено, полезно и необходимо. Словото, ако и доловимо в литературната си форма далеч по-слабо, отколкото в някое от мощните му днешни масмедийни превъплъщения, все пак си остава Слово – и да му служи човек, ако и в една по-скромна, далеч не толкова силно въздействаща, силно разбунваща, силно променяща нещата и хората, форма, си остава, както винаги в най-новата история на вида ни, въпрос на...

(Хмммм... Въпрос на какво точно, всъщност? Нямам лесен отговор или, за да бъде по-точен, ако бих започнал да правя опити да отговарям, би трябвало да подхвана ново есе. И в него вече не би ставало дума за Дилън.)

И така, наздраве за новия Нобелов лауреат и наздраве за Словото! Защото, под каквито и форми да ни се представя, то все пак си остава най-великото достижение на – м-да, тази думичка вече я употребих, но ще я повтора и тук – вида ни. В началото, както всички знаем, беше словото. Така е и в нашето

собствено начало, колкото и замъглено от различни исторически обстоятелства то да изглежда.

Наздраве, наздраве, наздраве!

За моя любим Фатерланд

Регистрирам с удоволствие, че поредният превод на един от любимите ми млади автори – **Сбогом, Източна Европа!** на Джейкъб Микановски – се радва на добро читателско внимание и дори предизвиква спорадични коментари. Нещо не особено често на едно уебмясто, известно със сприхав и не особено толерантен модератор, ако и публиката инак да гори от желание да се изказва. Разбира се, това последното не е особено важно; важното е, че тук се чете хубав текст и че той размърдва нещо в умовете и сърцата на хората.

Добрият Джейкъб е открил удачен способ да представи на американската публика едно място, за което тя инак знае долу-горе толкова, колкото и за устието на Замбези. Разказва кратки и плътни истории, в които вижда нещо като дестилат от душевността и мисловността на това място. Австро-унгарски офицери с боядисани мустаци, казашки атамани, самозвани пророци и, разбира се, кръв, кръв, кръв. Добър текст, стегнат и поучителен, не ще и дума. Джейкъб, както винаги, си остава на висота.

Но една подробност няма как да не смути вечно щръкливата (ми) душа българска – в един текст за Източна Европа не се споменава и дума за България. Както винаги, мааму стара! Почесва се човек така малко обидено, пита се за хиляден път защо така бе, да му се на знае, нас няма ли ни на тоя свят, прозрачни ли сме, невидими ли сме нещо? Що така никой не ще

да разказва за нас истории, не ще да ни забележи, регистрира, постави на координатната система?

След което, разбира се, си подхваща отново работата. Какво толкова да се бъхтим, не ни знаят хората, майната им на всички. Като не щат те да ни знаят, и ние не щем да ги знаем. Бихме ли германците през 94-та на световното – бихме ги! А сега да ни кажат нещо де! Мълчат си като... да не казвам, такава.

Такааа. Дотук хубаво, но нали моята работа, пусто, е да реда думички, то като как точно да си подхвана работата след такъв текст? Да взема да споря, да оборвам, да доказвам, че напразно не ни виждат? Ами не, няма смисъл – сънародниците ми това всеки ден го правят я във Фейсбук, я в някоя друга социална медия, но файдица, както казваше баба ми, няма и напръстник да напълниш. Ще трябва значи сам да представя някаква история от вида, дето го е предпочел Джейкб – нещо кратко, колоритно, запомнящо се. И може би истина, в края на краищата – но това, разбира се, е малко трудна работа, хеле пък в едно време, в което на глава от населението се падат долу-горе по толкова истини, колкото дяволи се побират на върха на една игла.

Да оставим тогава приказките за истина-неистина, ви-кам, и да подхващаме.

И така, ще ми се да ви припомня една интересна и увлекателна история, тази година прави 25 години. Повечето от вас със сигурност познават известния роман на Робърт Харис Фатерланд, в който се представя уж-шантавата идея за една възможна Европа, в която нацизмът не е изгубил войната, ами, напротив, я е спечелил, и то не само спечелил, но и успял да заличи всички следи от най-голямото престъпление на века, Холокоста. Брилянтна идея, не ще и дума – опитайте се само да си представите една Германия, в която никой не е чувал и дума за преследването и унищожаването на евреите. (Тоест, чували са го, разбира се, всички, но за това просто не се гово-

ри, защото, първо бият и, второ, кой ти се интересува от нещо, за което не трябва и не е добре да се говори? Живеят си хората живота и това е). Всичко случило се е погребано под масивно мълчание, победителите не ги съдят. Не е за чудене, че книгата се е продала милиони пъти – в края на краищата това е една страхотна притча за естеството на модерното време и нрави. Какво е памет? Какво е история? Какво е отговорност? Един куп трудни въпроси, отговорите на които никой не знае със сигурност, но пък се знае, при това добре, едно – там, където всички мълчат, има добри причини за мълчание. Затваряй си устата, щото...

А сега позволете ми да скоча юнашки в самото ядро на историята, която ми се ще да ви разкажа: такова място има наистина. Има го, при това не забутано някъде в гори тилилейски, ами под носа на всинца, ни в родната, малка, уютна и мила България. Фатерландът не е утопия, той е реалността, която всички ние с вас обитаваме.

Що за глупости, може би ще кажете?

Ами да започнем тогава по ред, викам. Хайде да видим значи как се разплита тази история.

След освобождението от османско владичество малкият народ, който обича да се кичи с думички като „юначен“, не губи прекалено много време в търсене на обяснения за тежкия хал и изостаналостта си. Лозето не ще молитва, то се знае: пътят към модерността преминава през възможно най-бързото отстраняване на всички следи и влияния от старата епоха. Османците са ни натресли на пачи яйца, кой друг може да е виновен? Не стига, че петстотин години са ни държали в невежество и забрава, ами сега и отказват да си отиват. Я гледай колко народ са оставили след себе си, ще речеш, че тук още си е тяхно. Бе ние можем ли или не можем?

Историята на системните опити за прочистване на „българската нация“ от чужди и особено „ориенталски чужди“ елементи доскоро си оставаше пълна тера инкогнита за по-

вечето от нас и едва през последните години, чрез усилията на шепа учени, обикновено въвн от академичните български среди, започна да се очертава малко по малко. Ще прескоча тук пред-комунистическите ѝ измерения, защото те са сравнително маловажни в сравнение с онова, което ги следва¹. Истинската история започва около петнадесетина години след последното ни „Освобождение“.

След „победата на комунизма“ в България следват около десет години на спорадична съпротива, отчасти активна, но повечко пасивна, след което в страната се възцарява мир и любов. Колективизацията е осъществена, горяните са избити, останалите класови врагове са си научили урока. В страната усилено се строи бъдущее, всичко е мирно и тихо... само дето чепикът ни стяга както винаги на едно и също място: българската нация все още не е чиста! А това, не ще и дума, е позор и петно, което трябва да бъде премахнато с всички възможни средства. Между партията-кърмилница и подопечния ѝ народ по тоя въпрос няма ни най-микроскопично разногласие. Тва помаци, тва цигани, тва турци – всичко тва трябва да се пречисти, мамка му. Или да се пречисти, или да си хваща пътя. А ако не ще... Хмммммммммм...

Подобни неща, разбира се, се случват не само и единствено тук. Комунизмът на Балканите – които, за разлика от Средна Европа, са си останали след войната (почти) също толкова етнически смесени, колкото и преди нея, малко по малко започва да придобива все по-националистически характеристики, интернационализмът на Маркс и учението му бързо е захвърлен на боклука, остава си само старото мото, „тва тук

1 За онези, които биха искали да се запознаят набързо с историята на проблема бих препоръчал чудесния „Дълъг пролог“ от [Икономика на „Възродителния процес“ на Румен Аврамов](#). Важността на тази книга едва ли може да се надцени, ако и за оценката ѝ, не ще и дума, сигурно ще са необходими поне няколко десетилетия; но така вървят нещата по нашенско, агаля-агаля, и това го знаем всички.

си е наше и чужди навлеци няма да търпим“. И, понеже съпротивата срещу режима е на практика несъществуваща, то за пръв път в страната се появяват реални предпоставки за „решаването на проблема“. Там, където предвоенните български управници са били сковавани от какви ли не международни споразумения и ограничения, днес нищо не стои на пътя на социалните ни инженери. Започва усилена и системна кампания за „пречистване“, която продължава почти тридесет години, и в хода на която най-малко две поколения български мюсюлмани (статистически погледнато – някъде между 10 и 15 процента от населението) биват подложени на масивно потисничество, в сравнение с което „робството“ изглежда като детска песничка. Ела сега да видиш българин как на заем тъпкано връща, байнольо!

Започва се с помаците, в началото на 60-те години. Те обаче се оказват неподозирано корави орехи, съпротивата им е толкова мощна и масова, че първите опити са спрени и смяната на идентичностите се проточва в хода на всичките три десетилетия, при това не съвсем успешно. После идват ромите – с тях всичко е „лесно“, каква ти идентичност у цигани? Раните, които сме им нанесли, си остават скрити в душите им, най-вече по простата причина, че повечето от нас не вярват, че циганите могат да имат души.

Остава си обаче свръхзадачата, истинското прочистване, което е отлагано почти до края. Почти...

В началото на 80-те години нещата са „окончателно назрели“. Започва да се пише най-срамната страница в новата българска история – кампанията за етническо прочистване, известна под евфемистичното название „Възродителен процес“ (между другото – първата в Европа от такъв мащаб след края на войната и свързаните с нея прочиствания и обмени на населения).

За да не ви занимавам с неща, добре известни на всички ни: между 1960 и 1990 в България на систематично етническо

прочистване, потискане, прогонване и всевъзможен тормоз, психически и физически, са подложени около милион и половина души (консервативна собствена преценка, изхождаща от факта, че мюсюлманските населения в България исторически възлизат на около милион и нещо хора; повтарям, тук говорим за време от около тридесет години, в което има смяна на поне едно поколение). За сравнение – „официално признатите“ жертви на комунизма, чиято цифра не може да бъде установена с точност, обикновено се преценяват на около 30,000 души, като немалка част от тях всъщност са жертви не на комунизма, а на българския национализъм, тъй като са хора, убити не по политически причини, а просто защото са отказвали да сменят идентичността си. Това са не политически, а етнически жертви.

И, разбира се, срещу всичко това в страната не само няма и следа от съпротива. Напротив, онова, което се случва тук, е същото, което се случва и в нацистка Германия: огромната част от етнически българското население поддържа изцяло политиките на партията и приветства „прочистването на нацията“. Повечето българи стават ентузиазирани поддръжници на политиките за етническо прочистване – а заедно с това и доброволни съучастници в очевидно най-голямото престъпление на режима¹. Един и половина милиона души са подложени на точно същия вид „мерки“, на които нацистка Германия подлага своите евреи до 1938 г. Гражданските им права са зачеркнати, те са заставени или да сменят идентичността си, или да напуснат страната, имуществото им често бива отнето или продадено на безценица, водачите им са изпратени в трудови лагери, някои от тях са убити. Накратко, тук

1 За онези, които биха намерили подобно твърдение пресилено, бих задал прост въпрос, основаващ се на още по-просто уравнение. От едната страна стои цифрата 30,000, а от другата 1.500,000. По какъв точно начин се намира нещо отдалечено подобно на всичко това в историята на българския комунизъм, уважаеми дами и господа отрицатели?

се случва нещо силно подобно на онова, което се е случило в нацистка Германия – едно определено малцинство, мюсюлманското, бива нарочено като изкупителна жертва, докато мнозинството, ако и от своя страна потискано, ентусиазирано поддържа това и съучастничи на режима.

Тук обаче приликите с Германия приключват, защото, за разлика от постнацистката реалност, онази на посткомунизма не съдържа абсолютно никакви елементи на осъзнаване, признаване или преработване на това масивно-престъпно наследство. Съучастниците в него – огромното мнозинство българи, живели при комунизма, набързо си измиват ръцете и обявяват „процеса“ за дело единствено на някаква въображаема върхушка от хора, която е действала в пълен социален вакуум, без каквато и да било подкрепа от страна на „широките народни маси“. Престъплението е „тяхно“, а самите ние никога не сме вземали каквото и да е участие в него.

В който момент и стигаме точно до „антиутопичната“ история, описвана от Робърт Харис във великолепия му роман. Само че в този тук случай става дума не за нещо измислено, а за гола реалност, ако и мълчаливо отричана от почти всички, тоест приета за несъществуваща. Фатерландът, това сме ние. Колкото и да го премълчаваме или отричаме. И в това, а не в някаква абстрактна изостаналост, се състои основната разлика между нас и онази Европа, която е избрала да поеме отговорността за миналото си. Европата, част от която няма как да станем, докато продължаваме да живеем в отрицание.

Е, това май е всичко, което исках да ви кажа днес. Историята на живота ми от последните десетина години. Нещото, което ям, пия, дишам и – от време на време – вра в очите ви, без да очаквам някаква особена реакция. Естествено.

Ах, да. Мисля да я изпратя на Джейкъб Микановски, разбира се. Кой знае, може пък и да му се стори достатъчно интересна и впечатляваща, за да я включи в собствения си спектър на разбиране за нещата източноевропейски. Така де, и

ний сме дали нещо на света, има си хас. Може би не точно онова, което си мислим, че сме дали, но пък кой ли може да каже кое е по-добре? В края на краищата по-добре е да те запомнят като дребен, но не по-малко хищен вълк, отколкото като овца без история. Съгласни? Или не?

Лека ви вечер, уважаеми сънародници!

Възродителният процес и капаните на паметта

Вместо увод

Че темата за „Възродителния процес“ е ключова, що се отнася до разбирането и преработването на тоталитарното българско минало, изглежда малко по малко започва да се превръща в един вид консенсус, поне сред научно-интелектуалните български среди. В това ме кара да вярвам [едно предаване на БНТ, излъчено в поредицата „История.bg“ на 29 май тази година](#), и посветено изцяло на тази толкова важна тема. Думи от рода на „похвално“ биха прозвучали тъпо и наизидателно; ще си позволя да кажа единствено, че самият аз не виждам алтернатива, поне ако бихме искали да запазваме някаква надежда за „поевропейчване“, в по-близко или по-далечно бъдеще. Днешна обединена Европа е място, в което под килима не се замита нищо – или поне това е идеята, с която тя е създадена. Какво и колко точно се разчиства, разбира се, е въпрос на мнение, но базисният факт си остава един: за миналото не може да се мълчи, то трябва да се преработва. Правилни са го – и продължават да го правят – всички водещи членове на съюза, в който участваме; ще трябва да го правим и ние.

Но каква трябва да бъде методологията на преработването и дали бихме могли да облекчим с нещо процеса на учене? Не ще и дума, отговорът вече се съдържа във въпроса, ако бъде зададен по този начин. Всяко човешко учене е споделяне на опит и в този смисъл би било абсурдно да твърдим, че можем да вървим по този път без да изучаваме опита на страните, които са го изминали преди нас. Писал съм другаде за „Германската ДИН-норма“ на историческа политика, тук ще повторя само есенцията, която ми е нужна, за да разгърна понататъшната си аргументация.

Казано възможно най-кратко, преработването на миналото е комплекс от целенасочени политики на паметта, чиято крайна цел е да се установи такъв вид обществен климат, при който повторението на травматичното минало да стане или невъзможно, или поне много слабо вероятно.

Звучи просто до степен баналност, но само до момента, в който стигнем до същинския – и единствено работещ – начин за реално преработване на миналото, а именно изграждането на един качествено нов исторически разказ, подчинен най-вече на идеята за поемане на директна, както колективна, така и лична, *отговорност за миналото*, като единствена гаранция за неговото не-повторение.

Поемането на отговорност като ключ към успешното преработване на миналото? Откъде-накъде, може би ще се запита един или друг сред четящите. Историята, поне такава, каквато винаги са ни я преподавали, е нещо, което обикновено „няма нищо общо“ със самите нас. Определят я някакви далечни, непонятни сили, а ние ѝ сърбаме попарата, какво толкова има тук да се умува? Едно на ръка, че нея винаги я пишат „победителите“, сред които ние никога не сме, нито пък вярваме, че можем да бъдем. Каква отговорност, какви пет лева? Това просто не е наш проблем.

Хм, а може би не е чак толкова просто. Крайно време е да осъзнаем, че „историята“ винаги е била – и ще си остане –

един вид колективно споразумение относно нещата, които бихме искали (и сме готови) да приемем като „истини“ за това откъде идваме и накъде вървим, а следователно тя е основен мотивационен елемент в поведението на всяко общество. Историята не е абстракция, тя винаги е предписание за поведение. Дали ще изберем да търсим някакъв вид компенсация за минали злини или, напротив, ще предпочетем да гледаме към едно общо бъдеще, заедно с всички, които са ни причинявали и на които сме причинявали „нещо си“, е до голяма степен въпрос именно на внушенията, които прави „историята“. Оттук и неизбежната необходимост от обвързване с нейното непрекъснато „правене“, оттук и неизбежността на отговорността. Без отговорност няма гаранции за съзнателен избор, няма дори възможност за реално разграничаване на добро от зло. Нещо повече – без поемане на отговорност за „миналото“ няма никакви гаранции за неговото не-повторение. Всеки от нас си припомня един или друг болезнено-неизбежен момент от детството, в който някой възрастен ни е принуждавал да подадем ръка и поднесем извинение, обикновено през горчиви сълзи и с дълбокото убеждение, че това е „несправедливо“. Чак докато пораснем и на свой ред започнем да учим малките. Ако можем, разбира се...

Прекъсвам дотук, за да не се изгубя някъде из дебрите на морализаторството. Ще приема като даденост, че модерният исторически разказ трябва да бъде подчинен на идеята за поемане на отговорност за миналото, след което ще се опитам да покажа в какво точно се състоят капаните, в които можем да изпаднаем при неговата (пре)оценка.

Разговорът

И така, имаме кръгла маса, около която са събрани няколко души, говорещи за необходимостта от преосмисляне и преработване на наследството, оставено от „Възродителния

процес“ (професорките Искра Баева, Евгения Калинова и Евелина Келбечева, журналистките и авторки Татяна Ваксберг и Екатерина Бончева, плюс единственият мъж и представител на българските турци в тази група – журналистът Мехмед Юмер). Представителна група с представителни мнения, сериозна и важна дискусия. С какво точно да започнем?

С проследяване на дискусията, предполагам. Разговорът се започва от забележката на Татяна Ваксберг, че има определена несъвместимост между показването на драстични телевизионни кадри и опитите „Възродителният процес“ да бъде представен в някакъв по-общ план, като част от един много по-продължителен исторически процес, започнал непосредствено след Освобождението.

Различията – и потенциалните сблъсъци – на мненията започват буквално още от първите секунди. Веднага след репликата на госпожа Ваксберг Евгения Калинова поднася тезата, че на „Възродителния процес“ трябва да се гледа именно като на част от един много по-продължителен и комплексен процес на (модернизационна) асимилация, започнал още след 1878 г.¹

1 Какво прави впечатление тук? (Ще си позволя да анализирам всичко – не само тезите, но и езика на дискутиращите.) И така, Евгения Калинова казва, че в България са останали „довчерашните господари“ от Османската империя, които изведнъж са се превърнали в малцинство. Как мислите, какво би било отношението ви към тези хора, ако вместо думата „господари“ би била използвана някоя друга, примерно „съседи“? Факт е, че повечето едри поземлени собственици от турски произход – реалните господари – са си заминали, доброволно или насилствено, те не са останали в страната. Останали тук са най-вече хората, които няма какво да губят, най-вече селяни, дребни собственици – или поне това е представата, която придобивам аз, четейки изследвания от рода на онова, което прави Майкъл Паларе (Балканските икономики 1800-1914: еволюция без развитие. София, 2005.). Не твърдя, че думите на професор Калинова са съзнателно подбрани. Твърдя обаче, че в тях вече се чете подлежащата под тезите ѝ мотивация.

На което следва реакцията на Евелина Келбечева, че „да, това е вид продължение на предишни политики, но...“. Конкретните ѝ думи са „никой дотогава не е посягал на българските турци“. Трудно е да се съчетаят в едно двете части на изказването (остро наблюдателният оператор показва как веждите на професор Калинова се повдигат след това – исторически невярно – твърдение). Предполагам, че реалното твърдение на професор Келбечева би било „никой дотогава не е посягал на идентичността на българските турци“ – нещо, с което също няма как да се съглася, тъй като потискането на идентичността на българските турци започва почти веднага след краткотрайния период на „интернационалистски ентузиазъм“ (откъм края на 1940-те докъм края на 1950-те), в който действително е създаден един особено благоприятен климат за турскоезичната култура в България – по различни причини, чието обсъждане излиза извън рамките на настоящия текст¹. Мога обаче да се съглася с твърдението, че този вид посегателство върху идентичността на българските турци е безпрецедентен. За такъв вид насилие в по-ранната българска история свидетелства няма. Факт.

Екатерина Бончева концентрира твърденията си около две основни тези, ако не се лъжа. Първо, върху силното настояване, че това е етническо прочистване (формулировка, вече приета от Българското народно събрание през 2012 г.). Второ, че това е „политика на Българската комунистическа партия“². Ако не ме лъже усетът, това е позицията, разглеждана като най-прогресивна в момента в страната. Засега – толкова.

1 Образцово в това отношение ми се струва изследването на Улрих Нюксеншютц, „Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци, турци (1944 – 1989)“, ИМИР, София, 2000.

2 В противоположност примерно на тезите на професор Искра Баева, която вижда във „Възродителния процес“ катастрофа и за много българи, тоест го разглежда като политика не само и единствено на партията.

Професор Искра Баева внесе нови важни аспекти по няколко начина. Първо, тя поднася алтернативната формулировка „насилствена асимиляция“, при което задачата за разграничаване на двете неща („етническо прочистване“ и „насилствена асимиляция“) – вече става наложителна. Ще отбележа само, че ако етническото прочистване би включвало задължителен елемент на опит за физическо премахване на дадено малцинство – каквито бяха случаите в Босна и Косово по време на Югославските войни – то сравнително по-мекото „насилствена асимиляция“, включващо всичко останало, но не и опит за физическо унищожение, изглежда съответства по-точно на реалността на „Възродителния процес“. Прочее, думата тук имат всички.

Второто, и според мен далеч по-важно принципно твърдение на професор Баева е, че всъщност тук става дума за „крах на възродителния процес“, а не негов „апогей“¹. Силно интересно, силно показателно твърдение, което предпоставя, че преди (или освен) насилствената, „лоша“ форма на „Възродителния процес“ е имало и друга, „добра“ негова форма, която на практика е била провалена чрез насиетието. По същество това е тезата за неизбежната необходимост от културна асимиляция или „правилна цел, погрешни средства“, с която беше станал известен преди няколко години и сегашният премиер на страната. По-долу ще говоря повече.

Мехмед Юмер предлага балансирана, спокойна позиция на човек, чиято задача е не толкова да поднася анализ (да не говорим пък за разкаяние или молба за извинение), колкото прошка. Прави го с достойнство и мъдрост, които (може би) стават възможни не на последно място и от факта, че той е

1 Цитирам: „Искам да ви обърна внимание, че речта, заради която сме се събрали днес, всъщност представлява не апогей на „Възродителния процес“, а крах на „Възродителния процес“, защото „Възродителният процес“ е опит да се изгради единна етническа нация в България, да се унифицира българското население, всички да се превърнат в българи“.

представител на потърпевшите, а не на извършителите. Някои исторически неща водят до определен вид привилегии – като например привилегията на необременената съвест. Дай боже всекиму.

* * *

Нека сега се заемем с някакъв вид анализ на различните гледни точки и тяхната (не)съвместимост с принципа за поемане на отговорност, който вече предпоставих като водещ по отношение на новия, следвоенен, европейски вид отношение към миналото.

Капаните на паметта, както ясно показват многобройните културни войни, водени в следвоенна Германия, са основно от два вида: капани на оправдаването (най-вече под формата на различни теории за историческа приемственост, която граничи със „съдба“) и капани на отхвърлянето чрез себедистанциране (В Германия този вид мислене се определя с клишето „Виновен е Хитлер, а не аз“).¹ Колкото и различни да изглеждат двете неща, в края на краищата те се оказват еднакво недостатъчни и незадоволителни от гледна точка на задачата за преработване на миналото, тъй като при тях липсва именно елемента на поемане на (лична) отговорност.

Нещата стават далеч по-ясни, когато започнем да прилагаме избрания подход към различните позиции от дискусиите. Професор Калинова, която най-много от всички участници изглежда склонна към търсене на приемственост, на исторически и политически обяснения (оправдания?) за етническите политики на БКП, има солидни предшественици в немската и международна историография, основно свързани

1 Виж в тази връзка [Войната на немските историци](#), „Либерален преглед“ 24.10.2012.

с дискусиите около теориите за т. нар. „Sonderweg“¹. Едва ли е необходимо да се обяснява защо един такъв – ще го нарека „консервативен“ – подход не може да се съвмести с целите на една модерна, европейски-ориентирана историография: опитите да се „олекоти собствената отговорност“ чрез посочване на това какво са вършили другите (да не говорим пък за никакви позовавания към „националната сигурност“, тоест разбирането, че малцинствата са потенциална „пета колона“ за съседите ни), с неизбежност водят до въртене в кръг и неизбежна поредица от взаимни обвинения, които нямат нищо общо с духа на сътрудничество и взаимна добронамереност, който е една от основните черти на европейската идея, „европейската мечта“.² За самия мен това е просто част от традиционното европейско и балканско мислене, при което етническото и политическо съжителство са вид игра с нулева сума, при която печалбите на едната страна са с неизбежност загуби за другата. И ако би било обяснимо, че такъв вид мислене е навярно неизбежен за всяко общество, в което животът се определя от оскъдица на материални и духовни ресурси, то дали това е обществото, което градим в момента – и в което бихме желали да живеят децата ни? Самият аз дълбоко се съмнявам.

Позициите на Евелина Келбечева и Екатерина Бончева, които ще разглеждам като приблизително еднакви, изглеждат на пръв поглед диаметрално противоположни в сравнение с онази на Евгения Калинова, но в крайна сметка се

1 Тоест „специалният немски път“, който правел Германия уникална (уникално-неприспособима към демокрация) в семейството на европейските народи. Не ще и дума, днес вече никой не е склонен да взема тази теория на сериозно. Виж в тази връзка Theodore Hamerow, „Guilt, Redemption and Writing German History“, *The American Historical Review*, 1983, pp.53–72.

2 За „Европейската мечта“ виж Златко Енев, [Америка и Европа - едно ценностно сравнение](#). „Либерален преглед“, 5.6.2007.

оказват също толкова недостатъчни от гледната точка на продуктивното преработване на миналото. Характерен за тях ми се вижда патосът на безрезервното, но себедистанциращо се осъждане и отхвърляне. Особено при Евелина Келбечева дори ми се струва, че има някаква частична склонност към отричане на приемствеността в политиките на БКП, сякаш няма никаква връзка между тях и националистическите политики на всички останали управления в следосвобожденската българска история (с възможното изключение на земеделците). Такъв тип мислене води до представата, че комунистическите политики са напълно уникални, че те представляват някакъв вид цезура, прекъсване на историята, тоест нашата задача е само да „върнем нещата към тяхната – некомунистическа – нормалност, и всичко ще си бъде наред“. С риск да стана досаден ще уточня, че това отново е добре позната от немските културни войни позиция, днес вече отдавна отхвърлена като вид опасен ревизионизъм, който отново оставя въпроса за отговорността в нечий чужд двор – онзи на „Хитлер“ или „Живков“, в края на краищата.¹

А реалността на българския подход към модерността като цяло е, че той е неразривно свързан с едно разбиране за „българска етническа чистота“, освободена от „ориенталски влияния“.² В такъв смисъл опитите за етническа хомогенизация на страната, започнали веднага след Освобождението, съвсем не са израз на някакви моментни политически кроежи и машинации. Те просто са неразделна част от тради-

1 Това е и една от основните теми в прословутия немски „Спор на историците“ от средата на 1980-те години. Виж например Michael Stürmer, *Die Grenzen der Macht. Begegnung der Deutschen mit der Macht*, München, 1992.

2 Това е основна теза в едно от малкото чужди изследвания на българския вид национализъм – онова на американската историчка Мери Нюбъргър. Виж в тази връзка Mary Neuberger. *The Orient Within: Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria*, London: Cornell University Press, 2004

ционното българско мислене, за което специфично-турският вид „чуждост“ е не просто чуждост, а тежко историческо бреме, от което ние трябва да се извадим на всяка цена. Не ще и дума, силно несъвместими със съвременна Европа идеи и манталитет, присъщи както за предкомунистическите, така и за комунистическите управници на страната. А и за „населението“ като цяло, до ден-днешен.

Ето защо не може да има избирателно осъждане на българското минало, не може да има избирателна раздяла с него. Следосвобожденската история на България е поредица от непрестанни опити за „прочистване“ на страната от „чужди елементи“, за нейната етническа хомогенизация. Стара, безнадеждно остаряла песен, несъвместима с реалностите на един глобализиран свят, в който хора, идеи и ресурси се обменят и смесват с все по-шметна бързина.

Оттук и сравнително ясното отхвърляне на позицията, защитавана от професор Искра Баева. „Хубав“ възродителен процес няма и не може да има. Привързаността към идеята за културна асимилация също е остатък от миналото. Няма водеща европейска страна – с изключение на Франция, която се намира под непрестанен натиск именно по тази причина – в която все още да се изповядва идеята за културната хомогенизация като нещо ценно и принадлежащо към „националната идея“.¹

1 Звучи ми банално, поради което го поставям в забележка под линия, а не в основния текст: Обединена Европа е място, в което идеи и култури живеят редом едни с други, включително и вътре в отделните държави, ако и не в безрезервно съгласие. Идеята за сблъсък на културите е повече или по-малко отхвърлена, но никой не отрича необходимостта от конкуренция между тях, стига тя да протича открито и при равни условия.

Тезите

И накрая – съвсем набързо – собственото ми разбиране за това как би трябвало да изглежда балансираният подход към преработването на миналото, в тезисна форма.

1. Историята на следосвобожденска България се характеризира от два основни процеса, единият от които приключва с Втората световна война, а другият все още продължава, ако и намирайки се под силен натиск от страна на Европа. Първият процес се състои в опитите за реализация на някакъв вид „Велика България“, иредентистките аспирации и стремежи на всички български правителства (без земеделското), до края на войната. Вторият процес е онзи на опитите за етническа и културна хомогенизация на страната (отново с изключение на земеделското правителство); непрестанното потискане и преследване на всички малцинства, които се възприемат като заплашващи нейната същностна „българскост“ (основно мюсюлманските, но не само, както показва съдбата на българските евреи, на практика изхвърлени от страната без много-много въздишки, след различните перипетии около „спасяването“ им).

2. Няма „добри“ и „лоши“ форми на българския национализъм. Още от първите моменти на постепенното си превръщане в национална идеология (малко след Освобождението), той е силно етнически, а не граждански мотивиран. В такъв смисъл опитите за оправдаване или дори приемане на каквито и да било негови форми – както онези отпреди войната, така и тоталитарно-комунистическите – са напълно неприемливи. Българският национализъм е сериозна пречка за европейската ни интеграция, той е отживелица от миналото, чието място е в музеите. Печално-смешна изглежда пълната обърканост на множество днешни представители на интелегенцията, които избират едната от двете му исторически форми – обикновено онази отпреди войната – и започват някак-

ви отчаяни „културни войни“ за нейното оправдаване, може би защото инак изпитват усещане за пълен исторически вакуум, за пълна липса на „ценности“ в българската история.

3. „Възродителният процес“ е исторически и културно обусловен от цялата следосвобожденска българска история, той представлява нейна печална кулминация, неин абсурден апогей. Това обаче съвсем не означава, че в неговата поява има какъвто и да е момент на „историческа необходимост“ (едно отдавна отхвърлено от модерната историография понятие). Че решението за него е взето от буквално шепя хора изглежда факт, поне ако може да се съди по настоящото състояние на архивните материали. Но че той би бил напълно невъзможен без абсолютната, въодушевена и накрая дори безрезервна подкрепа на „широките народни маси“ е нещо, без осъзнаването и признаването на което не може да се стигне до негово реално осъждане и преработване. „Възродителният процес“ беше извършен не от „тях“, от някакви абстрактни „комунисти“, а от нас – реалните, нормални, „добри“ българи, които не възроптаха нито за момент срещу тоталното премазване на съседите си, и дори го приветстваха с ентузиазъм.

„Възродителният процес“ – това сме ние. Поне докато отказваме да го осъдим като собствено, а не нечие „чуждо“ дело.

Илия Минев, „Власт и съпротива“, и борбата на историческите интерпретации

Публикувах текста на проф. Стилиян Йотов „[За пренаписването на историята](#)“ с пълното съзнание, че той е силно спекулативен и предизвикващ множество напълно справедливи въпроси – като се започне с непоследователностите в изложението и се завърши с ровенето в чисто лични неща като религиозните убеждения на Троянов. Публикувах го въпреки всичко това, просто защото сметнах, че в него има един все пак важен и съществен пункт, а именно – повдигането на въпроса за начините, по които се преработва миналото, ако и в този текст той да е засегнат по доста спекулативен и, бих казал, „страничен“ начин (недоразуменията между автор и преводач, дори и когато са натоварени с толкова силни политически аспекти, все пак си остават нещо много лично, много спорно, за да могат да бъдат представени като сериозен аргумент в полза на – или против – онзи вид историческа интерпретация и версия, които предлага Троянов в романа си).

За съжаление нещата придобиха силно неприятен обрат в момента, в който получих писмо от самия Илия Троянов, в което той се възмущава силно от начина, по който работата

и личността му са представени в този текст и на този сайт¹. Давам право на Илия Троянов в конкретния случай и поднесох многократно личните си извинения, тъй като възмущението му е до голяма степен оправдано (факт е, например, че фалшивият слух за преминаването му към ислямската вяра е бил многократно опровергаван в немската преса – нещо, за което самият аз, а очевидно и Стилиян Йотов, не знаем нищо, но което е обект на обширна спекулация в горния текст).

И въпреки това принципният въпрос си остава до голяма степен незасегнат в този текст, а засега и в дискусиата под него. А той, повтарям, е не въпрос за това какви точно са личните предпочитания – или сблъсъци – на автора и преводача. Въпросът тук е за вида историческа интерпретация, която се предлага от „Власт и съпротива“ – и дали тя е онази, от която се нуждаем днес и сега, респ. какви нейни алтернативи би могло да има. Въздържах се от започване на толкова сложен и многопластов спор със самия Троянов – не на последно място и защото в немския език, не ще и дума, се чувствам далеч по-малко свободно, отколкото в българския – но държа да подчертая тук, че собственото ми гледище и разбиране за начините, по които трябва да бъде осъзнавано и преработвано комунистическото минало и наследство, са за мен радикално различни от онези на Илия Троянов. Собствената ми интерпретация на този въпрос може да се открие в най-масащабна форма в романа ми, посветен на тази тема – [„Реквием за никого“](#) – но тя е излагана многократно и на страниците на списанието.

Тъй като въпросът е изключително сложен и според мен от решаващо значение за „битката за паметта“, която вода от

1 Странно, но факт – изглежда публикацията на същия текст – и ПРЕДИ това – на сайта на портал „Култура“ е неизвестна на автора; комплимент за популярността на „Либерален преглед“, но не и за съдържанията му, за съжаление

много години насам (като част от една, надявам се нарастваща, група от български интелектуалци, които виждат нещата по същия или подобен начин), то реших все пак да напиша по-дълъг и по-добре обоснован текст, в който да изложа както критиките си към историческата версия на Троянов, така и алтернативите, които предлагам(е) срещу тях. Тук накратко основните пунктове:

1. В историческата интерпретация на Илия Троянов извършителите на престъпленията са „комунистите“, особено онези от по-високите етажи, а техните жертви са „обикновени българи“, някои от които са се осмелили да окажат съпротива.

2. Основното престъпление на режима е насилието срещу тези смели българи, както и срещу останалата, по-пасивна част от населението, която обаче също придобива някакъв жертвен статус, като мълчалив носител на страдание и гнет.

3. В наши дни на всички тези хора трябва да се отдаде дължимото – престъпниците трябва да бъдат осъдени, ако не по друг начин, то поне морално, а жертвите и героите трябва да бъдат почетени по подходящ начин.

Звучи нормално и естествено, нали? Какво би могло да се каже срещу една толкова естествена интерпретация на най-новата българска история и защо всъщност има хора – в частност самият аз – които я считат за дълбоко погрешна и дори заплашителна, от гледна точка на реалното преработване на миналото?

Възраженията срещу тази интерпретация са същите, които изказвам срещу множество подобни интерпретации, идеци от различни личности и групи в България – но също, и преди всичко останало, откъм опита на следвоенна Германия, който според мен бива напълно игнориран (или забравен) при нейното изтъкване, поднасяне и защитаване.

Какво имам предвид?

Добре известно от най-новата немска история и историография е, че в нея са се разигравали множество борби и битки, свързани с подобни интерпретации, и че в края на краищата като историческа правда е възприето мнението, че хитлеристкият режим се е базирал на огромна масова подкрепа, че носителите на неговите престъпления биха били напълно неспособни да ги извършат без масовия „мандат“, даден им от страна на преобладаващата част от немското население и, което е най-важно – че не би могло да има реално преработване на немската история без широко, масово приемане на тезата, че отговорността за престъпленията на нацисткия режим лежи при цялото днешно немско население, и че основната негова задача е да не позволява тази памет, това мрачно наследство, да бъде забравено или изкривено по начини, позволяващи на хората дори и за момент да се освободят от чувството за лична отговорност за миналото, което би било пагубно за днешната политическа култура и ситуация на страната, а и на цяла Европа.

Също така добре известно е, че като основно престъпление на нацисткия режим е възприет Холокоста, опитът за унищожаване на европейските евреи, и че всякакви опити за изтласкване назад на тази централна за съвременната немска историография и политическа култура теза, се считат за напълно недопустими, с право или не¹.

Каква е връзката между всичко това и романа на Илия Троянов?

Според мен тази връзка е очевидна и директна:

1 В частност работите на някои съвременни историци, например Тимъти Снайдър, започват да изтласкват все повече в центъра на немската и световна общественост въпроса за геноцида, приложен срещу славянските населения на окупираните части от Източна Европа, но поне засега централността на Холокоста като основно престъпление на нацизма си остава до голяма степен непокътната.

1. Историческата интерпретация, предлагана в „Власт и съпротива“, игнорира напълно факта на основното престъпление на комунистическия режим в България – тридесетгодишното преследване и насилствена асимилация на българските мюсюлмански малцинства (което е и българският еквивалент на Холокоста, ако и в далеч по-дребен мащаб).

2. „Власт и съпротива“ предлага вместо осъзнаването на централността на това престъпление една интерпретация, поставяща в центъра на авторското и читателско внимание жертвеността и – нека го наречем така – мъченичеството на отделните българи, осмелили се да окажат съпротива. Като следствие от това идва и неизбежното заключение-настояване, че те трябва да бъдат въздигнати в статус на герои.

Защо всичко това е дълбоко проблематично?

Според мен – отново въпрос, който може и трябва да получи директни, очевидни отговори:

1. Липсата на осъзнаването на централността на насилствените асимилации като основно престъпление на комунистическия режим в България е еквивалентна на липса на осъзнаване на централността на Холокоста при престъпленията на нацисткия режим.

2. Опитът за представяне на съпротивата, оказвана от етнически българи, е – съзнателно или не – абсолютно изкривяване на историческата правда. Реалността на „съпротивата“, оказвана някога срещу комунистическия режим е, че в своята единствено ефективна и заслужаваща историческо внимание форма, тя е упражнявана от етнически турци, а не от българи¹, и че това се случва буквално едва през последните месеци преди падането на режима. Всякакви опити за „възпяване“ и „въздигане на пиедестал“ на „съпротивата“,

1 Под формата на единствените масови и ефективни анти-правителствени протести и демонстрации, извършени от етнически турци в България през лятото и есента на 1989 г.

оказвана от отделни лица – напълно безвредна и безопасна за режима, през всичките години на съществуването му¹, представлява пример за грубо неразбиране на българската комунистическа реалност и нейното днешно наследство.

3. Тази историческа интерпретация оставя напълно без внимание въпроса за масовото сътрудничество с властта – не под формата на работа за тайните служби, а просто като съгласие с репресивните политики на режима, именно защото в основата си те са насочени срещу етнически чуждите, а не срещу самите етнически българи. В този смисъл за автора и читателите му остават напълно неосъзнати и масивните паралели, които са налице между реалността на комунистическото управление в България и онази на нацисткото управление в Германия – точно от гледна точка на масовата, напълно реална, подкрепа за режима, както и за неговите насилнически политики. В днешна Германия вече са налице цели масиви от исторически и други изследвания, в които въпросът за масовото сътрудничество с режима – на всякакви обществени нива – е достатъчно добре проблематизиран. За съжаление това изобщо не е така в съвременна България – и романът на Троянов не само не допринася за разпръскването на илюзията за собствената „невинност“ и „жертвеност“, но дори я затвърждава. Отново феномен, добре познат от следвоенната западногерманска история.

4. Като следствие от това всякакви опити за „героизация“ и „митологизация“ на антикомунистическата съпротива в България се оказват силно заредени с фалш и кухост, за което не на последно място свидетелства и самата противоречивост (контроверсия), възникнала в романа на Троянов – волното или неволно поставяне, пък било то и само за миг, на една толкова противоречива личност като Илия Минев във

1 С възможното изключение на работата на Георги Марков, който е много специален случай.

фокуса на авторското и читателско внимание, както и необходимостта от последващи корекции в съдържанието му, за да се избегне силно конфузната ситуация да се „възпява“ като герой един **отявлен нацист, антисемит и отрицател на Холокоста**¹.

Формулирано в едно изречение, ако и с пълното съзнание на противоречивостта и спорността на подобно твърдение:

Историческата версия, предлагана от Илия Троянов в романа „Власт и съпротива“ е еквивалентна на някаква версия на следвоенната германска история, в която Холокостът не играе никаква централна роля, а реалните герои на съпротивата са хора като Ернст Телман (в българското му превъплъщение като Илия Минев).

Едва ли е необходимо да пояснявам, че такава историческа интерпретация действително е имало, и че тя е властвала в продължение на 45 години в една добре позната на всички ни част от Германия – източната.

Каква е нейната историческа съдба също не намирам за нужно да пояснявам.

1 Основният спорен факт, около който се върти споменатият по-горе текст на Стилиян Йотов, е че в българското издание на „Власт и съпротива“ личността на Илия Минев е премахната от текста, по лично решение на автора (нещо, което няма никаква връзка с по-късния сблъсък между него и преводача). Самият Илия Троянов обяснява, че това е направено, тъй като той смята сцената за (цитирам): „прекалено кратка, прекалено повърхностна, от литературна гледна точка неубедителна; в такъв смисъл я отстраних, което между другото се случва в литературата от време на време: при преводите се добавя или премахва по нещо“. Оставям на читателите да изберат дали намират това обяснение за убедително или не.

Мастило, отговорност и публична стигматизация

И така, имаме си (поредно) публично скандалче. Димитър Камбуров, човек добре известен с пристрастеността си към предизвикателни публични изказвания и позиции (вижте например [предишната му публикация в „Либерален преглед“](#), онзи път писана по повод трагичните събития около *Charlie Hebdo*), отново ни е изправил пред сравнително трудни индивидуални и публични избори. Статията му [Мастилото на киното и обратната страна на почерка](#), публикувана в портал „Култура“ преди около месец – и след това някак безследно „изчезната“, се превърна в обект на не един или няколко спора, някои от тях повече, други по-малко смислени. Обвиненията в антисемитизъм, не ще и дума, са тежка артилерия и – навсякъде по света, бих казал дори „слава Богу, вече и в България“ – никой не може да си позволи да ги премълчи или отмахне с лека ръка. Оттук и разбираемата реакция на колежата Тони Николов, главен редактор на портал „Култура“, който е обосновал решението си в [кратък, но смислен и достоен за приемане текст](#). Да, тази позиция е разбираема. Да, текстът съдържа не едно или две контроверзни изказвания. Да, такива неща не могат да се поминават с мълчание. Да, необходима е ответна реакция. Да. Да. Да.

Дотук добре, но какво още е необходимо освен несъмнено-неизбежната обществена реакция на осъждане? Ако питате мен – нещо пределно просто. Необходимо е нещото, за което става дума – камъкът на препъването, залъкът на задавянето, наречете го както щете – да бъде също толкова видима част от обществения разговор, колкото и неговите ответни отражения, тоест текстовете, в които различни хора поемат позиции във връзка с него. Съгласете се: без това базисно предусловие цялата обществена шумотевица някак подозрително започва да напомня нещата отпреди тридесетина и повече години, мълчаливото свиване на рамене пред поредното „другарско осъждане“, неизбежната остракизация, отвращението пред липсата на какъвто и да е избор, задушаващото усещане, че всички живеехме в атмосфера, лишена от кислород. Спомнете ли си, ако сте на моя възраст, какво се случи през 1982 с „Една жена на 33„? (Не че може да става и дума за някакво съдържателно сравнение). Е добре, в такъв случай сигурно няма особено голяма нужда да ви обяснявам какво точно имам предвид.

Не ме разбирайте погрешно, моля! Намерението ми тук не е да разводнявам и оневинявам един акт на, според мен, сравнителна политическа и културна безотговорност, при който реално смислени коментарни и анализаторски съдържания се примесват безразборно с предизвикателни заявления, стигащи доста близо до границата на антисемитизма (а може би и прекриващи я, макар самият аз да не съм убеден). Простичкият ми апел в случая е първо да прочетете онова, за което говорят всички, и едва след това да заемате позиция. Първо опознаваме, после съдим, нали така? Не обратното – това вече сме го правили прекалено често, прекалено много пъти.

Публикувам текста с ясното съзнание, че за немалко хора това може би ще означава акт на солидаризация с автора му и неговите позиции. Така де, позната логика: щом отказваш

да го наречеш враг, значи си му приятел. Или поне съмишленик. Каквото ще да е – ти не си от нашите. С теб играем за различни отбори.

Свивам рамене пред тази „логика“ и продължавам с размишления, в които намирам повече надежда за достигане на нещо смислено и полезно. И понеже не ми се иска да губя прекалено много време във витиевато сладоречие, започвам със собствените си коментари, отпреди няколко дни, писани по нещо, което ... още не бях чел.

И така:

И все пак включването ми се струва задължително, също и по причина, че – както обикновено – в един и същи кюп се хвърлят неща, които не са части от едно и също нещо (организацията Б'най Брит например ми изпрати циркулярно писмо, в което откровено глупавият гаф на Димитър Камбуров – и хората от „Култура“, които са се съгласили да го публикуват...

И още:

...предлагам ви задължителното отхвърляне на подобен род просташки антисемитизъм, което просто няма как да не бъде направено – тук под формата на една препубликация на (закъснялото) разказание на колегите от сайта „Култура“.

Надявам се, виждате ясно за какво се опитвам да говоря. (Малко стадното) желание за съпричастност към една изглеждаща себеочевидна позиция ме беше довело до напълно безкритично възприемане на нечие чуждо мнение (в случая онова на хората от организация Б'най Брит, които малко преди това бяха ми пратили изпълнено с възмущение циркулярно писмо; опитах се да възразя там, където намерих аргументите им неприемливи, но все пак приех *на вяра*, че основният пункт в писмото – твърдението, че тук става дума за рязко антисемитски текст – е по принцип верен). Бях се съгласил да осъждам нещо, което не познавах. Бях гласувал, без да знам за какво точно. Мдаааа...

А след това прочетох и самия текст. Ей Богу, засрамах се от самия себе си. Не че онова, което Камбуров е написал, ми прозвуча като откровение свише. Не и че обвиненията на колегите от Б'най брит са напълно лишени от основания. Просто антисемитизмът на този текст – доколкото може да се говори за такъв – ми се стори нещо доста странично в сравнение с опитите за някакъв (все пак) не-едностранчив преглед на живота и дейността на, нека го кажем така, една от най-спорните културни фигури в най-новата ни история. Анжел Вагенщайн е всичко друго, но не и едноизмерен човек – и за добро, и за зло. С това ще приключа собствените си коментари към личността и на автора, и на обекта на неговата критика – след което бих искал да премина вече към същностната част на краткия си коментар.

Вижте, любезни сънародници, обвиненията в нещо толкова недопустимо в днешния свят, каквото е антисемитизма, не бива и не могат да се правят със сравнително лека ръка. По правило те водят до автоматични реакции на осъждане и остракизация, които могат да имат изключително тежки последици за обектите, срещу които са отправени – индивиди или организации. И толкова по-голяма е отговорността на хората от еврейски произход, поне според мен. По „казуса Камбуров“ се изляха реки от телесни течности, дори в едно толкова малко и провинциално място, каквото е България. Първоначалните реакции – примерно писмото, публикувано в Поглед-инфо ([Джеки, чудовищата дебнат в тинята и чакат тяхното време да дойде](#)) поставиха летвата на обществената реакция на определена височина (ниско или високо), която направи заемането на друга, по-сдържана позиция, почти невъзможна, поне в онзи момент. Опитвам се да разбирам политическите пристрастия и солидарности на страната си, долавям, че това издание е от онази страна на българския политически спектър, при която демонстрациите на подкрепа и солидарност вървят ръка за ръка като агитка и скандиране, но...

Но все пак мисля, че е задължение на всички ни – и особено на онези от нас, които биха искали да виждат в свое лице носители на някакъв нов, по-малко автоматичен, по-малко очевиден, по-малко отборен вид ценности и манталитет – да премислят добре актовете на отхвърляне и осъждане, към които избират да присъединяват гласа си. Не можем да наричаме с думичката „антисемит“ всеки човек, който би искал да изкрещи публично, че някой си интелектуалец от еврейски произход бил „маскара“. Това е грозно и пошло, да. Но антисемитизъм не е. Същото според мен важи и за случаите като сегашния, в които безотговорни фрази като „ционистки суперматизъм“ (аман от тъпи заемки на готови американски фрази: тук става дума за „еврейско върховенство“) са накичени в един текст, в който всъщност става дума за това, че еди-кой си не иска България да бъде представяна пред света от Анжел Вагенщайн (и то не *най-вече*, защото е евреин). Всичко това наредено сред напудрени китки от думи, зад които прозира човешката дребност и малоформатност на автора. Да, мога да се съглася, че Камбуров изглежда като човек, неспасяемо задушаван от комплекси. Но антисемит? Хммм, тук вече започвам сериозно да се съмнявам.

Това е всичко, което бих искал да кажа по случая. Приключвам, преди да съм се оплел в нещо, което може би ще заприлича някому на антисемитизъм.

Да пази Бог!

За какво говорим всъщност, когато говорим за антисемитизъм?

Замислих се, ща не ща, върху разпалените дискусии от последните дни – и онова, което постепенно се оформи пред погледа ми, започна да ме изпълва с все повече и повече неприятни въпроси, които няма как да не споделя с вас.

Поводът бяха онези сравнително раздразнени забележки, с които част от коментаторите ми посочваха усещането си, че се опитвам да оневиня антисемитизма на Димитър Камбуров. Но преди да започна да развивам мислите си, първо едно задължително уточнение: в голяма част от този текст ще говоря и ще се концентрирам върху неща, писани и мислени от Димитър Камбуров, но онова, което всъщност имам предвид е не „личността Камбуров“, а „типажът Камбуров“. С други думи, настоявам най-решително този текст да се възприема не като опит за обливане на нечия личност и поведение с телесни течности, а най-вече – и дори единствено – като опит за непредубеден и критичен поглед към националните ни идиосинкразии, към видовете агресивно-античовешко поведение, които в България са до такава степен общоприети, че дори не се възприемат като нещо особено от огромната част от „населението“.

Тук искам да говоря за самите нас, а не само за един от нас, който, видите ли, бил настъпил мотиката.

Та, да започна с нещо според мен очевидно: драги [Вени Марковски](#), самият аз считам Димитър Камбуров за не по-малък антисемит, отколкото навярно го правиш ти. Работата е там, че просто не откривам достатъчно основания за концентрация върху именно този аспект от възгледите и личността му в именно този текст. Постарал се е да звучи „по-приемливо“, мисля. А инак, да – Димитър Камбуров ВИНАГИ е бил най-обикновен нашенски расист и ксенофоб, ако и може би тези му разбирания да не са съвсем осъзнати. Ще цитирам тук един прелюбопитен пасаж от негов текст, който съм чел преди години – и още си спомням ясното усещане за среща с напълно неосъзнаван расизъм „по учебник“. Вижте сами за какво става дума:

Когато ни посрещнаха на летището, бъдещите ми студентки магистърки се очакваше да могат да говорят български, но те бяха способни преди всичко да се усмихват. Нещо повече, на всичко, което явно не разбираха, било то на български или на английски, те отвърщаха с дружен отработен смях. Тези отривисти залпове на дружелюбно неразбиране щяха да се окажат сред най-ведрите и мили лица, с които ми предстоеше да ме среща Китай. Другите му лица варираха от инертното безразличие на разните администрации през удивено ухилената маска на хората по парковете, нахвърлящи се да гаят бебето ти с голи ръце, през напъпилите пипливи търговки на Копринения пазар, до абсолютната безизразност на лицето на властта и закона, докато те съветва да сътрудничиш, докато праща обратно семейството ти в Бангкок, откъдето току-що сте кацнали доста след полунощ, или докато те уверява, че няма престъпление, когато си получил за парите си фалшив iPhone, вместо никакъв.

Но китайското лице е нищо в сравнение с телодвижението. Трайна следа от многолетен и многолюден комунизъм ще да е неспособността на китаеца от каквато и да е класа да прояви респект към физическата неприкосновеност на другия, да се изпълни със съзнание за човешката му аура, физическа и духовна. Тялото на всеки, свой или чужд, е изложено и отворено за всякакви издевателства: лакти, разплутост, прилепналост, нечистоплътност, надут транзистор, натрапчив поглед...

Вестник „Култура“, Брой 43 (2570), 10 декември 2009

Забележете напълно несъзнателното ОТВРАЩЕНИЕ пред телесността на „жълтите“, пред тяхната готовност „да гаят бебето ти с голи ръце“ (трябва да си слагат ръкавици, разбира се!), пред „пипливите търговки“, пред мисълта за какъвто и да е ФИЗИЧЕСКИ контакт с ТЯХ. Ако това не е расизъм, ако това не е възможно най-дълбинна неспособност за възприемане на „различно-кожия“ като също такава човешко същество, каквото си и ти, то самият аз не знам какво изобщо е расизъм!

(Ако ви се занимава, зачетете се малко в „**Болестта като политическа метафора**“, и вижте съответните пасажки, в които Съюзът Зонтаг обяснява как страхът пред инфекции, епидемии и зарази ВИНАГИ е бил едно от най-ефективните средства, чрез които са се разпространявали и утвърждавали неща като ксенофобия и расизъм.) Повтарям, при Димитър Камбуров всичко е КАТО ПО УЧЕБНИК.

В такъв смисъл не ме изненадва ни най-малко това, че човекът най-вероятно е и антисемит. В края на краищата „евреите“ винаги са били един от основните символи на заплашителната чуждост в по-голямата част от историята на Запада (и в такъв смисъл гнусливостта на Камбуров най-вероятно е някакъв вид израз на „криворазбраната цивилизация“, на онава неосъзнавано чувство за постигане на някакво по-високо

ниво на цивилизованост чрез чуждеене и отхвърляне на всичко, с което е свързана СОБСТВЕНАТА, РОДНАТА – не особено загрижена за неща като хигиена и физическа неприкосновеност – култура и среда. Аз съм гнуслив – следователно съм западен човек! Нещо такова най-вероятно се мержелее пред очите на всички Димитър Камбуровци в тази страна. Възможно е да се окаже, че това е силна спекулация, моля не ми се заяждайте!

Но все пак антисемитизмът е просто едно подмножество на онези много по-големи и по-всеобхватни изражения на човешката ограниченост, несигурност и страх пред непознатото – ксенофобията и расизмът. В такъв смисъл расистките инстинкти на Камбуров ми се струват далеч по-важни от неговите антисемитски подмятания. Нещо повече – да се акцентира единствено върху неговия антисемитизъм е нещо, което ме кара да мисля „добре бе, хора, а къде са ви очите за МНОГО по-тежките мисловни недъзи, с които е натоварен този човек – и цялата ни силно ксенофобска, силно расистка национална околна среда?“ В края на краищата, не са ли подобни умонагласи просто НАЙ–ЕСТЕСТВЕНОТО нещо за огромна част от хората в България? Какво сме тръгнали тук да играем някакви лицемерни игри, да се обвиняваме взаимно в гражданско безразличие и пасивност по отношение на антисемитизма, когато всъщност той е само капчица в морето на омразата, в което се къпе нашето брата всеки божи ден? Защо да обръщаме очи единствено към страха и омразата към евреите, когато сме изправени пред далеч по-масивни, далеч по-мощни, далеч по-малко осъзнавани прояви на омраза и страх пред чуждото, каквито са простите, ежедневни форми на „нормално поведение“ в тази страна? Ами страхът пред „арабските“? Ами напудрените приказки за заплахата от световния ислям, зад които се крие единствено все същия вековен страх на роба пред бившите господари, все същата готовност за отричане, отхвърляне и (поне мисловно) унищо-

жение на всичко, идещо „отвън“, особено пък от Ориента, при мисълта за който умираме от комплексарски страхове: ами ако набедят и САМИТЕ НАС, че сме част от него?

И все пак, викам да подходя вече към приказката, която ми се ща да ви кажа, през цялото време, докато си умувам тук, уважаеми:

Една от любимите ми книги на тоя свят е „[За какво говорим всъщност, когато говорим за любов?](#)“, та, по неволна аналогия, ми се ще да ви запитам тук нещо подобно, уважаеми читатели:

**За какво говорим всъщност, когато говорим
за антисемитизъм?**

За основния въпрос на българското битие

Публикувах тия дни на моя сайт един кратък текст, посветен на последното велико чудо в българската литература и култура – възкръсналия от мъртвите роман на Георги Божинов, Калуна-каля – и, докато очаквах читателските реакции и умувах над това тъй умонепостижимо чудо, току взе, та се пръкна в главата ми следният силно обезпокоителен и, ако щете, малко така животоотравящ, въпрос:

Защо в страната ни като бестселъри и любими на всички книги (с много малко изключения) винаги се оформят произведения, които имат нулев шанс да привлекат вниманието на читатели извън България и нейното езиково-културно пространство?

Зададох го, не ще и дума, на читателите си любими, но, привикнал в хода на годините да не очаквам чудеса извън ядрото на българската култура (а, „Либерален преглед“, така поне си мисля, не е точно част от това ядро, та дори и от периферията не е; малко нещо като културно недоносче, списувано на български език, но инак безродно и комай нещо без-местно ми се привижда да е, това списание)... та, докато не очаквах да получа отговор, взех, та се напънах да го намеря сам. И ето какво се роди в резултат на тези напъни, ето с какво

ми се ще да ви занимавам сега, посред страстите и жегите на световното по футбол, дипломатическите циркове на Доналд Тръмп и нам кви още развлечения и отвлечения, уважаеми читатели мои.

И, за да не напругам повече и без това достатъчно опънатите ви нерви и разкъсани на сто посоки вниманиа, викам да започвам направо с отговора, който намерих. А той е: Шансове да привлекат всеобщото внимание и да се превърнат в някакво що-годе по-масово явление – културно, политическо или просто клюкарско – в тази страна имат единствено произведения, които по някакъв начин засягат основния въпрос на българското битие. А кой е този въпрос ли? Ето ви го тук, черно на бяло.

Основният въпрос на българското битие гласи така:

Кой ни е виновен за това, че сме такива?

Това е ядрото, всичко останало са подробности. Около този извечен и непостижим въпрос се върти всичко в тази страна, откак я има¹.

И не е като въпросът да си няма отговор. Има, разбира се, и още как! Отговорът го знаем всички, той е, ако ми простите шаблонната метафора, малко така с майчиното мляко засукан, носи го всеки от нас в генетичния си код, така да се каже. И отговорът е:

Издниците! Те са виновни, те и само те!

А кои точно са издниците ли? Ами, в официалния, канонизиран наратив на българския национален разговор, изед-

1 Тоест, от около сто и четиридесет години насам, останалите преди това ги има само на книга, при това рядко-та-нарядко, доколкото е останало нещо.

ниците идват предимно в четири основни варианта, и тия четири са:

- А) Византийците;
- Б) Османците;
- В) Фашистите;
- Г) Комунистите.

Разбирате за какво говоря, нали? Става дума за „четири-те робства“ в българската история, които я обсебват тъй цялостно, тъй открай докрай, та в нея комай не е останало място за нищо друго, като се позамисли човек. Те са причината за всичко – те и изедниците, които са ни ги натресли! Ето това е простичкият отговор на основния въпрос на българското битие, него го знае всеки и място за някакви кой знае колко големи спорове и умонапъвания тук разбира се няма. И „големите неща“ в родната култура, естествено, са ония, които по някакъв начин разчепкват и пре-интерпретират, отново и отново, този тъй извечен и основателски въпрос, тази тъй неизчерпаема тема: Кой ни е виновен?

Всичко останало – не че го няма, слава Богу! – си остава странично, маргинално и второстепенно, то няма и никога не би могло да получи шансове за присламчване към „ядрото“, там мястото е запазено за канонизираната тема и това е всичко. Просто и ясно, като гъбено семе. Ей така ми се привиждат нещата в културата родна.

Сега, накъдреният и комай позадушен от всевъзможни иронични конотации, отсенки, плеоназми, завъртулки и намкви още финтифлюшки тон на този текст би могъл да ви подведе да мислите, че аз нещо така се напъвам да се шегувам, драги читатели. Моля, не се подлъгвайте: всичко, което говоря тук е *dead serious* и, при всичките къдрици на словоизлиянието, в казаното няма и следа от шегата. Това е всичко, което има значение и важност в културата на тази страна, това е

всичко, около което е фиксиран нейният „канон“. И казаното се потвърждава от всеки поглед, дори и най-повърхностен, към канонизираните или просто масово-популярни, произведения на българската литература. Нещо повече, то се доказва и от конкретните развития, които наблюдаваме в нея и ето в този, именно сегашния, момент, който обитаваме заедно с вас¹. Помислете например за творчеството на Милен Русков – човекът, когото повечето днешни българи, вътре или вън от България, биха били склонни да възприемат като „жив класик“. Русков, чийто талант стои извън всякакво съмнение, се превърна в масово четен и почитан автор едва след като посвети усилията и енергията си на книги, занимаващи се с основния въпрос на българското битие. Преди това той беше само екзотичен и интересен единствено за много тесен читателски кръг, ако и безспорно уникален автор, пишец на български език. Помислете и за всички останали автори, считани по едно или друго време за класици² – и може би, след известно размишление, казаното дотук ще престане да ви се привижда като просто упражнение в софистика или нам кво.

Но дали във всичко това има и някакъв надминаващ рамките на националните идиосинক্রазии смисъл? Нещо заслу-

1 Впрочем, не. Голямото изключение от херметичната затвореност на масовото внимание и способност за оценка, разбира се, е творчеството на Георги Господинов, което, въпреки същностната си несъвместимост с основния въпрос на българското битие, се е превърнало – за щастие! – в обект на масово внимание, любов и почитание (но и масова омраза от страна на събратята по перо откъм българската гилдия). Има и за нас бъдеще, мисля си.

2 Изключвам тук българската поезия, за която чувам, че е наистина от световна класа, без да е обвързана изключително с чепкане на същия този въпрос. Самият аз не мога да се произнеса, поради липса на реални сетива за това най-изящно от всички словесни изкуства. ОК, чудесно, радвам се. Само че, кога и къде на тоя свят поезията е била нещо като масово или дори широко популярно изкуство? Поезията и нейното четене са елитарни занимания и като такива намиращи се извън обхвата на онова, за което иде реч в моето тук размишление.

жавашо внимание и извън България, нещо общочовешко, нещо, което би могло да привлече и не-българското внимание, не-българския интерес? Как мислите, има ли? Защото моят отговор, прост и ясен е:

Ами... няма. Няма, много съжалявам. Никой освен нас не може, пък и няма как, да се заинтересува от всенационалното търсене на виновници, колкото и инак то да доставя някакъв вид наркотично, притъпяващо сетивата удоволствие за всинца ни. И причината за това, драги мои, е не в това че „нас ни мразят“ или „нас просто не ни разбират“. Причината за това е, че то просто не заслужава нито уважение, нито дори внимание.

А защо е така ли?

Ами, отново просто: защото всяко човешко израстване, всяко човешко съзряване – индивидуално или колективно – е свързано с необходимостта от неизбежно преминаване през определени фази, непостигането на които оставя индивидите или народите, заседнали в тях, в някакво състояние на несвършващо, злобничко, безотговорничко, безинтересничко, детство. Ето това е причината, а не нечия зла воля или дори просто липса на способност за разбиране.

Нека за момент си представим сцената-прототип, с която започва всяко възпитание: двете дечица, вкопчени за косичките, хапещи, драскащи, пердашещи се взаимно, сред олелията от кръсъци: „Той започна пръв! Не, тя, тя започна! Той е виновен! Не, тя е виновна!“ Това, както и неизбежната родителска, неизбежната възпитателска роля, която се състои в това да хванем двете дечица за ръчички (или, ако сме от някое по-старичко поколение, за ушенца) и да ги накараме, напук на целия рев, съпротива, сълзи и врява, да подадат ръка и да прошепнат тази тъй трудна за преглъщане думичка, „извинявай!“ И те ще се съпротивяват, ей Богу, и как още ще се съпротивяват. Ще плачат, ще ни ненавиждат, ще се опитват да направят всичко, което е по силите им, за да не се подчи-

ният на непреклонната родителска воля, да отхвърлят онова, в което самите те виждат единствено насилие над собствените им воли. Но няма как, тъй върви светът и с това е свързано израстването. Всеки/всяка от нас, рано или късно, трябва да се научи да търси не чуждата вина, а споделената отговорност – и в това е единственото измерение на човешкото израстване, което самият аз съм в състояние да постигна. Всичко останало са подробности.

Разбирате ли сега, драги мои, защо упоритото настояване на една сравнително малка, сравнително откъсната от централните водовъртежи на света нация, да търси обясненията за собствената съдба, собствения хал, собственото място, в нечии други, а не собствените (или споделени със съседите, близки или далечни) избори, няма, просто няма как да заинтересува никого другото на този свят? Какво толкова интересно или заслужаващо внимание в съзвучието и писъците на малкото дете, което настоява, че не то, а някой друг, е виновен? И какво по-важно от това да го научим, с цената на много усилия, любов, но и непреклонна воля, да започне да заменя, малко по малко, мисълта за чуждата вина с онази за споделената отговорност? Има ли нещо друго по-важно на този свят, кажете ми?

Самият аз не съм в състояние да го открия.

Предговор към „Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд“

Книгата, която в момента държите в ръцете си (а всъщност четете на някакъв екран) е уникална поне в няколко отношения. За хора, толкова обръгнали на суперлативи от вида „уникално“, каквито са българските читатели, едно подобно начало е навярно заредено с подобаваща доза риск, и все пак ще си позволя да го повтора: да, това е една уникална книга. Уникална с това, че, за разлика от повечето свидетелства за българската история, в нея няма да намерите нищо, или почти нищо, възвисяващо и измиващо „срама по челото“. Напротив, това е сборник от документи, които представят една удивително не-възвисяваща, та дори силно притеснителна картина на българското национално-революционно движение, и то точно в момента, който по-късно българската историография и литература ще се опита да митологизира и промени до неузнаваемост, с ясната цел да го направи „удобен за възпяване“, тоест да го превърне в (ключова) част от програмата за национално-патриотично възпитание, която доминира националната ни парадигма и до днес. Сигурно това е и нещото, което обяснява пълната непопулярност, да не кажа неизвестност, на този сборник в масовата и не чак толкова масовата ни култура. Издаден почти по погрешка, в началото на 1950-те години, тоест в някакъв момент на пост-

революционна еуфория, когато на „отговорните органи“ може и да се е струвало, че унизителната тежест на толкова много свидетелства за низост, предателство и страх не е чак толкова заплашителна за „възпитанието на нацията“, по-късно сборникът изчезва като пословичния камък в блато, без да остави никаква или почти никаква следа в оформянето и преоформянето на националния разказ от шестдесет и петте години, които ни делят от онова време. Шестдесет и пет години на мълчание и потискане, около тридесет от тях вече прекарани в „демокрация“ и „свобода“. Нормалната жалостива равностметка на българското състояние такова, каквото го познаваме всички. Нормална – но може би вече не съвсем. Дали не е крайно време да се опитаме да хвърлим един почестен и евентуално по-задълбочен поглед към завъртулките и бакиите на българската историография, с всичките ѝ обори, Авгиеви и други?

Нека да започнем с това, че темата за предателството и предателствата в българската история е болна от много дълго време насам. Всъщност тя съпровожда българската историография още от дните на самото ѝ пораждане, бидейки неразделна, ако и не особено харесвана, част от писанията на всичките ни класици. Предателствата се споменават, за тях се говори с повече или по-малко срам, но в тази връзка винаги е липсвало единственото нещо, което би обяснило и оправдало обръщането към тези тъй притеснителни моменти от родната история – опитът за някакво обяснение, надминаващо клишетата на „какво да правим сега, такива сме си?“ Опитът за анализиране и разбиране, а не просто поклащане на глава и премълчаване.

И наистина, защо имаме толкова много предатели? Защо на моменти изглежда така, сякаш цялата история на едно или друго събитие с ключова важност за по-късното развитие на страната и хората в нея, е едно-единствено, колосално предателство – и към идеите, които уж са мотивирали участни-

ците в национално-революционната борба, и към личността, с която повечето от нас свързват всичко чисто и свято в тази борба – Васил Левски? Защо на тези страници четем непрекъснато „подведоха ме“, „накараха ме насила“, или дори „измами ме брат ми“ и „ако ни пуснете на свобода, ще изтребим тия чорбаджии с отрова или куршуми“? Защо? Израз на някакъв особено низък „национален характер“ ли е това? Или нещото, което поетът е нарекъл „вековната злоба на роба“? Какво всъщност се крие зад унизителната картина на масово взаимно предателство, която ни представят документите от османските архиви? Именно това е основната идея, която стои зад цялото начинание и решението да препубликуваме некрасивата картина на този процес и участниците в него.

Един опит за обяснение, отиващ по-далеч от „националния характер“

За да разберем същността на процесите, които се разгръщат пред очите ни чрез четенето на тези документи – процеси на масово, почти без изключения, взаимно предателство, та дори и надпревара в предателството – то най-първо трябва да си зададем въпроса „а какво всъщност представлява предателството?“ Каква е неговата същност, какво е неговото естество? Кое е нещото, което кара хората да изгубят всякакъв срам и свян, да се принизят до степен, която кара дори обвинителите им да се чувстват неудобно (обърнете внимание например на разговора между Мазхар паша и чорбаджи Станьо, в който пашата с ясно доловимо неудобство обяснява на събеседника си, негов стар приятел, че ако би го пуснал на свобода „за хатър“, то ще го съди собственият му народ)? Сред множеството компоненти, които оформят психологическата и познавателна картина на това тъй мъчително човешко състояние (срам, страх, отчаяние, надежда за спасяване на собствената кожа), за самия мен на преден план излиза едно-единствено нещо:

предателството е пълна загуба на вяра. Всичко останало е следствие, ако и не непременно бързо или очевидно на пръв поглед. За да стигне до предателство, човек трябва да е изгубил вяра във всичко. Това е нещото, с което според мен трябва да започне нашият анализ – и онова, което обещава да ни доведе до изводи, чрез които да започнем да разбираме. Прочее, нека видим докъде ще ни доведе то.

И така, участниците в тази драматична картина са хора, изгубили вяра. Те плачат, разкайват се, опитват се да спасят кожата с всички възможни средства и, изобщо, правят всичко, което доведените до отчаяние човешки същества правят в такива моменти. Но защо те са изгубили вярата си? Как се е стигнало дотам? И каква изобщо е била тази вяра? В какво са вярвали участниците в тази ранна фаза от национално-освободителното ни движение?

Задаването ребром на този толкова ключов въпрос ни води и до първите изводи, които сочат наличието на нещо силно гнило, силно неясно в целия този процес. Защото, колкото и да се напъва човек, от думите и обясненията на „революционерите“ не може да се извлече каквото и да било ясно и последователно заключение, не може да се изгради каквато и да е ясна картина на техните убеждения и мотивации. Казано просто, тези текстове ни карат да мислим – или по-скоро чувстваме – че повечето от тях просто **не знаят, или поне не са съвсем наясно**, за какво точно и по какви причини се борят. Формулата, която се повтаря най-често („След като се въоръжим, колкото данъци плащат мюсюлманите, толкова ще плащаме и ние. Иначе щяхме да се опрем.“¹) е чисто икономическа, а не национално-патриотична. Възпроиз-

1 Димитър Крачунов, мухтар (кмет) на село Голям Извор, възпроизвежда тук, по време на разпита си, думи на Левски. Самият Левски повтаря това твърдение, в по-съкратен и сбит вид, по време на собствените си разпити: „Данъци много, а нямаш спокойствие. [Ето], за това щях да ги обнадеждавам.“

веждането на тези текстове в дигитална форма, заедно със свързаните с него възможности за разширено търсене и чисто лексикален анализ, ни водят до някои силно объркващи и обезпокоителни заключения: думата „България“ се среща тук изключително рядко (ако да, то най-често произнасяна от представителите на османските власти), и никога във връзка с думи като „свобода“ или „независимост“. Самият Левски – единственият участник в процеса, от когото може и трябва да се очакват някакви по-последователни и по-високо развити разбирания относно естеството на национално-революционния процес, е силно непоследователен и на места объркващ¹. Казано ясно и директно – в процеса против Левски и неговите сподвижници не се вижда нито една фигура, която да е в състояние да ни даде някаква представа за българското революционно движение такова, каквото по-късно ще го обрисуват и разкрасят класиците на националния ни канон, плюс безбройните епигони, рисуващи картини на чутовна храброст и идеологическа чистота, достойни „за вечността“. Реалността – или поне тази нейна версия, в чиято достоверност няма причини да се съмняваме, тъй като тя никога не

1 По принцип Левски изтъква две основни причини за започването на революционната си дейност – първата от тях е вече споменатото разбиране за икономическо неравенство между мюсюлмани и християни (забележете, че тук става дума за верски, а не етнически различия), а втората, според мен значително по-важна и с много по-голяма обяснителна сила – „защото Сърбия, Влашко, Черна Гора и Гърция са готови да заграбят България, затова, за да не дадем земята си“. Разбира се, тук винаги може да се отговори, че той се е придържал към някаква „хитра“ тактика, тоест не е издавал реалните цели и мотивации на дейността си, с надеждата, че това може би ще доведе до по-лека присъда, но за самия мен това звучи несериозно. Левски едва ли е човек, който може да си прави прекалено много илюзии по отношение на съдбата, която го очаква. Но дори и да би било така, това може да означава единствено, че той очевидно не си дава ясна сметка за важността на тази трибуна като средство за изказване и защитаване на собствените си убеждения и принципи.

е била предназначена за масова консумация – е значително по-отрезвяваща.

Изводът, до който ни води всичко това е колкото прост, толкова и шокиращ: участниците в процеса срещу Левски са изгубили вярата си просто защото никога не са я имали, на първо място. Или, казано по-прецизно: вярата им е била толкова неясна и зле оформена, зле формулирана, че се е съборила като пословичната къщичка от карти при първия повей на вятъра.

Предполагам, че при първо четене това твърдение ще прозвучи силно кощунствено за повечето читатели – нещо, което едва ли е добра предпоставка за продължаването на един спокоен, убедителен и аргументиран разговор. Но за самия мен в него няма нищо или почти нищо кощунствено, може би просто защото собствените ми усилия, след толкова години, вече са насочени не към опровергаване на гнилите клишета, с които ми се струва изпълнена националната историография, колкото към едно по-добро разбиране на причините, поради които реалните личности, реалните поведения зад митологизираните паравани на историческия ни разказ, се оказват именно такива, а не онакива.

Но защо все пак тези хора не са имали силна, или дори от малко-малко по-ясно оформена вяра, по-ясни убеждения? В отговора, който намирам самият аз, няма нищо срамно, нищо, което да се нуждае от премълчаване и прикриване. А именно: **те не са ги имали просто защото не са разполагали с достатъчно време, за да ги оформят.** Именно в това – в липсата на време, липсата на реално наличен процес на национално-революционно осъзнаване – аз намирам и основното обяснение за очевидната хилавост и незрелост на целия български анти-османски, революционен процес. Онова, в което не се съмнявам е, че българското Възраждане, тоест периодът между 1830-1880 г., е довело до силен изблик на национално-културно осъзнаване, но не и национално-революционно такова. Реалното съдържание на процеса на

национално осъзнаване преди Освобождението у нас е почти чисто културно¹. В този ранен негов период революционните му компоненти са силно недоразвити, силно неразбираеми за огромната част от населението (а понякога и за собствениците му апостоли, както изглежда). И в такъв смисъл силно възпяваната ни национална революция, заедно с нейния кулминационен момент – Априлското въстание – не е нищо друго освен една по-късна, внимателно конструирана митологема, чиято цел винаги е била – и си остава до днес – постигане на групова мотивация от чисто компенсаторен вид: „да си възвърнем онова, което ни е било отнето, да възстановим потъпканата си гордост, да направим България great again“.

За Априлското въстание като основополагаща митологема на съвременната българска историография

За парадоксите – логически и всякакви други – с които са обременени всички познати ми интерпретации на Априлското въстание, съм писал пространно на друго място, но все пак ще ги възпроизведа тук, за целите на яснотата² (Следващите абзаци са цитати от указания текст).

-
- 1 От гледната точка на това разбиране реалното постижение на Възраждането е постигането на собствена, независима екзархия и признаване на собствен милет [националност] от страна на османските власти; революционната му страна е просто съпътстващ и силно маловажен аспект, придобил важност, влияние и значимост по странно стечение на историческите обстоятелствата, което няма нищо, или почти нищо общо, с идеите и усилията на апостолите му. Най-ясното доказателство за това е пълният неуспех на опита за „повторението“ му, довели до трагичния провал от Илинден.
 - 2 Виж частта „Въобразената „революция“, от изследването За ползите и вредите от „историята“, Златко Енев, „Годишник на „Либерален преглед“, 2013, ч. 3, стр. 341-360. (Също и онлайн, на адрес: <http://librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/prospects/science/2182-nutzen-und-nachteil-3>).

И така, нека започнем поред с някои от „парадоксите“, пред които е изправено обяснителното мислене, когато става дума за Априлското въстание.

Парадокс номер едно: От една страна Априлското въстание е породено от някаква „историческа необходимост“, а от друга, конкретните причини за избухването му са неясни до степен абсурдност.

Парадокс номер две: От една страна Априлското въстание е израз на „изконната потребност на българския народ от свобода“, а от друга участието в него е нищожно, пък и предателствата, извършени по негово време са безчет, което не говори за особено единство сред „народните маси“, що се отнася до целите, задачите или дори разбирането на въстанието.

Парадокс номер три (теоретичен): от една страна, според Мирослав Хрох, процесът на изграждане на българското национално движение протича в съответствие с неговата теория за пробуждането на национализмите в Европа, притежавайки нейните втора и трета фази (фазата „В“ на революционна подготовка, свързана с директни призови към бунт и подготовка на масово въстание, както и фазата „С“ – онази на чисто революционната дейност). Той обаче изглежда не притежава типичната за средноевропейските национализми начална фаза „А“, онази на обща подготовка, състояща се от научна работа, свързана с изясняването на езиковите, исторически и социални особености на недоминантната група, необходима за изграждане на национално самосъзнание. В България, както изглежда, тази фаза е „прескочена“. Ето какво казва по този повод един от международните специалисти по българска история, белгийският професор Раймонд Детрез:

Една удивителна особеност на българското национално движение е, че то до голяма степен прескача

фазата А на Хрох и започва непосредствено с „агитацията“, типична за фаза В. Дългото въведение към „История славяноболгарская“ на Паисий Хилендарски, с което се полага началото на българското национално възраждане, е бунтарски националистически памфлет. То съдържа яростни апели към българите да се гордеят с българския си произход, език и история, и да отхвърлят гръцкото културно господство. За разлика от онова, което Хрох счита типично за фаза А, историческият разказ на Паисий е не научно, камо ли пък академично произведение; то цели да подхрани поучителното послание, отправено във въведението чрез позоваване на героичните военни подвизи на българските царе, особено във войните им срещу Византия, както и множеството български светци и патриарси. Последните са също толкова важни, като се има пред вид гръцкото културно влияние, упражнявано от Патриаршията в Константинопол. Паисий насърчава читателите си да четат неговата „История“ на глас за други, да я преписват и разпространяват. Пътувайки по българските земи, той се опитва да намери по-широка аудитория за идеите си, да накара българите да осъзнаят ситуацията си и да ги убеди да говорят и учат на български език.¹

Тези „парадокси“ са породени не случайно. Техните основания, както ще се опитам да покажа оттук нататък, се намират именно в специфичната мисловна рамка, в която въстанието (и идеята за революцията в българ-

1 Raymond Detrez, The Bulgarian national movement in the light of Miroslav Hroch's analysis of national revival in Europe, http://cf.hum.uva.nl/natlearn/Balkan/athens_detrez.html. (Публикувана на български език в „Либерален преглед“ на 11.9.2013 - <https://librev.com/prospects-science-publisher/2169-2013-09-11-21-00-40>).

ската история изобщо) са били поставяни почти винаги досега от традиционната българска историография. А именно: опитът да се представи „революционността“ като някаква вътрешно присъща черта на българския начин на живот, тоест да се обоснове, защити и по някакъв начин увековечи представата за „малкия, но непокорен и свободолюбив народ...“ и т. н. И достигането до тях е неизбежно просто защото зад тази идея, оказва се, стоят не толкова налични и лесни за представяне исторически факти, колкото различни прояви на същото онова компенсирателно въображение, за което стана дума по-горе. В случая с „българската революция“ това е преди всичко „логическата“ конструкция, според която Априлското въстание (или, в съчетание с Руско-турската война от 1877-78 – „българската революция“) е своеобразен връх на българското Възраждане и национално движение, негов „логичен край“, наложен от „неоспорими исторически закономерности“ (или такива на марксистко-ленински интерпретираната история, или просто „неоспорими“, без да се уточнява точно по какви причини, както го прави например Константин Косев¹).

Всички тези твърдения, не ще и дума, се сблъскват по доста нелицеприятен начин с простия въпрос: „Но ако действително революцията е такава неотменима и значителна част от българския начин на живот, респ. на Възраждането, то къде тогава са участниците в нея?“, при което нещата или трябва да стигнат до силно неприятната задача да се „броят глави“, с надеждата, че цифрите ще бъдат посрещнати ентузиазизирано или поне снизхо-

1 „Като кулминационна изява на българската национална революция Априлското въстание през 1876 г. е органически свързано с цялостния възрожденски процес. То увенчава финалната развръзка на този процес като екстремално радикално проявление на освободителните стремления [...]“ К. Косев, цит. съч, стр. 13

дително от четящата публика; или до отказ от цялата конструкция – нещо, което досега е опитвано, поне в някаква систематична и последователна форма, единствено на ниво докторски дисертации и единствено извън България, доколкото ми е известно¹. Споменатата по-горе книга на Майнингер² (която е именно докторска дисертация) е издържана точно в този дух. Същата идея – че българското Възраждане е по същността си един процес на **културно обособяване и формиране на българската нация**, от който революционните борби са само кратък, лишен от масовост или дори широко влияние епизод, се поддържа и в една друга докторска дисертация, написана в по-ново време, и произлизаща от изследователския кръг на специалисти-балканолози, работещи в Хуманитарния факултет на Амстердамския университет под ръководството на професор Юп Лерзен. Става дума за книгата *Becoming Bulgarian (Ставането на българщината)* от холандската изследователка Жанет Сампимон³.

-
- 1 Българската историография, разбира се, не е напълно лишена от интерпретации, разглеждащи Възраждането като подчертано културен процес (в тази връзка виж Румен Даскалов, Как се мисли Българското Възраждане, София, ЛИК, 2002, стр. 60-78). При по-съвременните интерпретации, идещи откъм Запада обаче, става дума за едно комплексно представяне, при което, от една страна, българското Възраждане се разглежда като част от общия процес на национални формирования в (юго-източна) Европа през 19 век, а от друга, последователно се оспорва идеята за значимостта на национално-революционната борба като част от него. Такава комбинация в собствено българската историография е непозната за самия мен.
 - 2 *The Formation of a Nationalist Bulgarian Intelligentsia, 1835-1878*, Garland Publishing, Inc. New York and London 1987 [Формирането на националистическа българска интелигенция, 1835-1878].
 - 3 Janette Sampimon, *Becoming Bulgarian: The Articulation of Bulgarian Identity in the Nineteenth Century in Its International Context: An Intellectual History*, Pegasus, 2006.

Впрочем, идеята за **културния (в противовес на революционен) характер** на българското Възраждане очевидно се поддържа от целия този кръг учени. Ето как я представя професор Детрез във вече спомената си статия:

Според Хрох българското национално движение принадлежи към „въстанически“ или „бунтовнически тип“. Българската църковна борба само „загатва появата на националното движение“, което по този начин изглежда е сведено най-вече до (несполучливата) организация от мрежа от революционни комитети на Васил Левски и Априлското въстание от 1876. Главната съставна част от българското национално движение обаче е именно църковната борба, която се стреми да постигне българската независимост чрез демократични реформи, преговори и дипломатически натиск. Степента на насилие, до която си позволяват да прибегват участниците в българската църковна борба, е ограничена размяна на юмручни удари и хвърляне на камъни, а като цяло в нея участват далеч повече хора, отколкото са участниците в Априлското въстание – като се започне с водещи интелектуалци и членове на духовенството, и се стигне до прости хора и учители. В традиционната българска историография този факт винаги е бил пренебрегван поради криворазбрано презрение към „реформисткото крило“ на националното движение и в резултат от сляпо преклонение пред героичните борци за свобода. Известните – може би печално – чети са имали само много слаба поддръжка сред населението. Въоръженото въстание от април 1876 дължи постигането на желаната си цел – националната независимост – повече на жес-

токите ответни мерки на османските нередовни части и последвалата ги руска военна интервенция от 1877-78, отколкото на войнствените подвизи на българите. По същността си българското национално движение е едно ненасилствено движение и, като се има пред вид неговия акцент върху образование и културно издигане, в много отношения то ни напомня за централноевропейските видове възраждания.¹

Като основна задача на това есе самият аз виждам предлагането на един опит за обяснение, който най-после трябва да постави в някакъв ред въпроса за причините – а също и реалните, а не просто въобразени последствия – от българската „революция“. Изминалите оттогава сто и четиридесет години ми изглеждат като абсолютно тъпкане на място, или в най-добрия случай въртене в някакъв омагьосан кръг от все едни и същи клишета и предразсъдъци. (Всъщност разрешаването на всички парадокси изглежда толкова просто, че фактът на не-откриването или поне не-представянето му до този момент може да се обясни единствено с липсата на каквото и да е желание за напускане на утъпканите коловози на националната историография.)

Нека да започнем с най-важния от всички въпроси: кои всъщност са реалните причини за започването на българската национално-освободителна борба и по-конкретно за избухването на Априлското въстание? Той винаги досега е изглеждал дяволски объркан, просто защото ходът на събитията изглежда противоречи на всякаква логика и здрав човешки разум: хората се вдигат на бунт когато условията на животите им са се влошили до нетърпима степен, нали? Но Априлското въстание, напротив, избухва точно в момента на

1 R. Detrez, op. cit..

най-голям икономически и културен възход на българското население за цялата петстотингодишна история на османското владичество. Само 80-90 години преди това, по време на най-тежкия период от по-новата история на Империята, **кърджалийството**, българите не само не са се вдигнали на бунт, но дори и са били директно въоръжавани от местните си господари, за да могат да оказват съпротива на бандитските нападения, без никому да мине през ума, че тези оръжия биха могли да бъдат използвани срещу „поробителите“. Тежко положение – няма бунт. По-добро положение – избухва единственото по-значително въстание (или по-скоро поредица от бунтове) за цялата история на последните 500 години. Как е възможно всичко това?

Отговорът, колкото очевиден, толкова и доскоро недостъпен, е директно свързан с развитието на сериозни теории за появата на национализмите в Европа и последствията от тях. Без добро познаване и разбиране на тези теории не може да се намери достоверно обяснение за появата на българското национално-революционно движение.

И действително, оказва се, че парадоксите около национално-революционната борба в България, и по-точно около Априлското въстание, могат да получат сравнително ясни и логични (раз)решения, ако само човек престане да гледа на тази борба като „решаваща“ за хода на българското Възраждане и се опита да го постави вътре във вече сравнително ясните мисловни модели на съвременните теории за появата на европейските национализми.

За какво конкретно става дума?

Както посочва Жанет Сампимон в книгата си, голяма част от българските исторически изследвания, свързани с епохата на българското Възраждане и Освобождение, са подчинени на един телеологичен принцип: те предпоставят като върховна ценност създаването на българската държава през 1878 и по тази причина клонят към разглеждане на предхождащите го

исторически събития най-вече като в някакъв смисъл подготвящи или предпоставящи го¹. Историческият процес, с други думи, се представя от българската историография като такъв, който притежава собствена вътрешно-присъща логика, водеща до точно определена цел (в случая българското Освобождение). А това води до неизбежна йерархизация на събитията, подчинена на сравнителната им близост или отдалеченост от идеята за националното Освобождение. Ето защо българското национално-революционно движение, колкото и дребно и незначително то да е – и от гледна точка на участието в него, и от гледна точка на резултатите, които постига – засенчва като абсолютна, недосегаема ценност, всички останали компоненти на процеса на българско национално формиране, особено процеса на културно обособяване (и борба), които на практика са единствените реални изразения на това национално оформяне. Както беше вече посочено, този вид телеологична „логика“ води с неизбежност до парадокси, които няма как да бъдат обяснени без да се напусне това мислене. И това важи както за българските, така и за чуждите учени, занимаващи се с проблемите на българската история.

Но ако само човек се откаже от мисълта за неизбежността и върховната ценност на националното Освобождение, то самото революционно движение получава много просто и ясно обяснение: то не е нищо друго освен израз на влиянието, което идеите на национализма, разпространени на Балканите основно от гръцки просветители, оказват върху умовете и сърцата на определени части от интелигенцията на всички балкански народи. И, понеже броят на хората, директно заинтересувани от такъв вид борба, е доста малък (това са основно интелигенти, които не са успели да намерят реализация в сравнително консервативната и затворена за не-мюсюлмански административна система на империята, но не и пред-

1 Sampimon, op. cit., p.9

ставители на икономически успешните прослойки – „чорбаджиите“), то и влиянието му е съответно нищожно малко, за разлика от онова на движението за национално-църковна независимост, което успява именно защото може да разчита на масова подкрепа. Формулирано накратко, това би изглеждало така:

Национално-освободителното движение в България е директен резултат от конкуренцията между нововъзникналите национализми на малките балкански нации. То е доста закъсняло, по принцип догонващо и лишено от каквато и да било масова база. Това е и основната причина за пълното му фиаско.

Надценяването на ролята на национално-освободителната борба и по-конкретно на Априлското въстание, в никакъв случай не е приоритет единствено на българските изследователи. Както виждаме от приведените по-горе цитати, и Мирослав Хрох, и последователите му (например Раймонд Детрез) схващат българското национално движение като аномално и неписващо се в обяснителната схема на модела. А всъщност българският случай е илюстрация *par excellence* на теоретичния модел на Хрох – но само ако човек престане да приема Априлското въстание като фаза „С“ (реално-революционната такава) и разбере, че трите етапа от развитието на българския модел протичат всъщност така:

Етапът „А“ (обща културна и идеологическа подготовка на националното движение) обхваща целия период до Освобождението, включително и самото Априлско въстание.

Етапът „В“ (фаза на масова агитация и подготовка за революционна борба) обхваща периода между Освобождението и началото на Балканската война.¹

1 Крайно време е българските учени и по-широка интелигенция да осъзнаят, че в историята на България не е имало друг вид революции ос-

Етапът „С“ (финалната и окончателна фаза на националната революция) всъщност е Балканската война. Това е единственият опит за масова национална революция в смисъла, който придават на това понятие изследователите на национализма.

Разглеждан по този начин, ходът на най-новата българска история се представя в една логическа яснота и очевидност, която би трябвало да сме постигнали отдавна, ако само не биха били наочниците на националната ни историография, открай време привикнала да вижда в революционното движение, Априлското въстание и Освобождението един вид свещени крави, чието докосване е напълно немислимо и недопустимо. България не само не е изключение от обяснителния модел на Хрох, тя дори се оказва негова блестяща илюстрация, ако само се избегне сляпото приемане на историческите ни догми. Етапът на революционна подготовка, така както се схваща в обяснителния модел на Мирослав Хрох, започва в България едва след Освобождението и той е стриктно държавно организиран.

Тук е време да се изправим фронтално и срещу една от най-сакралните тези на българската историография и масова култура, а именно, че въпреки неуспеха си въстанието е изпълнило „историческата си мисия“, защото все пак, чрез неимоверните жертви, е предизвикало широк отзвук из цяла Европа, в резултат на което се е стигнало до Руско-турската война и Освобождението. Погрешността на това вярване, отново, може да бъде онагледена най-просто чрез представянето на една друга поредица от логически и мисловни парадокси, до които то води. Нека се опитаме да изредим тук някои от тях:

Парадокс номер едно: от една страна, Априлското въстание би трябвало да служи като пример за това как една рево-

вен държавно подготвените, организирани и проведени такива. (И не непременно от българската държава, разбира се).

люционна борба няма как да не доведе до освобождение, пък било то и по „заобиколен“ път, но от друга, директният опит за възпроизвеждане на същата тактика няколко десетилетия по-късно, при Илинденското въстание в Македония, не води до никакви подобни резултати, въпреки далеч по-добрата организация и подготовка при втория случай.

Парадокс номер две: Ако действително национално-освободителното ни движение би могло да бъде издигнато до ранг на святост чрез позоваване на „историческата му мисия“, Освобождението, то с какво ще обясним факта, че това освобождение, както изглежда води само и единствено до влошаване на общата икономическа ситуация в страната?¹ А и не само икономическата, както ще видим в следващия, трети парадокс.

Парадокс номер три: Ако действително национално-освободителното движение и Освобождението, като негов резултат, биха притежавали този статус на неоспорима ценност и телеологично оправдание за всичко, което ги предшества, то как тогава да си обясним факта, че всички последващи катастрофи в националната история изглежда имат корена си именно във факта на това (припряно, неподготвено, недоразснато, не-извоювано, незаслужено) Освобождение? И не би ли била една история с друг вид Освобождение, а може би дори и без Освобождение, поне не и в един толкова ранен и незрял период от развитието на нацията, далеч по-желателна, ако тя би ни избавила от катастрофите и паденията, които то изглежда е причинило? В какво изобщо се състои тази ненакърнима, очевидна и подразбираща се от само себе си ценност на Освобождението?

1 Виж в тази връзка голямото изследване на Майкъл Паларе. (Michael Palaret. *The Balkan Economies c. 1800-1914: Evolution without Development*. New York, Cambridge University Press, 1997. [Майкъл Паларе. Балканските икономики 1800-1914: еволюция без развитие. София, АПОСТРОФИ, 2005.]

Изобщо, не е ли време вече да премислим цялото си отношение към Освобождението? Не е ли време да се освободим от сляпото преклонение пред една „свят идея“, която – така поне ще се опитвам да аргументирам – не само не е донесла нищо добро за последващото ни развитие, чак до ден-днешен, но дори е изиграла и една силно спъваща, силно заслепяваща и сковаваща роля?

А всъщност нещата са толкова прости и очевидни, ако само човек най-после успее да се освободи от клишетата на колективно-националното мислене. България и българите – но също и „Европа“ – се оказват толкова неподготвени за тази неочаквана и незаслужена свобода, че тя просто ги смазва, основно чрез бремето на задължението „да се възвърне изгубеното“.

(Следващата поредица от аргументи и размишления отново е цитат от по-раншно писание, което идва на мястото си тук)¹:

България и нейното население са напълно неподготвени за „свободата“ през 1878 г., и то по минимум три различни, но изключително решаващи, начина.

1. България и българите са неподготвени в икономическо отношение. Както безспорно показват изводите от сравнително по-новите историко-икономически изследвания, Освобождението, вместо да се превърне в стимул за засилено икономическо развитие, води до тежка и продължителна икономическа депресия, която продължава още минимум две десетилетия и бива компенсирана – илюзорно, както ще го покаже по-късната ни история – едва от мощната милитаризационна програма, осъщест-

1 Виж в тази връзка Златко Енев, Кошунствени мисли от по средата на лятото, „Либерален преглед“ 2013 (<http://librev.com/index.php/discussion-bulgaria-publisher/2119-2013-07-20-20-56-39>).

вена от Фердинанд и съответните правителства в хода на подготовката на Балканската война.¹

2. България и българите са неподготвени културно – процесът на езиковото и културно формиране на нацията е далеч от приключване по това време, в резултат на което Македония, която е само на път да получи повече или по-малко обособено българско национално самосъзнание, не само никога не приключва този процес, но дори и започва да се отдалечава от него, в резултат именно на освобождението и последвалото го разделение на българските земи и население. Резултатите от това ще се окажат многократно катастрофални за по-нататъшния ход на българската история.

3. България и българите са неподготвени за свободата и политически, тъй като частта от тогавашното българско общество, която желае свободата и активно я подготвя и се бори за нея, е нищожно малка и на практика лишена от реално влияние. Преобладаващото мнозинство от влиятелните тогавашни кръгове – тоест по-заможната прослойка, както и по-голямата част от интелигенцията, абсолютно не поддържа идеята за национално освобождение и дори активно ѝ се противопоставя, по множество причини, най-очевидната от които е, че тя директно подкопава основния фактор, способстващ съществуването ѝ(им), а именно: достъпа до пазарите (що се отнася до българските производители) и административните постове в Османската империя (що се отнася до интелигенцията). От друга страна селячеството, разбира се, се

1 Виж в тази връзка Michael R. Palaret, *The Balkan Economies C.1800-1914: Evolution Without Development*, Cambridge University Press, 2003. На български език: Майкъл Паларе, *Балканските икономики 1800-1914: еволюция без развитие*. София, Апострофи, 2005. Доколкото ми е известно, същите са изводите и на Румен Аврамов, чиито икономически трудове за съжаление не познавам.

влие най-вече от мнението на местните си първенци – и в съответствие с това резултатите от Априлското въстание са абсолютно неравномерни, възможно най-меко казано.

Особено важно обаче е това, че освен самата България, за нейното освобождение не готов и европейският Запад. Още в момента, в който приключва неочаквано успешната война на Русия срещу Османската империя, става моментално ясно, че огромните отстъпки, извоювани в Сан Стефано, няма как да бъдат приети от Запада. Много преди Берлинския договор вече е ясно, че Русия ще трябва да направи големи компромиси, че новоосвободената България ще трябва да бъде смалена значително (нещо, което се държи в тайна от „новоосвободените“, разбира се).

Разглеждано в светлината на тези сравнително очевидни и лесно разбираеми аргументи, българското освобождение се оказва нещо, чиито последици са в много по-голяма степен негативни, отколкото положителни. От този момент нататък България на практика е решена от друга възможност за осъществяване на националния си проект, освен чисто военната – една изключително тясна, трудна за изминаване и свързана с невероятни жертви „пътека“ на историческо развитие, която се оказва абсолютно не по силите на България и българите.

Разбира се, възможността да се признае – или дори осъзнае след повече от век на масирана артилерийска идеологическа подготовка – всичко това, е нещо изключително трудно, нещо свързано с естествено чувство за срам. Трудно и срамно е да се признае една толкова решаваща грешка, маркираща самото начало на новата ни национална история, която ще определя с абсолютна неизбежност хода ѝ оттук нататък. Трудно е да се признае, че смисълът на Възраждането най-вероятно

изобщо не е бил в достигането на това тъй неподготвено, тъй колебливо проведено и тъй безжалостно премазано въстание. Трудно е да се признае, че целият последващ *лавинообразен* ход на събитията може да бъде обяснен по съвсем не телеологически начин, като *оправдаваща самата себе си* чутовна саможертва, довела да почти чудодееен, напълно неочакван край. Трудно е да се признае, че тук решаваща роля играят няколко *чисто случайни* исторически обстоятелства, а именно:

А. Присъствието на един английски кореспондент, който успява да започне кампания на осъждане на кланетата в България, която много скоро ще мобилизира английското обществено мнение до степен, която ще направи невъзможно за Дизраели и английския кабинет да не дадат на Русия картбланш за провеждане на поредна война срещу Турция, само двадесет години след войната на обединена Западна Европа срещу Русия, в която ѝ е показано повече от недвусмислено, че тя трябва да се държи настрана от Империята.

Б. Директният интерес на Бисмарк, и по-точно на токущо създадената Германска империя, да охлади отношенията между Русия и Франция по всякакъв възможен начин, така че Германия също се превръща в един от най-силните привърженици на войната.

В. Прастарият проект на Русия за завоюване на Протока и Цариград, за което тя се нуждае от балкански плацдарм, в какъвто отлично би могла да се превърне една голяма и намираща се под руски контрол бивша османска провинция.

Г. Разглежданото от руснаците като неизбежна необходимост спасяване на Сърбия, която, след като се е осмелила да воюва сама срещу Империята, е на крачка от изгубването на независимостта си.

Трудно е да се признае, че българската история не е някакъв акт на божествен промисъл, на чисто хегелианско проявление на някакъв Световен дух, който върши делото си и постига целта си – чутовното българско освобождение – дори и след като целият ход на достигането на това освобождение представлява директно зачеркване на почти всички придобивки на българската култура и (зараждаща се) нация, постигнати чрез бавна, мълчалива и напълно негероична цивилизационна работа – нещо, от което тя изглежда ще се откаже напълно след този тъй изключителен период в историята си, отдавайки предпочитанията си, и до ден-дневен, на „бързи“ и „вълшебни“ „решения“ – най-вече войни, революции и диктатури от всевъзможни видове.

* * *

Изложих този сравнително драстичен корпус от аргументи и съждения, без да засягам основния въпрос, с който той би трябвало да започне: в какво изобщо би могла да се състои ценността на едно подобно преосмисляне, с какво то би ни помогнало да превъзмогнем, подобрим, прогледнем, надраснем, някакви сковаващи стереотипи и начини на мислене и поведение? За какво ни е цялата тази галиматия, по дяволите? С какво тя ни помага да станем по-добри хора, по-добри българи, по-добри европейци?

Казано пределно кратко, идеята за неоспоримата ценност на Освобождението е изиграла силно отрицателна, силно спъваща роля в развитието и израстването ни като народ, тъй като още от момента на появата си тя не ни е позволявала да търсим и намираме обясненията за „историческата си съдба“ в собствените избори и действия, а винаги е правела така, че да търсим „действащите в нея сили“ някъде извън пределите на собственото си съществуване, индивидуално и групово. Българското Освобождение, силно хилаво, силно натоварено

с всевъзможни проблеми и национални болести, идващи от недоносения му статус, винаги е служело като оправдание за всичко. Но всъщност катастрофите, които са го последвали, са резултат не от лош късмет, зла съдба или просто прекалено много врагове и зложелатели. Те са директно и неизбежно следствие от начина, по който то е постигнато и цената, която е наложило на всички ни, поради прибързаността и недоразвитостта си. Ако бихме искали да бъдем искрени, зрели и превъзможнали историческата си обремененост хора, то е крайно време да признаем, че основната причина за националните ни катастрофи и вечната ни след-османска съдба на балкански губещи, е именно фактът на незрелостта, неподготвеността и незаслужеността както на национално-революционното ни движение, така и на Освобождението.

Отговорни за съдбата си сме ние и само ние, никой друг не ни е виновен. В това заключение, колкото простичко, толкова и немислимо от гледната точка на обичайното българско мислене от последните сто и повече години, се състои и цялата ценност на настоящото писание, поне от моя гледна точка.

* * *

Започнах този текст с отчитане на простичкия факт на потискането на важни, дори ключови, свидетелства от националната ни история, преминах през опита да намеря обяснение като за наличието, така и за последващото им прикриване, за да достигна в края на краищата до твърдения и заключения, които мнозина вероятно ще намерят за напълно кощунствени и недопустими.

Позволете ми да завърша това тъй несвоевременно писание с една мисъл, която ми се струва единствено подходяща

в случая. Ето какво казва американският културолог Нийл Постман в есето си „[Информирайки се до смърт](#)„¹:

...ще завърши, цитирайки мъдрия стар опосум на име Пого, създаден от художника Уолт Кели. [...] „Ние се срещнахме с врага“, каза Пого, „и той беше ние.“

1 Публикувано в „Либерален преглед“, 5 септември 2008.

Няколко думи за автора

Златко Енев е български писател и издател на електронното списание „Либерален Преглед“. Досега в България е публикувал шест книги (трилогията за деца „Гората на призраците“ (2001–2005), романите за възрастни „Една седмица в рая“ (2004) и „Реквием за никого“ (2011), както и есеистичния сборник „Жегата като въплъщение на българското“ (2010).

Детските му книги са преведени на няколко езика, между които и китайски. Живее в Берлин заедно с двете си деца.